

1913.

ЗМІСТ:

ОЛЕСЬ: М. Лисенкови (мі- ніاتور).....	3
КОЦОВИНСЬКИЙ: На острові (кінець буде).....	8
ЧУПРИНКА: Привітання новорічне.....	23
ОЛЕСЬ: Ізольда Бі- лорука.....	24
ОЛЕСЬ: 13-ий рік.....	28
Л. ЛЕВИЦЬКИЙ: Пашківль (історичне оповідання).....	29
ОЛЕНА ПЧІЛКА: Микола Ли- сенко (спогади і думки).....	56
ОЛЕСЬ ЯСЕНКО: Поезії.....	73
ВАН СТЕШЕНКО: М. В. Ли- сенко.....	75
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: В балкан- ськiм антракті.....	95
КРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА: Весняні сні (поезії).....	107
А. ВЕЛЕНТІЙ: В полудневому Алтаї.....	110
ТРИЦЬКО СУМОВИТИЙ: Го- лодишні пироги.....	114
СОФІЯ ТОБІЛЕВИЧ: Життя Івана Тобілевича (Карпенка- Карого).....	124
АНТОНІО БЕЛЬТРАМЕЛІ: Су- дна семи братів (новела) пе- реклала О. А.....	141
МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК: Сучасна індустрія і давніші способи продукції.....	152
М. ЄВШАН: Літературні заміт- ки: Наш літературний білянс за 1912 рік.....	163
АН. НІКОВСЬКИЙ: Українська література в 1912 році.....	170
С. ЧЕРКАСЕНКО: Українське життя в 1912 році.....	183
М. ДАНЬКО: 1912 рік в полі- тичних відносинах Європи.....	194
Бібліографія.....	208
Книжки надіслані до редакції.....	216
Зміст II-ої к. ЛНВ.	
Оголошення.	

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXI.

КНИЖКА I.

ЗА СІЧЕНЬ.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗІЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ.

Друкарня I-ої Київської Друкарської спілки, Київ,
Трьохсвятительська 5. Тираж 1000.

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка

у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки на всяких мовах скоро і точно.

Н О В И Н А.

ІЛЮСТРОВАНІЙ КАТАЛЬОГ

... видань Видавничої Спілки, 1913, висилає на бажань ...

книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові,

за присланням марки на 20 сот. (10 сот. на порто і 10 сот.
на „Рідну Школу“).

Проф. Мих. Грушевський:

ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ,

збірник статей з 13 оздобами з старих київських друків і оригінальною окладинкою В. Кричевського, К. 1911. По знесеній конфіскації продається в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ціна 30 сотиків.

Йогож: Наша політика

ЗМІСТ: Під виїшню хвилю. Два роки галицької політики. Реальна політика на галицьким ґрунті. Малі діла. Ера фінансово-економічна. З нашого культурного життя. По виборах. Ст. 119.

Книжка оздоблена композиціями В. Кричевського на мотиви гуцульської різьби. Висилає Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка. Ціна 1 кор. 20 сот.

Н О В И Н А.

МОЙ ДІЙ, поема ІВАНА ФРАНКА

друге видання, накладом Українсько-руської
видавничої Спілки, ціна 60 сот.

Головний склад в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А.

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ: БОГОВИ НЕВІДОМОМУ

- - - Оповідання, накладом Українсько-руської - - -
видавничої Спілки, ціна 2 корони в оправі 2-50 К.

Продається в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А.

Альфонс Доде: ОПОВІДАННЯ

Ціна 60 сот.

Продається в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXI.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

СІЧЕНЬ—МАРТ—1913.

Digitized by Google

Original from
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

КНИГАРНЯ Наук. Тов. ім. Шевченка
у Львові Ринок ч. 10,

має на складі всі українські видання, висилає всякі книжки
на всяких мовах скоро і точно.

Н О В И Н А.

ІЛЮСТРОВАНІЙ КАТАЛЬОГ

...: видань Видавничої Спілки, 1913, висилає на бажань ...:

книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові,

за прислажем марки на 20 сот. (10 сот. на порто і 10 сот.
на „Рідну Школу“).

Проф. Мих. Грушевський:

ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й УКРАЇНСЬКУ ШКОЛУ,

збірник статей з 13 оздобами з старих київських друків і оригінальною
окладиною В. Кричевського, К. 1911. По знесеній конфіскації
продасть ся в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка. Ціна 30 сотиків.

Йогож: Наша політика

ЗМІСТ: Під нинішню хвилю. Два роки галицької політики. Реальна політика на
галицькім ґрунті. Малі діла. Ера фінансово-економічна. З нашого куль-
турного життя. По виборах. Ст. 119.

Книжка оздоблена композиціями В. Кричевського на мотиви гуцульської пісні.
Висилає Книгарня Наукового Товариства ім. Шевченка. Ціна 1 кор. 20 сот.

Н О В И Н А.

МОЙ ДІЙ, поема ІВАНА ФРАНКА

друге видання, накладом Українсько-руської
видавничої Спілки, ціна 60 сот.

Головний склад в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А.

МИКОЛА ЧЕРНЯВСЬКИЙ: БОГОВИ НЕВІДОМОМУ

... Оповідання, накладом Українсько-руської ...
видавничої Спілки, ціна 2 корони в оправі 2*50 К.

Продаєть ся в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка.

Н О В И Н А.

Альфонс Доде: ОПОВІДАННЯ

Ціна 60 сот.

Продаєть ся в книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка

РІЧНИК XVI.

ТОМ LXI.

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

СІЧЕНЬ—МАРТ—1913.

891.7905
LIN
v.16
no.1-3

О. ОЛЕСЬ.

М. Лисенкови.

(Мініатюр).

I.

Глибокий, безмежний простір. Крізь легку блакитну хмару помітно, сидять три жіночих постаті. Жінка в чорному, в жалобі виходе з лівого боку і спиняєть ся. На обличчі-мука. Музика: пісня туди.

Жінка.

Хто мої перли, розгублені сльози

Скрізь на великій дорозі,

Хто позбірає,

Хто поховає!?

Лишенько, горенько чайці — небозі...

Сльози, як перли горять на морозі!

Ночі туманні та хмарні настануть,

Сльози мої затремтять і ростануть,

Море глибоке!

Згинуть потоки,—

Ой, голосити на вік перестануть!

Крове моя, що упала на землю квітками,

Серця розбитого криком — словами.

Впала останнім

Бодем, диханням

Чи ти промовиш палкими устами?

Душе, чий стогін, прокльони і крики

Ледви вмістили безодні великі,

Душе! невже хоч луною

З приви покою

Ти не озвеш ся во віки?

Чом як в могилу летіла,
Чом не взяла мого тіла?..

(*Іде далі засмучена з похиленою головою*).

II.

(*Хмари розходять ся. Три парки спокійно роблять свою роботу. Видко, як ножницї перерізують одну нитку, за нею друму... Де кілька акордів, як бурних дихань визору*).

Молода парка.

В сю мить народить ся дитина.
Дивись зоря вгорі тремтить.
Дивись зоря сюди летить!
Ясна душа ясного сина!
Радій, о земле тіш ся мати!
Скажи — що треба йому дати?

Середня і старша парки.

Кинь йому у серце сльози,
Болі всі і всі жалі,
Кинь докори і погрози—
Скарги рідної землі.

Середня парка.

Кинь йому лісів зітханне,
Плескіт хвиль, пісні стенив,
Фарби радісні світання,
Всю красу майбутніх днів.
Простягни в повітре руки,
Полови і позбірай
Всі живі і мертві згуки
І у серце поховай.

Молода парка.

Хай цвітуть у ньому квіти,
Хай шумлять-гудуть ліси
Хай лунають заповіти
І великі голоси.

Середня і старша парка.

Кинь йому у серце сльози,
Болі всі і всі жалі,
Кинь докори і погрози,
Скарги рідної землі.

Старша парка.

Хай жалі в вінок зівють ся,
Хай слова в мечі скують ся...
В творчім серці вічний рух,
Дивні дива творить Дух.

Молода парка.

Серце йому я із звуків зіткала,
Струни із златної мрії сплела,
Муки, як руки, на струни поклала,
Терном колючим його повила.

Музика.

(Чують ся перші звуки, перші акорди, перші пісні. Радісні і наївні, як ранок на світанні. Ось вони розростають ся, сміються, виправляють крила і дзвенять високо над землею, як тисячі жайворонків. І всі вони— одна пісня, один імен Великому Життю).

Молода парка.

Ой чії се звуки льють ся
Може жайворонки вють ся
І цілючись сміють ся.
Крила крилами чербають,
На проміннях сонця грають,
На дзвіночках пригравують,

(Піднесли ся звуки ще вище і потонули в безмежному морі. Тільки луна, тиха, як шелест озерних трав, доносить їх до землі).

Чи русалки чешуть коси,
Чи з небес спадають роси,
Чи кладуть женці покоси?

(Аж ось вони вертають ся з неба і несуть на землю рідну пісню).

Чи козацтво виступає,
Струни кобз перебірає,
Золоті шаблі виймає.

(І як злива в засуху, була рідна пісня для землі).

Глянь—в долинах трави сходять,
Голівки цвітки підводять,
Шум, сади, ліси заводять.

Глянь могили задріжали,
Із могил мерці устали
Сльози, слези! повтиралаи.

Хто се дивний світ дивує,
Хто се Божий світ чарує?

Стара парка.

Се кобзар співає-грає,
Сльози з серця виливає.

Сльози ті ще я дала,
Сльози ті, що я зібрала,
Знову кобза віддала
І стени позаливала!

(Пісня мєть ся, тремить, як гірський потток, шумить, як зелений лїс, стоїне, як рїдна земля. І здаєть ся—нема кїнця сьому потоку, сьому зеленому лїсу, стогону і скарам рїдної землї.)

Середня парка.

Нитку рїж, час не жде.
Щось уже до його йде,
Щось страшне, голодне хижє!

(Стара парка піднімає руку з ножницями, але опускає її знову).

Нї рука моя не рїже!

Середня парка.

Нитку рїж... Труна готова.

Молода парка.

Сестро, сестро ще пів слова!
Слухай, сестро, стїльки в ньому
Звуків дивних, молодих!..—
Дай потоку чарївному
До краплини вилить їх!

Середня парка.

Час не жде.
Смерть іде.

Молода парка.

Сестро! в серці бьють ся звуки
Рвуть ся мов із ночі в день!..
Ой, не стерпить серце муки
І порветь ся від пісень!

(Дзвїн розірваних струн і брязкіт ножниць. Обїзвалась пісня і заплакала над співцем рїдна земля. Тихо і велично, як клубки кадильного диму, виривають ся з землї, пливають і стогнуть звуки похоронного марша).

М. Лисенкови.

III.

*(Умер співець, але жива його душа — пісня! І вік її — вічність. І мить
єй вона десь далеко, далеко, наче в других світах і розказув про свого твор-
ця. І вся вона легка і чиста як голубка біла в синім небі).*

Дівчинка в білім.

На озері, на чистому в пустині
Самотний лебідь білий жив.
Співав і мріяв і тужив..
О співи, співи лебедині!

Здавалось звуки всі пустині,
Всі сльози лебідь позбірив
І з них намиста повизав..
О перли — сльози лебедині!

Оаза! Озеро в пустині!
І лебединий дивний спів!
Хто воду з озера не пив!
О, сльози — співи лебедині.

.
Аж враз забились хвилі сині,
На хвилях лебідь затремтів,
В останнє крикнув завімів..
Прощайте, співи лебедині!
.

І тихо знов. Коли-ж в пустині
Вітри над озером летять,
Співають хвилі і шумлять!
О, вічні співи лебедині!

*(Дівчинка дивить ся кудись в далечинь, наче стежить за льотом жайво-
ронка, а парки сидять, прядуть і перерізають нитки життя).*

Завіса тихо-тихо спадає.

МИХ. КОЦЮБИНСЬКИЙ.

На острові.

Як тільки заплющую очи—кімната—(вона тільки що стала мою)—раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленстих хвилях, як велитенська тїнь корабля.

Так мені уявляєть ся острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз потім чую дрібне цоканне підошов в камінь, тих дерев'яних дзвінких підошов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи. Трах... тах-тах-тах...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази. Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а лїва вільно одкинулася вниз, і то виставляє, то ховає долоню.

Трах-тах-тах-тах... цокає в камінь дерево підошов.

Сіра стїна.

Рощепірівши негнучкі ноги, стоїть під нею веслюк. Йому так скучно, як англійському льорду, що бачив весь світ. Очи в білих мохнатих каблучках, як в окулярах і зануда довго од них спливає аж до біластого носа. А може ти хорий, ослику бідний. Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покїрно затулює обрубаний зад.

На ріазз'ї ще білють кольони і, нахилившись над морем, чорні силуетки перерізають лінію Неаполїтанських вогнів.

Трах-тах-тах-тах...

На баштї дзвонить годинник: два рази скромно і шість налічив я поважних і повнозгучних.

З вулиць розходять ся люди, крамниці гаснуть, заплющують очи—двери і вікна—і острів слїпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно останній. Його вуха ще з далеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних колїс і мчить ся повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайоме, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт й невдатно обтесаний зад з притиснутим мїцно хвостом.

Тепер я йду, самотний, поміж домами, немов корідором. Дві

стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покірно повзе по каміннях між двома німіючими стінами...

Трах-тах-тах-тах... сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де—спереду, з-заду, чи наді мною—не знаю ..

* * *

Прокідаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що-ж сталося? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може яке нащастє, потоп, землетрус? Звінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, льють ся безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефонови в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в п'їтьмі папером, штовхає стіни і дереньчить шибками. А телефон беть ся в нападї істеричнім, прискорює сміх, як божевільний і вже зливає його в текучий струмїнь плачу.

Тодї я догадуюсь: буря.

Се вона так розхитує море і скелї; зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженїє і кричить в телефон.

Менї здаеть ся, що хитнуло ся ліжка, хитнули ся стїни—і я пливу. Ну, що-ж, плисти той плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиняю обї половинки. Еге-ге-ге! Хоч сонце слїпить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запїнилось і кипить, а вітер надув сосни на вершїах скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакитю, водяний пил бє його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило у гору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здаеть ся, що незнайомї блакитні птахи налетїли раптом на море і бють ся завзято грудьми, піднявши вгору білі широкї крила.

Одягаюсь. Вихожу. Де там! Нема чим дихать. Вітер заганяє диханє назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землї. Сам стогне і стогнуть дерева. Виють од лютї вузькі проходи, виноград-

ники і доми. Гойдаєть ся земля під ногами, як палуба корабля і щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвое, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих „пасажирів“.

— Buon giorno! кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеть ся воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море.

Все зігнулось на острові—кораблі, що несуть ся по морю на чорних вітрилах: пасажири, скелі, будинки і тільки сонце, як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі.

Весь день ми так кудись плили й цілісеньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє під стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж камінне смієть ся.

Земля помолоділа одразу. Підмуровки терас скалять до сонця зуби, а тіни од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

— Buon giorno!

Схилений виноградар копаєть ся в ситій землі.

Ось він підняв ся, і червоний берет квіткою загорів ся на синяві моря. З поміж покручених лоз, капусти й фіноків ¹⁾ сяють до мене очі.

— Buon giorno, signore!..

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значіння? Він витяг важку кирку з землі і не встигши розігнути ще спину, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха шіроко і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді й приязні.

Передо мною—стежка, зелений аксаміт замшілих мурів.

За мною—знов грузне кирка у землю і червоний берет то вклоняєть ся чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіний.

А я дивлю ся на небо. Воно сьогодні тихе, сине, глибоке і так щедро спливає у низ, що маю певність: се воно наливає море блакиттю.

¹⁾ Анж.

Звідки йде тиша — з мене, чи входить у мене? Не знаю. Дрімують скелі і чорні сідала піній застигли у тиші. Здасться — ми всі розпустилися в ній. Тягне опустити ся на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було-б дрімати, подібно терасам, камяним кошикам виноградних садів? Стати подібним до живих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злотистий сік, яким колись мають наляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіний — чорне по золотому — а я чую тихе шемранне голого винограду, одвітні зітхання землі і бачу живі руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляють ся раз-у-раз, аби кинуть мені щире золото привітання:

— День добрий... день добрий...

Перехиляю ся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим!..

* * *

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Ботічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померхли мої стіни і меблі, распливсь Ботічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає — чого. Без перестанку встаю, хожу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно у хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пронав олівець. Де олівець? Обмацав стіл, збував папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені непотрібний, — той недогризок куций і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого не доторкають ся руки — вохке, мляве, або лишке. Все наситив своїм диханням широко. Обважніла одежа, змокрів тютюн і сторінки книжок наче вилзли з лазні. Де-ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламав ся.

Що там робить ся за вікном? Тривога таки достукалась. Товчу ся по хаті, як джміль у вікно і чую потребу переставити меблі, пересунути шафи і стіл і стільці, все по новому, усе инакше; розіпхать стіни, або і зовсім їх завалити...

Що там робить ся за вікном? Не встиг одчинити, як теплий широко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вохким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видно? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже змили всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тїню в каламутних просторах, а Castelione — як привид: показав ся і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки з безвісти густо ринуть у безвість сірі води небесні й важко диха широко.

Зачинаю вікно і з одчаем сідаю за стіл.

Стіни погасли, росплився Ботічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі росплитись у тїнь.

* * *

Чи не пійти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolage і башту. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлю ся. Крізь білі кольони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Під мною з підземним гудінням вирушає на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якись чорні фігури, матові лица і червоний гвоздик в петельці. Збили ся в купу, а далі сперли ся низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий порт'єр, незграбний як слон — і паралітик — наче вріс в жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко підняв ся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать в них під сподом. Мій парікмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як що дня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і що дня, позіхає й одходить.

На башті бє одинадцять.

Тонкі готельні хлопці, з галунами і в новеньких костюмах, поки нема пароходу, вистукують каблуками в рожеві плити. „Hôtel Royal“ штовхнув „Hôtel Pagano“. „Hôtel Faraglioni“ закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, порт'єр човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий фронт підпер плечима білу кольону. Подерті штани,

зруділий піджак — усе безбарвне. Наче він довго валяв ся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снують ся чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіякрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solago повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок зіхав на шию, а він уперто роздивляється на прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії), в широких блюзах, ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема пароходу.

Старий портієр позіха істерично, наче веслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих вязаних куртках і в жовтих капцях.

— Shall we have time before breakfast?

— O, yes!..

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки.

Діти ганяють по ріазз'ї собаку. Собака скаче і попадає комусь під ноги.

З-за білих кольон виплива пароход—дві голі щогли і чорний комин.

Скучаючі люди збили ся в купу і перегнулись через барієр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміїть ся в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потоняють рибачькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Поліцейський в чорнім плащі—щоки сині і ніс червоний—сонно маха прутиком у повітрі і може в тисячний раз поглядає на тіж самі доми.

Купи білих, наче лисих фіноків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Портієр вріс певно у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на ріазз'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпавшись в вільних, одкритих рухах, які має тільки риба в воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає з низу вагон і з'являють ся в дверях пишні жандари в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці налітають на нього, як горобці.

Жінки—носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкіри.

Вільний факіно співає.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Коні фіякрів б'ють підковами в камінь.

Портієр жує щось і його повне обличчє ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снують ся сюди і туди, хто знає куди й для чого, а все се разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок пєси.

Чи не таке життє?

По готелях глухо гудуть вже гонги, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишають ся тільки рожеві плити помосту та кольбни біліють на тлі синього моря.

На Monte Solaro поволі налазить туман...

* * *

Я що дня прохожу повз самотний, закинутий сад. Дві-три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа вопитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сквзять очима по недоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тїни. Ось вони м'яко послались, такїж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбились в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелестно бродять тїни з місця на місце. Вони перерізують першу терасу і кидають сїтку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись до купи і підігались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посїріють у тїнях. Потріпають крильми, торкнеть ся самець самички і далі йде залицянке.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Tragaga сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливаєть ся в мене крізь очі і сповняє у щерть. Сонце ростоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в зеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужеземних заглушують море. Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлю ся на самотний садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіни витягають свої сугарви, лягають на инший бік і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють у горі, під ними цілий день тихо світять ся трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

* * *

Старий Джузепе вічно співає. Його не обходять сімдесят років, а ні чорний беззубий рот: він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щитина їжить ся дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підшвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішне світло одпиха пільму назад у кутки складу—і першим смієть ся до нього полатаним боком баркас. Потому осміхають ся неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сіллю та йодом.

Джузепе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, вносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи осячлого крику, але — нічого. Море се любить. Іще білясте, наче вкрите на ніч рядом, воно потягаєть ся слабо і в сонній млости ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузепе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна, — його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилочок.

сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Бокаті барки — білі, зелені, блакитні — що зассались у прибережну гальку в безконечному ряді і ті, що ткнули ся носом у воду — єдині слухачі у Джузепе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубіло, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузепе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на сине, яким буває море в полудне, позичає у хвилі зелене на облямівку і білить облавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина^а їжить ся дико в нього на щоках, берет палає, як дикий мак, а він верещить на весь берег й на ціле море.

Щож було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Щож далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки на черешні, а ще свіжіщі в милої литки. Щож далі? Драбина вломилась, а мила у нього в руках... Ах, добре, коли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Джузепе облизує губи, солоні од моря, а його голі по лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіни од барок густо засипали берег. Кам'яні стіни Магін'и оживають потрохи. На балькони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішують хустя та постіль по білих од соли стінах. Одчиняють ся склади рибацькі, темні і вохкі, наче печери, скрипить під підшвами галька і рибалки виносять на барки важкі бронзові сіти, наче пишне волоссе русалок. Пахне канатами, рибою, йодом. Море так бадьоро хлюпає у човни, що аж слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел аж заходить ся од плачу. Крамарі одчиняють винарні і крамниці. Зявляють ся діти.

— Добридень, діду Джузепе!

Де-там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сонці, а в чорному роті скрипить невідмазана пісня, наче хоче перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець.

Що-ж таке сталось?

А се він вчора ловив мурени. Закинув між камінне в море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику. От вони і танцюють біля принади та роззявляють роти. Гляди тільки, аби смикнути волосінь в час. Блисне гадюче тіло на мить у повітрі і вже

готово. Бий тільки об камінь, що маєш сили, бо вкусить, наче собака. Проте не встеріг ся...

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому місці, де перервав.

Я виймаю з кешені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузепе перестає співати. Він охочий до таких річий.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги і боком барки!..

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони витяють ся з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сїтий і кричать щось Джузепе: А він наливає собі вино, прижмурює око і ловить червоне світло у шклянці.

— Щасти і вам Мадонна!..

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузепе ставить на землю вино і побожно здіймає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни!..

Джузепе смієть ся. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалась.

— Куди?

— Просто на сонце!

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке вражіння, може од синяви, що кругом обгорнула: вона над нами й під нами, з переду, з заду, з боків. Навіть повітре здаєть ся блакитним. Чи я не був уже птахом колись?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає — в морі чи в небі — ключем вилітають на зустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузепе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він певно подумає перше, ніж скаже, від кого родив ся: од жінки, чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, за те скільки підняв з його глибини! Хто-б те злїчив!.. Море било і гризло його, як прибережну скелю, він став шерсткий, як губка, просолив ся, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину і очи ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря, і збира рибу наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв нею морську глибіню.

ЛНВістник 1913, кн. I.

Ми часто впливали у двох на рибу. В день і в ночі. А скільком штучкам навчив мене Джузепе! Ми брали горщик, повний каміння й принади і опускали на мотузці на дно. Лиш поплавок лишав ся зверху. Там незабаром загіздити ся мала, як вдома, вісмоніга потвора — спрут і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присисав ся до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузепе пеньками зубів перегризав йому шию — і був кінець: на днищі човна валялась тільки противна, як кісіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських вюнів, блискатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузепе капав у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Бачили білі піски, таємниче хитання морських водорослів, життя і жаків, лїниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Що хвилини світились веселкою рибячі очи, як оправлені самоцвіти, всякими барвами грали хребти і ворушились пащі, завжди голодні. Все се була здобич Джузепе.

Він навіть особливо живив ся в ті дні, коли рибалив. Кривим ножом, своїм товаришом вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутову слизь і зажмурював од вдоволення очи. Ковтав живі криветки, дрібненькі рибки і одкушував ноги у молодого спрута, хоч той не давав ся та хапав за язик. Все се були його любими „фрукти“. Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибінь, над нами така сама високість. Далекий острів залїг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легкі. Ми летимо...

* * *

Вона приїхала ранішим парохомом, перед годиною може, не більше. Бо инакше я-б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очи спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ, без надії зійти ся.

Під нами бігли до моря цвітущі цитрини, а помаранчі наче зірками облїпили чорні корони. Солоні дихало море.

Я ще раз озирнув ся на неї.

Свіжий матовий профіль повернув ся поволі і знов її очи впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, зі значками туристів і з порохом на ногах, одділили мене від неї. Захожу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалі по сірих скелях, помічаю подорожню торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне, чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй справді до мене, або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляю Monte Solago, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі.

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здасть ся, що вона ворухнулась, збираєть ся йти.

Кидаюсь в натовп, занадто поспішно і наступаю комусь на ноги.

Ах, вибачайте!..

Протискаюсь плечем і стрічаю ся з нею.

Наче фіялки після дощу.

Темні, м'яккі, блискучі. Глянула і закрила.

Тепер — кінець. Іду за нею. Куди вона — там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шії і дрібні каблучки з під спідниці.

Озирнеть ся, чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице...

Тепер ми знову над морем і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стріти ся можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддаєть ся. На лівій щоці сходить легенький румянець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нетерплячим питаннем:

— Чого ти хочеш?

— Кохаю... запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти і мрійно починають пестити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шії; м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці у рукавичках — як пелюстки троянди. Все воно укладаєть ся в мене, росте, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вохкі фіялки, мої очі впевнено кидають в них:

— Ти моя

Вона ще не знає — „чия“, вагаєть ся трохи.

Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянем на себе.

— Ти моя.

Тоді її очі раптом розкривають свою променисту безодню, готову мене поглинути і твердо говорять:

— Твоя.

— На віки?

— На віки.

Хіба-ж може бути инакше? Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами, — одно сонце нас вяже, ті-ж краєвиди входять у нас і навіть тіни наші зливають ся разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являєть ся третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давний знайомий, передає бінокль.

А вона взяла!.. А вона взяла!..

Приклала мої фіялки до того самого місця, де перед хвилию були очі чужого, наче нічого не сталося.

Ні, я неможу бути спокійним.

— Шановний пане!

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

— Шановний пане! Хто вам дав право поводитись так? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність?..

Він десь розуміє мову моїх очий, бо повертає обличчє до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводить його назад. Ну, чорт із ним!

Але вона? Що недавно присягалась мені: на віки!.. Доволі, щоб з'явились якісь худі ноги і англійський костюм... Ось вона — вірність жіноча...

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуї ся своїм британцем.. Навіть не гляну. Мене більше цікавить краса природи вічна і не зрадлива. Не обернись ні за що. Хоч би ти плакала, хоч би благала. Ні за що..

Чую погляд на шиї. Він мене тягне. А може то тільки

здасться... Вони десь так захопились одно одним, що я для них не існую. Хіба обернути ся раптом і накрить голубків? А яке мені діло до чужого кохання?..

Проте обертаюсь, цілком холодний і стрічаюсь з її очима.

Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все забуваю.

— Любиш?

— Кохаю.

Тепер знов хожу за нею. Де вона — там і я невідступно. На британця — ані тіни уваги.

Він не існує для мене. Іду оддалік, за блакитним вуалем, або на зустріч, щоб глянути в очи. Вона вибірає картки, я теж купую. Вже повні кешені. Розглядає вітрину — я стаю поруч. А все для того, щоб зловить погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє промінне крізь дощ.

Вже день скінчив ся, засвітила ся ніч, а я ще на ногах. Де вона — там і я. Вона вже втомилась, пора-б їй спочити. В останнє, при світлі зірок, заглядаю їй в очи.

— До завтра? — питають мої.

— До завтра... — відповідають фіялки.

— Моя?

— На віки.

А завтра, ще не розвиднілось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах пароходного диму. Я знаю... я певний, що її вже нема. Вона одїхала ранішнім пароходом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявсь.

Стою на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.

Се все, що лишилось од мого роману ..

* * *

Завжди хвилююсь, коли бачу аґаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на верхечку, як затесаний кіл. Розсіла ся по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерти на чолі.

Бо така таємниця аґави: вона цвіте, щоб умерти і умирає, щоб цвисти.

Ось вона та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерти. Сиза серединка міцно згорнулась і в муках, сціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменїла на

каменистому ґрунті і прислухуєть ся з жахом, як росте, стигне і рветь ся з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а аґава з одчаєм стулює листе, немов почувает, що родини принесуть смерть.

І на кожному листку, який з болем одривает од серця, лишаєть ся слід од зубів.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для аґави. Те, що тайло ся в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю як велит, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерти.

Обвіяна вітром, близша до неба, аґава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя вянуть тим часом під нею, одхиляють ся, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні витає сонце і море, скелі та далекі вохкі вітри гордим і безнадійним привітом засужених передчасно на смерть.

Одчиняючи в ранці вікно, я раз-у-раз бачу ряд цвітучих аґав. Стоять стрункі і високі з вінцем смерти на чолі й витають далеке море:

Ave, mare, morituri te salutant!.

(Кінець буде).

ГР. ЧУПРИНКА.

Привітання новорічне.

Бє дванадцять! Чарку вгору!
 Бенкетуй, хоч ти й один.
 Хтось вітає душу хору
 Дзвоном порваних годин.
 Кинь, як символ, зерна жита,
 Кинь палкі, живі слова!
 Давня туга пережита,
 Будуть знов твої жнива.
 Десь летить бурун шалений,
 Десь метелиця мете;
 Кидай зерна! степ зелений
 Квіти щастя розведе.
 Пий за щастя! Кинь минуле,
 Бенкетуй, хоч ти й один.
 Хтось вітає серце чуле
 Тихим дзвоном: дзїнь, дзїнь, дзїнь!
 Сип і жито і пшеницю,
 Засївай великий край!
 Світоносную зїрницю
 Щирим серцем привітай.
 Лий до гурту! В час великий
 Світять зорі золотії.
 Час забути сварки дикі
 У братерському гурті.
 Гей, до щастя! Гей до долі!—
 Мов брати, один в один!
 Дзвонить щастя в ріднім колї
 Тихим дзвоном: дзїнь, дзїнь, дзїнь!
 Десь летить бурун шалений,
 Десь метелиця мете
 Край веселий, степ зелений
 Квіти волі розведе.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.Ізольда Білорука.¹⁾

Трістан блукав по лісі,
ловив зелений шум,
Хотів йому віддати
своє кохання й сум.

Та ледве де береза
лагідно зашумить,
Ізольдин голос любий
він згадає в ту мить.

Крізь віття синє небо
прогляне в вижині, —
Ізольдині він очі
спогадає ясні.

З одчаю на узлісся
іде сумний Трістан,
аж там злотистим житом
лиснить розлогий лан.

Ізольду Злотокосу
Трістан і тут згадав,
упав у борозенку
і тяжко заривав.

Прийшла дівчина жати
і постать зайняла,
Почула те ридання
і ближче надійшла.

Мов доля неборна
була її краса
і чорна мов те горе
була її коса.

Хороші в неї очі
і темні мов одчай. —
хто гляне в тее пекло,
то забуває рай.

А голос у дівчини —
мов тої скрипки спів,
Що викликає мертвих
на танець із гробів.

І вивела Трістана
вона з одчаю тьми
лілейними руками
та спільними слізмами.

Спитав він: „Як ти звеш ся,
дівчино таємна?“
— „Ізольда Білорука“, —
вілмовила вона.

— „Се ймення — найсвятіше
в сїм світі і в раю!
Ізольдо! Ох, Ізольдо!
Прийми любов мою!“

¹⁾ Основа сеї поеми взята з середньовічного роману „Трістан та Ізольда“, що колись у численних версіях на різних мовах був широко розпросторений по всіх європейських, в тім числі й по славянських сторонах. Зміст його — фатальне та нещасливе кохання лицаря вассала Трістана і його королеви Ізольди Злотокосої. Се кохання повстало з чарівного дання, любовного напою, ви

II.

„Ти пестив так ніжно мене,
коханий Трістане,
а в очі так сумно дививсь,
аж серденько вяне.

„Мені ти уста цілував
і руки біленькі
а сльози на коси мої
котились дрібненькі.

„Мені ти слова промовляв
палкою любови,
чому-ж вислухати не хотів
моєї розмови?“

— „Ізольдо, Ізольдо моя,
в очах твоїх темних
хотів би я бачить блакит
країв понадземних!

„Ізольдо, Ізольдо моя,
коли-б твої коси
мінили ся золотом так,
як житні покоси!

„Твій голос, Ізольдо моя,
рвачкий та жагливий,
коли-б він як шелест берез
був тихий, нестливий“...

— „Неварто журити ся тим,
коханий Трістане!
Хрещена мати моя
мені те доставе.

Бо мати хрещена моя
то фея Морґана“.

— „Біжи ж ти до неї мерщій,
Ізольдо кохана“!

III.

„Ой, матінко-фее Морґано,
зміни мені вроду мою!
Хай буду білява та ясна,
мов ангел у Божім раю“.

— „Ох, донечко любя Ізольдо,
се-ж я тобі вроду дала,
в колиску дарунок принесла,
як ти там лежала мала.

„Красі твоїй, доню Ізольдо,
ніхто ще догани не дав“.

— „Журлива ся темная врода,
мій милий від неї ридав.

„Дай, матінько, злата й блакиту,
нехай же я буду ясна,
хай милий мені усміхнеть ся,
як сая весела весна!“

— „Гаразд, моя доню Ізольдо,
я золота в сонця візьму,
блакиту морського позичить
попросим русалку саму“.

— „Навчи мене, матінко-фес,
розмови берез у гаю.
хай буде мій милий щасливий,
як дрібна пташица в маю“.

— „Ще краще ніж тії берези
шумлять веретенечка фей,
бо все наймилійше вчуvas
в тім гомоні кожен з людей.

„Що схочеш, кохана доню,
тобі я зміню в одну мить,
одного не зможе Морґана—
твоєї душі одмінить“.

питого через помилку. В де-яких версіях згадується ще й друга Ізольда — Білорука, що кохала ся з Трістаном тоді, як він був у розлуці з першою милою — Ізольдою Злотокою. *Л. У.*

IV.

У темнім лісі знов Трістан
самотну терпить муку,
і жде до себе і не жде
Ізольду Білоруку.

Коли щось шурхнуло мов птах,
з кущів струсило росу,
і враз Трістан побачив там
Ізольду Злотокоосу.

Ті самі очі і коса,
та сама тиха мова...
Душа Трістана в небеса
полинуги готова!

„Се ти, єдина моя?
Се ти, моя царице?
Сюди з-за моря приплила,
кохана чарівнице?“

„Та як же випустив тебе
король той недоріка?
Чи ти для лицаря свого
убила чоловіка?“

„А де-ж твій кубок золотий
і те дання уроче?
Тепер свідомо я до дна
його доплю охоче!“

„Напій кохання нам залле
і згадку про розлуку“.
— „Трістане! ти хіба забув
Ізольду Білоруку?“

Трістан у недузї лежить,
ослаб мов дитина,
Не служать нічого йому
всі чари Мерліна.

— „Вона забудеть ся тепер,
як ночі тїнь минула!“

— „Трістане! Що, коли вона
про тебе не забула?“

— „Нехай вона в Єрусалим
іде на прощу боса.
Тепер до мене прибула
Ізольда Злотокоса!“

— „Трістане! в тебе є гріхи,
великі, непростимі;
На їх навряд чи проща є
в святім Єрусалимі“.

— „З тобою, любя, я готов
іти на вічні муки!“

— „Трістане! Годі вже розмов.
Поглянь мені на руки!“

„Згадай, кого ти посилав
сьогодні до Моргани!
Куди-ж тепер мене пошлеш
загоїть в серці рани?“

„Хоч зникла тьма з очей моїх,
зате лягла на душу.
Ти чорний камінь там поклав, —
повік його не зрушу.“

„Нехай же знов моя коса
чорніє мов жалоба!
Я сеї барви не зміню
від нині вже до гроба“.

V.

А фея Урганда зза гір
сказала лукава:

„Тут може одна допомгти —
ізольда Білява.“

„При тій златокосій тебе
і смерть не поборе“. —
І вірного друга послав
Трістан геть за море.

І другови так наказав:
„Як згодить ся мила, —
ти свій корабель наряди
у білі вітрила

„Як ві — то напни лиш одно,
велике та чорне,
хай потім у нього мій труп
чорнява угорне“..

VI.

„Піди, піди на беріг, Білорука,
прошу тебе, молю тебе, піди!
Там є гора висока та стрімчаста,
на неї злізь і подивись туди,
де море хвилю гонить із півночи.
Вертай ся вмить і розкажи мені,
чи не леліють білії вітрила
на виноколі в сизій далині“.

І мовчки йде Ізольда Білорука
на беріг моря, на високий шпиль...
Ох, щось біліє здалека на мори!
Вітрила то, чи тільки піна хвиль?..

Вернула ся Ізольда Білорука.
Трістан питає: „Що? Яка яса?“
— „Щось мріє там далеко у просторі“.
— „Щось біле?!.. — „Чорне, як моя коса“.

І враз душа Трістанова порвала
жданія шнурок, що здержував її,
і злинула мов пташка вільнокрила
далеко, у незнаній краї...

— „Ходи, ходи, Ізольдо Златокоса!
Тебе давно Трістан твій вірний жде.
Між скелями не бій ся заблудитись, —
Ізольда Білорука проведе.

„Іменнями посестри ми з тобою —
 так як вечірня й ранішня зорі.
 Чи то-ж не диво, що тепер судилось
 розлити нам заграву в одній порі?”

„Колись і я була на час-годину
 такою ясною, як ти тепер“...
 — „Посестро, голос твій мене лякає!
 Скажи по правді! Мій Трістан умер?!“

„Ізольдо Злотокоса, Бог розсудить,
 чий був Трістан, чи твій, чи може мій,
 та бути з ним аж до його сконання
 дістало ся таки мені самій.

„Ти не привезла чорного вітрила,
 не жалібна ясна твоя краса.
 Та митий в гріб не ляже непокритий. —
 його покриє чорная коса“.

О. ОЛЕСЬ.

13 рік.

В червоній мантиї, з мечем, без слова
 Він став і жде...

Яка усмішка загадкова,
 Яке обличчя молоде!

Иди чужий, або лиши ся з нами.
 Налий вина!

Промов до нас громами, блискавками, —
 Оглухла наша сторона!

ОР. ЛЕВИЦЬКИЙ.

Пашквіль.

Історичне оповідання з життя волинського панства XVI ст. ¹⁾.

Справа діялась в травні 1575 року.

Тепла весняна ніч спустилась тихомирною завісою над містом Луцьком, закликаючи його невгамовних жильців до покою й відпочинку.

Не вважаючи на славетний титул „столечного міста землі Волинської“, тодішній Луцьк провадив досить патріархальне життя. Через яку годину по заході сонця замикалась міська брама, і місто помалу замирало, щоб з ранком знову розпочати звичайну шамотню. Клекіт та гармідер найдовше не вгавав на Жидівській вулиці, де невсипущі гандлярі раді були-б і до півночі провадити свої гандлі та рахуби. Аж ось із-за кутка сусідньої Троєцької вулиці виступило кілька людей з довгими ціпками і з „походнями“ (ліхтарями) в руках: то були панове буймистри, що в супроводі міської сторожі звичайно що-вечора обходили місто, доглядаючи, чи всі виконують магістратську постанову — гасити світло ночної доби. І де тільки блимав у хаті хоч невеликий вогник, туди підходив буймистр, мовчки стукав ціпком у вікно — і там зараз-же темніло і в хаті все нишкло. Тільки в деяких домах не зразу гасили світло: то були корчми, де підпилі шляхтичі занадто довго прощались з моторними шинкарками і не хапаючись допивали останні коновочки пива чи меду. Однак сьогодні, певно через те, що був передодень великого свята, найзавзятійші гуляки вчасно скінчили свої бесіди і тихомирно, без звичайних галасів, поросходились по домівках. Незабаром ціле місто потонуло в темряві, і тільки темні сілюети замкових башт та церков ледве примітно бованіли на зоряному небі.

На головній башті „вишнього“ замку прозвонило двадцять чотири рази, що по тодішній сутковійлічбі визначало північ. Дзвінкий сріблястий згук голосно залунав серед мертвої тиші, та й замер в м'яких вібруючих відгуках, немов сорзмячись, що так необачно порушив нічний спокій. І знову все опанувала мертва тиша; тільки й чутно було, що десь на передмісті гавкали собаки та в садках тьохкали соловейки.

¹⁾ Це оповідання в першій редакції було надруковане на російській мові в часоп. „Кіевская Старина“ за рік 1889; тепер воно значно перероблене. Як ціла фабула, так і найменші подробиці цього оповідання, цілком узяті автором з документального матеріалу, вишуканого в актах Київського Центр. Архиву.

Прим. автора.

— „Варту-у-й!“ — раптом залунав чийсь протяжний оклик з „вишнього“ замку.

— „Вартуй, варту-у-й!“ — відгукнув ся такий же оклик з „окольного“ замку, від Глушецької брами.

— „Вартуй!..“ — ледве чутно донеслось з далекого міського кутка.

То міська сторожа „кличеть“ на баштах та стінах замкових, оповіщаючи міщан, що вони супокійно можуть спати, бо є на замку недрімливі очи, що не допустять лихого Татарина чи якого иншого ворога, користуючись нічною добою, крадькома впасти в сонне місто. Проте, коли-б у сю годину пан городничий Луцький ¹⁾ Олександр Жоравницький схотів хоч на хвилину вийти з хати подивитись на ясні зорі, то він зараз би постеріг, що сю ніч його вартові занадто вже ліново „кличуть“, немов знають, що нікому тепер за ними назирати, бо пан городничий допізна бенькетував на храму у свого тестя, Луцького владики, Іони Борзобагатого, ще й посварив ся там з братом своїм паном Яном, то тепер він певно спить як убитий; та й самі-ж вартові, як путні християни, таки добре вшанували храмове свято замкової церкви св. Івана Богослова, були й на братськiм обіді, пили „канунний“ мед, то тепер по трудах не гріх би їм і одпочити, поклавши надію на св. Миколая, ачей же він в передодень свого свята не попустить ніякому ворогови зненацька напасти на християнське місто. І скоро звернуло з півночи, перекликання почувались усе рідче, а далі й зовсім замовкли, і коли-б сієї доби підкрав ся під замок справжній ворог, то він хіба-б тільки по голосному хропінню, що розлягалось по замкових мурах, зміг би постерегти, що сей замок таки не без варти і що вартові коли не стоять, то принаймні лежать на своїх місцях.

Але весняна нічка коротенька. Он уже на сході зійшла світова зірниця, а незабаром почало й на світ благословлятись. Під сю добу через базарний майдан промайнули дві постати, та й зникли. Ось вони знову вирнули з темряви коло Глушецької брами і, криючись під стіною, стали прислухатись, чи спить тутешній вартовий. Видимо, заспокоєні його мірним сопінням, вони обережно підійшли до самої брами і приліпили до неї якусь картку. Так само обійшли вони й інші мійські брами, побували й коло ратуша і скрізь поналіплювали картки. Коло Жидичинської брами їх трохи не спіткала халепа: в темряві хтось з них ненароком наступив на ногу сонному вартовому. Той прожогом схопив ся, та думаючи, що се пан городничий перевіряє варту, з просоня гукнув: „варту-у-й!“

¹⁾ Уряд „городничого“ був подібний до уряду коменданта в фортеці.

Але очунявши гаразд і впевнившись, що городничого немає й духу, вартовий перехрестив ся, вилаяв добре нечистого за його поганий звичай зрушати сон добрим людям, примостив ся другим боком та й знову заснув. А над його головою, на темнім фоні замкового муру, при світлі зірничі ледве миготів якийсь паперовий листок.

II.

Був чудовий весняний ранок. Сонце тільки що підбилося на небі, а в місті вже все ожило, все заметушилось. В церквах почав ся святковий передзвін, і на вулицях стало повно людей.

Вийшов з свого дому старенький владика Луцький Іона Борзобагатий і в супроводі своїх служебників рушив помалу до катедральної замкової церкви. Був се товстий, кремезний дідуган, добре вже підтоптаний, але як на свої 80 років, то ще доволі кріпкий і бадьорий. На ньому була зелена „чамлетова референда“¹⁾, на голові кругла, облямована дорогим хутром оксамитна шапка, яку тоді звичайно носили старі люди світського й духовного стану, і тільки золотий на персах хрест, оздоблений коштовними самоцвітами, свідчив про те, що се не простий „презвитер“ або протопоп, а сам його милость отець владика. Клобука чернечого Іона не любив уживати, і коли йому нагадували про те, то він звичайно одмовляв ся:

— Я не чернець і не повинен мати на голові тое страшидо—каптур.

Спіраючись на високу патерицю в срібній оправі, повагом виступав владика, щораз спиняючись, щоб поблагословити стрічних і хоч трохи побалакати з ними. Владика дуже просто поводив ся з усіма і був занадто балакучий. Хто-б не йшов йому назустріч—шляхтич, міщанин, навіть Жид,—він кожного окликав на ймена і знаходив, що кому сказати, бо знав у вічі трохи не всіх мешканців Луцьких, та й цілої округи, що було цілком натурально, позаяк він трохи й не зріс тут і вештав ся колись по всіх усядах, то сим, то тим промишляючи. Ще замолоду, як був він Красноставським міщанином, Борзобагатий часто наїзджав сюди, гандлюючи усяким товаром; потім він був „цельником“ Волинським, себто орендував королівське мито; далі довгий час був войтом у Луцьку, а тепер при старости довелось йому тут же й архіерействувати. Добре потрусив він грішми, поки добув сю почесну по-

¹⁾ Референда — ряса. Чамлет, з італ. comelotto (камлот), вовняна матерія, дуже міцна і в ті часи дуже дорога, бо вироблялась з вовни осібної породи азійської кози.

саду, за теж тепер він пан на всю губу, справжній „можновладець“. Окрім кількох маєтностей, набутих власною працею, має він небагато й немало, як чотири місточка та тридцять чотири сел Луцької єпископії, що надарували їй колишні Луцькі князі, а по них Литовські князі Любарт, Свидригайло й інші побожні можновладці: а опріч того, дав йому король „за вірні, гідні й учтиві служби в доживотье“ багатий Жидичинський монастир з цілим десятком сел та фольварків. Єсть, хвала Богови, з чого хліб їсти і дітий і зятів і ввесь рід наділяти! А що він витратив, добуваючи владитства, те вже давно повернув, накладаючи що-року грошові подачки на попів цілої єпархії.

Порівнявшись з мурованою церквою св. Дмитра, либонь фундованою ще за часів князя Мстислава Мономаховича, владика зупинився і, спершись на патерицю, гнівно оглянув чималий гурт міщан, що з похмурим і засмученим видом стояли перед замкненою церквою. Примітивши владика, деякі вагаючись стали здіймати шапки і підходити за благословенням.

— А для котрої то причини, панове парохіяне, піп ваш не правит служби Божої в таке велике свято християнське? — якось загадково запитав Борзобагатий.

— Для того, отче владико, иж ваша милость невідомо для якої потреби казали-сте церкву нашу запечатати, — незадоволено одповіли міщани.

— Правда єсть, иж я казав її запечатати, і не тільки вашу, але й інші усі церкви Луцькі, як то: троєцьку, миколинську, покровську, опанасівську, рожественську, михайлівську і п'ятницьку; але інші всі попове давно упокорилися і учинили мені досить, і я їм зараз позволив службу Божу служити, а ваш піп і до сього часу смієт і важит ся противен бути владі моїй пастирській.

— Наш презвитер єсть чоловік вельми вбогий і не може такої подачки знести, якую ваша милость на ньому витягти хочете, аж десять кіп грошей.

— Ну, то ви, парохіяне, зложіть ся і тое за нього знесіте

— Ми теж, отче владико, люде убогії і такого тягару неправного знести не можемо.

— То зоставайтеся же і наперед без хвали Божої, як тії поганці! — сердито замкнув розмову владика.

Потім він підійшов до дверей церковних, пильно оглянув замок, перемотаний шнурком з його гербовою печаткою, і переконавшись, що все було ціле й непорушене, спокійно подав ся далі до замку.

Ступивши на звідний міст перед ворітною баштою, владика запримітив приліплений до стіни якийсь паперовий листок.

— Що за оказія! Чи не знову, бува, інфамія? — подумав з тривогою Борзобогатий, згадавши, що недавно ще на с'їм самім місці висів прибитий возним королівський універсал з оповіщенням про те, що Луцького владика декретовано на інфамію (infamia) за розбійний напад на чужу маєтність і за нестанне до суду. Підійшовши ближче, владика підняв голову, силкуючись старими очима прочитати, що там на тій картці було написано.

— То суть якісь вірші, отче владико! — доложив архієрейський слуга.

У владика від серця одлягло.

— Вірші? А ну, подай-но мені ті вірші, — звелів він, заспокоєний.

Картка була зірвана і подана йому до рук. Ледви встиг він прочитати перші рядки того, що було там написано, як лице його враз зчервоніло, очи вирячились і затряслись руки.

— То якийсь нецнота, кламца й потварник написав той пашквіль!.. Урвет йому кат язик шкаредний з горла! — гремів старий владика, стукаючи патерицею об кам'яні плити. — Добре наложу на тебе, і або збудує владичтва, або позбавлю горла того потварника, що сміє і важит ся наступувати на добрую славу й почитність дому мого!

Страшні прокльони й люті похвалки градом сипались з уст розлютованого діда на голову невідомого лиходія. Народ стіною обступив навколо і здивовано слухав несамовитий галас владика, не розуміючи, що з ним сталось, але Іона не звертав ні на що уваги. Здавалось, він забув навіть і про те, куди й за-для чого вийшов з дому. Аж ось з дзвінниці замкової церкви запримітили, що йде владика, і зняли такий передзвін, що вже не чути стало його галасу, і він, посваривши на когось рукою, подав ся до церкви, звідки на зустріч йому вже вийшло в ризах духовенство: зірваний же листок звелів зараз однести зятеви і віддати йому до власних рук.

В ту-ж годину коло ратуша і трохи не проти кожньої міської брами купчились усякого стану люди, щоб дізнатись, що то за картки поналіплювано якраз на тих місцях, де звичайно виставлялись для загальної відомости королівські універсали, сеймові ухвали, магістратські оповістки і т. инше. І коли стало всім відомо, що то не була ухвала про нові податки або заклик до посполітого рушення, а пашквіль на жінку ключника й городни-

ЛНВістник 1913, кн. I.

3

чого, Ганну Жоравницьку, дочку владика-здирщика, білоглоу, про яку взагалі ходила в Луцьку недобра поговірка, то гурти цікавих почали ще збільшуватись. Хтось читав з листа у голос, а серед гурту розлягався регіт.

Ось що власне було там написано:

Хто йдеш мимо, стань годину,	Лиш малжонок зідеть з двора,
Прочитай сюю новину.	Внет ⁴⁾ тут молодиків чвора;
Чи є в Луцьку білоглова ¹⁾ ,	З ними учти і беседи,
Як та пані ключникова?	Не вертайся, мужу, теди!
Хочай вік подійшлий має,	Ой ти, мужу необачний!
А розпусти не встидає;	Зроби жоні бенкет смачний!
Убираєть ся в форботи ²⁾ ,	Змаж ю лосем з дхлого хорта ⁵⁾ ,
Леч не дбає про чествоти.	Ачей зженеш з шкури чорта;
На що модли ³⁾ їй, офіри?)	Смаруй кієм над статечность,
Аби були каваліря!	Нех забуде про вшетечность ⁶⁾ .

Через яку годину слуги городничого й Борзобагатого бігали по місту і зривали листки, але було вже запізно: сотні цікавих встигли не тільки прочитати, а навіть на память затвердити вірші, а були й такі, що списали їх, щоб прочитати й иншим, і за кілька день пашквіль розійшовся майже по цілій окрузі.

III.

Смутний та невеселий сидів ранком того-ж дня у своїй світлиці пан ключник та городничий Луцький, Олександр Маркович Жоравницький. Живе він на світі шостий десяток років, а ніколи ще не траплялось йому зустрічати рокове свято в такому сумнім настрої, як сьогодні. Ніщо йому не було миле: ні чудовий весняний ранок, ні отой квітнучий садок, що барвистими пахучими гілками зазирає у вікна; не дивились би очі його й на світ божий. Перш над усе досадував він на себе, що пізно встав після вчорашнього храмування і проспав утреню, а такий гріх з ним рідко трапляв ся. Всі в Луцьку знали пана городничого за чоловіка побожного, який ніколи не пропускав жодної церковної служби, — не дарма-ж він і сам був архієрейським сином, і одружив ся з архієрейською дочкою. Далі, пригадалась йому вчорашня сварка з братом Яном на обіді в тестя... Ох, краще-б і не згадувати! Хоч і був він учора таки добре підпийлий, а памятає до найменшої дрібниці оте стидке видовище, коли він, перед очима архієрея, чесних ігуменів і инших духовних панотців, в присутности високоповажного князя Богуща Корецького, воеводи Волинського, ганьбив

¹⁾ Жінщина. ²⁾ Мережево (вружево). ³⁾ Молитви. ⁴⁾ Зараз.

⁵⁾ Дохлої собаки. ⁶⁾ Розпуста.

бридкими, соромітними словами ріднього брата і навіть кидав ся до нього з добутою шаблею. Гаразд, що князь воевода взяв його за руку і, лагідно вговорюючи, одвів до другого покою, а то несподівано став ся-б, мабуть, страшний, смертельний гріх. І через кого стала ся ота гидотна звада? Через жінок. Кілька разів зарікав ся він — не потурати жінці: хай собі досхочу гризеть ся з ятрівкою, а йому з братом не слід встрявати в жіночі сварки, а жити-б мирно та любовно, памятаючи розумне слово, яке часто й густо твердив небіжчик отець їх владика Марко:

Тому роду не буде переводу,

В яким брати милуют добру згоду.

Небіжчик панотець хоч і не був справжнім владикою, а тільки „нареченим“, бо сам не схотів посвящатись, щоб не розводитись з жінкою, а проте до смерти правив епархією як дійсний архієрей, добре знав ся в письмі святому і завжди напучував синів своїх на все добре. Свого старшого брата, що служив писарем у короля Жигмонта Старого, шанував він як батька. Той йому і владичтво виправив, і в ріжних пригодах захищав, а вмираючи, й маєтностями наділив. Он як поводитись брати за давна! А в них з Яном безперестані сварки та заколоти, особливо з того часу, як оженив ся Ян та взяв собі жінку красуню Олену Коптівну аж відкілясь з Литви. Правда, у його ще змалку була занадто вже палка та несамовита вдача; було як запалить ся чим, то й світу не баче. Ще як був Ян хлопцем та вчив ся письма у небіжчика архимандрита Жидичинського, а той за якусь провину звелів його добре обшмагати лозиною, то забісований хлопець цілий день ховав ся у манастирських лісі, а в ночі підпалив келію отця архимандрита, і вже, мабуть, завдяки святому Миколаю трапилось так, що ввесь манастир не пішов димом. А вдруге — се вже було, коли Ян молодиком служив у гродській канцелярії, — розсердившись за щось на свого товариша, він пирнув його ножом у живіт, та так, що той на другий день і дуба дав. Скільки дізнав клопоту, та скільки й грішми наложив небіжчик панотець, поки загамував справу про сей нещасливий випадок!

Все-ж таки, не було-б у Яна лихої жінки, з ним можна-б жити у добрій злагоді. Та така гостра на язик, та вїдлива! Не любить її пані Ганна, духу її зносити не може. Де зйдуть ся, зараз і загризуть ся. Отсе прийде часом до них Олена, немов добра, то пані Ганна з початку витає її, як слід, а через хвилину дивись — уже сичать одна на одну. Тоді пані Ганна знає вже, чим їй найгірш допекти: починає морщитись і прискіпатись до челяди:

— Що то є за причина, що в нас в покоях копіття смердить? Чи не з пекарні занесло? Що вже я не терплю отой копоти!

Олена зараз так і скипить, бо знає, що се — знущання над її родовим прізвиськом Копоть. Вона швидче збирається до дому, а пані Ганна ще їй припрошує:

— Посидь ще, пані-братова, за милого гостя будеш.

Прийде Олена до дому, розплачеться перед мужем, нажаліється, настренчить його добре, то він і прибіжить мов несамовитий до брата, і тоді вже Ганні треба добре ховатись од нього. Як вони її вже банітують, „на добрій славі шкалюють“, які про неї ганебні пльотки розпускають!..

А ворогують вони не з чого більш, як зі заздрости. Їм, бач, заздрісно, що старший брат, ставши зятем владика, зараз-же досбув уряд ключника Луцького, а через два роки став ще й городничим, і як що Бог прибавить віку владичі, то має надію добутись і староства або каштелянства; а Ян хоч і вихваляється, що ось, мовляв, його швагер — писарем в королівській канцелярії, але той йому й досі не добув ніякого уряду. Ще й те їх дратує, що пані Ганна принесла великий посаг: опріч готових грошей на кілька тисяч кіп, отець владика дав ще за нею церковну маєтність, містечко Жабче, з замком і кілька фільварків, та крім того у Ганни було й своє богате віно, що записав їй небіжчик перший муж її Януш Гулевич, син попереднього Луцького владика Федосія Гулевича, — тоді як Ян узяв за Оленою тільки 700 кіп грошей. Так хто-ж тому винен? Було-б йому не квапитись на красу молодой Коптівни, а оженитись з богатою удовою, як зробив старший брат.

Ще пак Ян претендує, либонь йому не додано якоїсь там частки з батьківщини. Нехай і так; але-ж чи варто їм, братам рідним, заводитись про таку дрібницю, коли можна уладнати єв справу лагідним звичаєм, по рідньому? Хвала Богови, у тестя владика є чим наділити не тільки рідних дітий, але й своякам де-що може перепастися. Хай би Ян уклонився йому та не ображав його дочки, то певно отець владика згодився-б записати йому на кілька років якусь церковну маєтність наче-б то в заставу, чи оренду. Хіба-ж він і ранійш не заживав ласки отця владика, поки добре шанував ся і не заводив ся з невісткою? Як женив ся Ян і ранком по весіллі „по добрій ночі“ схотів пристойно обдарувати молоду „княгиню“, то хто-ж, як не владика, дав йому задля того золотий крижик коштовної роботи — дарунок якогось стародавнього князя до чудовного образу Пречистої, що в соборній

церкві? Он же й на вчорашньому храмуванні пані Олена красувалась з тим крижиком на шиї, та, правду кажучи, через його й сварка почалась.

Прийшли вони з Яном, не кликані, до отця владики, а там уже було повно гостей. Олена сухо поздоровила владику з „храмом“ і святом, та й каже:

— Бенкетуєте, отче, з чужими, а про своїх, кривних, і забули-сте!

Владика, забавлений розмовою з князем восводою, не звернув уваги на сю уципливість, а пані Ганни не було тоді в світлиці то так воно й минулось. Сіли обідати. Все йшло як слід, тільки пані Олена була чимсь незадоволена і мало їла, немов ждала, щоб її припрошувано, та господині було не до неї. На прикінці обіду, коли вже гості добре випили і реньського, й мальвазії, й заїдали марципанами, в світлиці знялась голосна говірка: одні гомоніли про те, другі про инше, а пані звичайно про домове господарство та про убори. Якась пані звернула увагу на той крижик, що був на шиї у Олені, що яка-ж то, мовляв, чудова й коштовна річ. Пані Ганна зараз же й розказала про той крижик, де він узяв ся й як дістав ся Олені, та ще й примовила:

— Я так гадаю, ласкаве паньство, що хто не має статків ходити в дорогих шатах, тому й не личить заживати такого коштовного клейноду, а ліпше би офірувати його на хвалу Божу, до образу Пречистої, звідки його й взято на якийсь тільки час, але не довічно.

Олені, як молодшій, годилось би змовчати на те, що сказала старша, та ще й господиня в отцевськім домі, а вона зі запалом одрізала:

— Правда є, пані-братова, моїх статків не вистарчить на теє щоб я могла вбиратись у тії саяни коштовнії, злотоглави, брамки перловії, форботи венацькії, манелі¹⁾, як твоя милость чиниш, не памятаючи на свої літа підойшлії, — бо мені золотарі не кують фальшованих талярів, як тобі! Певно, памятаєш добре Яна золотаря, которого ти час немалий у себе ховала в Блудові, в світлиці малій, у саду, а він тобі гроші кував, про що була справа у суду. Тая справа ще не є скінчена, і не відаєш, може й тебе кат потягнуть на драбину!²⁾

¹⁾ Саяни — поверхня жіноча шата; злотоглав — коштовна матерія з шовку й золта; брамка перловая — стьожка або тасьма, гаптована перлами; форботи венацькі — кружево Венеціанське; манелі — браслети.

²⁾ Про сю справу див. акт. книгу К. Ц. Арх. № 2042. л. 211.

Чи змогла-ж пані Ганна знести таку нечувану бридку обмову, та ще й при таких свідках? Вона прожогом схопилась і вмить дала Олені ляпаса. Та мов кішка вчепилась їй в коси. В бійку вмівшав ся Ян... Тут власне й скоїлась та мерзена бурда, про яку так прикро й соромно навіть згадати панови городничому. Певно, про неї вже відає ціле місто. Як тепер показатись і в храм Божий!

Серед сих прикрих спогадів, що так уразливо хвилювали пана городничого, в світлицю зайшла його пані. Ганна Йванівна була вже не молода, високого зросту, сухорлява жінка. Її сухе смугляве лице зі суворим виглядом видимо було чимсь побілено, але й кризь побіл зрадливо проступали якісь багрові плями — мабуть, сліди учорашньої баталії. Вона злагодилась іти до церкви і через те прибралась як княгиня. Поверх довгої оксамитної сукні гранатового коліру, зі срібним гаптованням, одягла вона саетовий „саян“, поділ якого облямований був „брамами зотоглавовими“, а комір і рукави гаптовані золотом. На персах з під широкого вирізу сукні було видно „кошульку перловую“, оздоблену золотими бляшками, а з шиї спадало коштовне „завіщенне“¹⁾, що так і мигтіло діамантами та самоцвітами. На голові „чепець з форбот венацьких“, пронизаний червоною стьождкою і прикритий не наміткою (пані городничача нехтувала старосвітщиною), а модним тоді „беретом“ з хвілякового оксамиту з білим струсевим пером, припятим діамантовою шпилькою. То вже правда, що на увесь Луцьк ніхто так роскішно не убирав ся, як пані городничача. Заздрісні пані на всю губу судили її, що вона в таких літах, маючи вже дорослих дітей, не кидає марної пристрасти до уборів, не мов та панна, що приваблює до себе женихів; але Ганна не звертала ніякої уваги на такі пересуди і мов на перекір вдягалась у барвисті шати й начіплювала на себе коштовні оздоби.

Пан городничий з жінкою виходили вже з двору, коли в воротах зустрів їх служебник владики з якимсь листком в руках. Уздрівши паню Ганну, він немов зміщав ся і хотів сховати листок за пазуху, але пані постерегла се і звеліла подати їй, що він приніс.

— Отець владики казали отдати тую цидулку панови городничому до власних рук, — одмовляв ся оторопілий служебник.

Жоравницький протяг руку, щоб взяти цидулку, але Ганна прожогом вирвала її з рук служебника і почала читати.. Але-ж як тяжко була вона покарана за свою цікавість! В одну мить лице її з білого стало буряковим, очі запалились вогнем, і вона тут же,

¹⁾ Під наміста.

серед двору, в присутності челяди, що збіглась мов на дивовижу, з навіженим галасом почала клясти та лаяти всіх і кожного, а найпаче — збентеженого мужа, який ніяк не міг второпати, звідки ся напасть його спіткала.

IV.

В домі Борзобагатих що дня відбувались наради. Збиралась вся родина: сам владика, його син Василь з невісткою, молодша дочка Марухна Рогозенська з мужем і пан городничий Олександр Жоравницький. Судили-радилися, а нічого не ухвалили про те, яким способом помститись за честь родини, так образливо знеславленої зухвалим пашквілянтом. Пані городнича з досади залягла в ліжку й запряглась не вживати їжі, аж поки заподіяна їй тяжка образа не буде змита кровю напасника. Слабкодухий малжонок її цілком заморочив собі голову: чи-ж йому виступати лицарем-местником? Та ще нехай би проти чужого, а то — зняти руку на ріднього брата! Так, вся родина Борзобагатих твердо переконалась у тім, що пашквіль — діло рук Яна й Олени Жоравницьких. Вони трохи не перші познайомили волинців з сією пакосною літературою. За кілька років перед тим, коли Борзобагаті люто ворогували з волинським каштеляном Мишкою і що-дня морочили голову над тим, яку ще нову прикрість учинити йому, молода невістка їх Олена пригадала, що як жила вона ще дівкою у Вільні, то її дядько Василь Копоть, ворогуючи з якимсь паном, зложив про його „пашквілюс“, себ-то образливі вірші, та так же влучно та дотепно, що всі читаючи аж за животи брались, а тому панови прийшлося хоч з міста тікати. Олена навіть пам'ятала ті вірші і коли проказала їх, то Борзобагаті в один голос стали шкодувати, що нікому скласти такого-ж „пашквілюса“ й про їх ворога. До сього діла взяв ся Ян і за помічю Олени склав вірші остільки кусливі й уразливі, що коли Борзобагаті нишком розсіяли їх по цілому місту, то пані Мишка аж захоріла з досади й прикрости. І з того часу з ким тільки посварить ся Ян, то дивись — де й вродив ся пашквіль. Нарешті Борзобагаті мали й більш певний довід на те, що авторами пашквіля були власне Ян і Олена Жоравницькі: піймано було двох їх челядників, які під кіями й видали своїх панів.

Але сього було ще замало, щоб розпочати проти Жоравницьких судову справу, і Борзобагаті добре се розуміли, не згірше справжнього юристи, бо тільки те й робили, що позивались. Суд потребує певних доказів, а їх то й дастьбіг. Не можна-ж Борзо-

богатим признатись на суді, що з їх доручення Ян з Оленою скомпонували пашквіль на пана Мишку, а признание челядників не матиме на суді ніякої вартости, бо по Статуту слуги й челядники не могли бути свідками проти своїх панів.

Але так, чи инак, а конче треба було щось починати, бо неможна-ж без кари залишити такий ганебний учинок, як бридка образа поважної шляхтянки, та й цілої родини Борзобогатих. Помсти, лютої помсти вимагали й самі покривджені і їх порадики, і кожний вигадував, яким власне робом можна-б помститись над нашквілянтами.

— Й ось що учиню, — надумав сам отець владика — видам їм позви до свого духовного суду і потім в клятву їх подам і в не-благословенство вічне вложу, од сполку і обцовання людей виклянну їх вічною клятвою і од церкви Божої вилучу.

В першу хвилину ся думка всім припала до мисли, але як стали спокійно розважати, до чого-ж воно дійдеть ся, як так зробити, то й виявилось, що нічого путнього з того не вийде. Були часи, коли клятьба й вилученне од церкви служили в руках католицького духовенства страшним знаряддєм проти непокірної шляхти, бо тоді маєтности вилученого, як що він до певного часу не корив ся і не зносив з себе клятьби, підлягали конфіскації і сам він збував ся політичних й громадянських справ; але ті часи давно минули. Як прокинув ся і в Польщі в половині XVI ст. реформаційний рух, то зачеплена їм шляхта перш усього подбала про те, щоб скинути з себе давні клерикальні тягари, і з часів Петріківського сейму 1562—1563 рр. церковна клятьба не тягла вже за собою жадних юридичних наслідків і зосталась страхіттем тільки за-для тих побожних людей, що лякались самого слова „анатема“. Ну, а про пана Яна Борзобогатого добре було відомо, що його сим не дуже налякаєш. Та й трудно було до його за щось причепитись, щоб звести на його анатему, бо хоч був він взагалі байдужий до релігії, але ніколи отверто не спротивляв ся церковним установам і звичаям.

Більш слушною здалась усім порада, яку подала молода невістка владика, княжна Ганна Соکیلська, що потім так гучно вславилась на цілу Волинь, як хоробрий вояка, бо стоячи на чолі чималого війська, конного й пішого, з гарматами й гаківницями, дала добру одсіч „посполітому рушенню“, зібраному з королівського наказу аж з трьох повітів, щоб відобрати у Борзобогатих маєтности за довги князеві Андрієві Курбському¹⁾. Отся то завзята

1) Див. про се „Жизнь кн. А. Курбского въ Литвѣ и на Волини“, II, 79.

молодиця нараяла таке: зібрати як найбільше озброєних людей, напасти в ночі на пана Яна, захопити його разом з жінкою, закувати в кайдани й морити у в'язні, аж поки вони згодять ся прилюдно перепросити паню городничу за свій лихий учинок. Але сій занадто сміливій порадниці чоловік її, королівський секретар і справжній юриста, зараз же вияснив, що за такий учинок, справлений в столічному місті, та ще й під час *interregnum*'а (безкоролів'я), коли має силу надзвичайне право і судять „каптурові суди“, можна накласти головою, а найменше — заробити „банніцію“, і що, навпаки, дуже корисно було-б підбити на такий учинок самого Яна, щоб затим підвести його під „банніцію“ і примусити до чого їм буде треба. Ся практично-мудра порада зовсім не подобалась пані городничій, бо се-ж їй прийшлося би бути головним об'єктом розбійничого нападу зі сторони Яна, і через те вона притьмом налягала на чоловіка, щоб він за її честь розправився з братом „як то люди шляхетського стану звичаєм рицарським чинити звикли“, се-б то, щоб він закликав Яна до бою, як тоді се звалось, „на руку його повабив“. Але пан городничий і слухати про се не хотів: чи пристало-ж йому, старому, богобійному чоловікови, виходити з добутою шаблею проти ріднього брата? — Так ся нарада й звелась ні на що. Довго змагались, галасували, а нічого певного не порішили.

Зате противна сторона не мудрувала над тим, що далі чинити. Через кілька днів прибув до городничого возний зі шляхтою і ознаймив, що має доручити його пані якогось „листа“. Коли виїшла до його пані Ганна, возний подав їй лист, кажучи:

— То есть „цидула відповідная“ вашій милости од пана Яна Жоравницького,

Уся родина Борзобогатих трохи не зтямилась зі здивовання: чи чував хто про таку нахабу, щоб можна було ганебно образити поважну шляхтянку — і їй же присилати через возного листи з похвалками на її здоров'я! Ось що було в тій „цидулі“:

— „Пані Жоравницька! Добре наслухали ся вуха мої од многих зацних людей, иж (що) ти, не памятаючи боязни Божої і повинности християнської, з природної злости своєї, мене на учтивости моїй кривдиш і тоє задаєш, чого на мене, чоловіка учтивою, ніколи довести не можеш; а не маючи на тому досить, службеників моїх ловити кажеш, биттем і вязаннем їх мордуєш, на здорове моє стоїш і мужа свого до того примушаєш, хочачи мене позбавити горла, чого вам Бог справедливий ніколи не допоможе. Проте відповідаю тобі, иж (що) я за тую кривду і зельживість ні на чому

иншому, одно на горлі твоїм шукати і мстити ся буду. Відай о тім і не безпечай ся ні в дому, ні в дорозі, ні в церкві, ні на беседі; зорі не досипай, бо не відаєш, відкіль тебе лихо спіткає. За тим ся Пану Богу поручаю. — Ян Жоравницький, рука власна“.

Се була звичайна тоді форма оголошення ворогування. Коли хто вважав себе окривдженим від когось і не хотів або не міг доходити своєї кривди судом, то посилав напасникови „цидулу відповідну“, оголошуючи свій замір мститись над ним усяким способом, наступаючи навіть на горло. Се була риса стародавнього славянського права, пережиток колишньої кривавої помсти, що якимсь дивом задержав ся на Україні аж до XVII ст., не вважаючи на свою рішучу противність тодішньому державному праву. Литовський Статут суворо забороняв усякого роду „похвалки“ й „одповіди“ (погрози), а хто чинив „одповідь на горло“, себто нахваляв ся позбавити когось життя, той, по Статуту, зараз же мусів шукати статечних людей, які-б згодились ручитись за його, що він не здійснить своїх похвалок, а не знайшовши таких поручників, мусів сідати до замкового в'язення, де його тримали, аж поки він не помирить ся з тим, на кого похваляв ся, і не одержить від його формального прощення¹⁾. Але сей артикул не завжди додержувався в життю. Навпаки, частійш триплялось так, що сам нахвальщик приходив до гродського уряду, отверто заявляв про свій замір мститись над такою-то особою і просив дати возьного, щоб той формальним порядком доручив тій особі „цидулу відповідну“. І уряд, на перекір Статуту, спокійно приймав до відомости таку заяву і посилав возьного. Так багато ще важив тоді стародавній звичай! Той, хто діставав таку „цидулу“, зараз же одсилав її, разом з власною скаргою на нахвальщика, до уряду, а сам звичайно запирав ся в своїй домівці і не важив ся ні виходити зі двору, ні виїздити куди — аж доти, поки його родичі чи приятелі або погодять його з напасником, або-ж добудуть за для його у короля (а то й у місцевого воеводи, чи старости) так званий „заручний лист“, який зараз же формальним порядком, через возьного, доручав ся напасникови. В таких „листах“ звичайно нахвальщикови суворо наказувалось здійснити свій лихий замір, і вперед на його накладалась грошова „зарука“ (від 500 до 2000 кін грошей), яку він мусів платити до скарбу королівського, коли важив ся чим небудь переступити заказ, окремо підлягаючи ще й правній карності за лихий учинок. Позаяк між братами Жоравницькими й ранійш траплялись сварки, які не обходились без „похвалок“ і „одповідів“, то

¹⁾ Лит. Статут, 1566 р., розд. XI, арт. 11.

в пана городничого мав ся вже на поготові „заручний лист“ супроти брата. Правда, той „лист“ був виданий ще королем Жигмонтом-Августом, який помер незадовго перед тим, але через те він не стратив своєї сили. Та під той час і ні у кого було добувати свіжих листів, бо король Генрих утік з королівства, а нового короля ще не вибрали.

Другого дня возний, в супроводі свідків, поніс того „листа“ до Яна Жоравницького і застав його серед двору, коло теслярів, що стругали якесь дерево. Возний по формі пояснив, з чим його прислано, і подав „заручного листа“. Пан Ян мовчки прочитав його, подививсь насмішкувато на возного і його свідків і, піднявши з долу тріску, промовив:

— Пане возний! Повідай од мене панови городничому: пожитчнійшая мені є тая тріска, а ніж той лист королівський. Уже той король помер, що лист дав, а з ним і його право вмерло. А тая вшетечниця ¹⁾ нехай ся мене добре стережить, бо мовлю їй певне, иж (що) моїх рук не втечеть!

Звернувшись, возний так достотно й переказав, що чув від пана Яна, і пані городнича, добре знаючи натуру свого діверя, прирозуміла, що найбезпечнійшій буде засісти до якогось часу в своїй домівці і не виходити навіть до Божого дому инакше, як під охороною цілої юрби служебників.

V.

Так минуло кілька тижнів.

Настав червень. Почалась косовиця; час був збирати вже й червець, ²⁾ В таку годину яка-ж добра „господарка“ змогла-б всидіти в місті! Не витримала домового вязення й пані Жоравницька і перевезлась з усім здоймом в Жоравники ³⁾, батьківщину мужа, ту саму маєтність, за яку Ян позивав ся з братом. Незабаром прийшла тудя звістка про банкрутство Гданського купця Гануса Копфа, якому Олександр Жоравницький і владика Борзобогатий що-року поставляли набірг чимало хліба й лісових виробів, сплавляючи їх під весняну повідь на власних „комягах“ Бугом та Вислою. Позаяк Копф обом їм заборгував чималу суму, то щоб її

¹⁾ Мова йде про Ганну Жоравницьку.

²⁾ Червець — *coccus polonicus*, особливої породи комашня, з якої добували фарбу кармазинового коліру і фарбували нею сукна і інші матерії. В XVI ст. червець дуже вживав ся на Волині і навіть йшов на продаж в інші краї. Пізнійш його виперла з мануфактурного ужитку американська кошеніль.

³⁾ Тепер таке село не існує. Лежало воно десь коло м. Дружкополя, Владимир-Вол. повіту, недалеко від австрійського кордону.

виправити, Олександр Жоравницький, порадившись з тестем, зважив ся поїхати зараз же до Гданська ¹⁾, а жінці наказав не засиджуватись в Жоравниках та швидче вертатись до Луцька. Хоч як поспішались пані Ганна, та не встигла за часу виїхати, і тут її таки застукав Ян з чималою юрбою озброєних слуг і найнятою ротою польських жовнірів, а у Ганни навряд чи й було з десяток слуг та двірної челяди. З такою жменею людей нічого було й силкуватись ставати на одсіч проти потужного ворога, тим паче, що панський двір в Жоравниках був обнесений не острогом, а простим дилуванням. Через годину пані Ганна і її дочка від першого мужа Настя Гулевичівна, збиті й скрівавлені, сиділи вже в „коморі“ за сторожою, а в домі і в господі пан Ян порав ся як у своїм добрі. Правду кажучи, на сей раз він обійшов ся з невісткою доволі милосердно, бо другого дня звелів вивести її з дочкою і з челядницею за село і пустити на волю.

Як почув про те, що сталося в Жоравниках, владика Борзобагатий, то з пересердя звелів зібрати трохи не ціле військо і навіть зняти з єпископської башти в Луцькому замку гармати, щоб іти походом в Жоравники і покарати зухвалого „квалтовника“. Син його Василь на превелику силу відрадив батька від сього заміру, зясувавши йому, що тепер Ян — в їх руках і що легко буде зробити так, що він мусить не тільки вернути все, що пограбував, а ще й відбути яку тільки вони загадають покуту за пашквіль і за інші „деспекти“, аби тільки з розумом і без запалу взятись за діло. Не ждучи, поки вернеть ся з Гданська зять, молодий Борзобагатий швидко справив усякі формальности, необхідні за-для розпочатку судової справи: подав до суду скаргу, виправив возьних, запросив свідків і т. п.

Настав день суда. Коли возьний, як звичайно, тричі став „кликати сторону odporную“, то замість Яна виступив його служебник з листом, в якому Ян писав, що маєтність Жоравники він одібрав як свою батьківщину, неправно загарбану братом, і що він почи-тує себе в праві не ставати до суду, бо в дорученому йому позві хибно прописано титул старости: замість „князь Богуш Корецький, староста Луцький и Вѣнцкый“ (Вінницький), написано: „Венацкый“. Суд не прийняв за слушну сю пусту казуїстичну вимовку і видав такий декрет: пан Ян повинен негайно вернути братови загарбані маєтности, заплатити його жінці 2800 кп грошей „за квалт, бої і рани“ і нагородити за всі шкоди і втрати; а за те, що Ян насмілив ся не стати на позов і „учинив ся праву поспо-

¹⁾ Гданськ=Данціг.

литому непослушним², суд, згідно зі Статутом, постановив донести про те королеви за-для „виволання“ зухвалого неслуханця „з панств“, себто вигнання його з границь держави. На лихо, останній пункт декрету неможна було швидко здійснити, бо на той час в Польщі не було короля, який тільки й міг засудити винного на „виволанне“, через що Ян і йому подібні своєвільці під час безкоролів'я робили що хотіли, користуючись хоть дочасною безкарністю. Уважаючи на те, суд додав до свого декрету ще й такий артикул: „А бачучи тоє, иж на сесь час в себе короля не маємо, і відаєт те один Пан Бог, як скоро його міти будемо, а уважаючи, иж в таких справах великеє в справедливости людській омешканне дієть ся: укривжений плачєть, а кривду чинячий веселить ся,— протє, запобігаючи тому, аби ся вперед так не діяло, а справедливость святая скоро укривжених доходила, так собі всі одностайно, одномислно і згодливо, которїї справедливость святую милуємо, той артикул поправляємо, а приший король, той артикул в Статут наш вписавши, підтвердити його нам будєть повинен“, щоб в карних справах про тяжкі лихі учинки самому гродському судови доручено було право засуджувати злочинців на „виволанне“. А поки що, все таки Яна Жоравницького подати пришлому королеви „до виволання, яко квалтовника і розливця крови“.)

Одначе, на сей раз не довго „веселив ся кривду чинячий“. В студні того ж таки 1575 року нарешті скінчилось усім обридле в Польщі *interregnum*, і королем став вибраний славетній Степан Баторій. Ще новий король не вспів коронуватись, а вже Олександр Жоравницький поїхав до Варшави клопотатись про те, щоб стверджений був судовий вирок над його братом.

А ще через кілька тижнів в Луцьку, під час базарю, старостинські слуги прибивали до дверей соборної церкви, до замкових брам, до стін ратуша копії королівського універсалу, а возний, високо держучи над головою автентичний лист того-ж універсалу, їздив верхи по місту і, спиняючись де був більший натовп народу голосно вигукував:

— Панове! То є лист його королівської милости, пана нашого милостивого, до відомости усіх належачий і вельми потрібний.

Усі затихали і з шанобою та цікавістю слухали, що голосно читав возний.

— Стефан, з Божої ласки король Польський, великий князь Литовськвій, Пруський, Мазовецький, Жомоїтський, Київський, Волинський, Підляшський, Інфлянтський, пан і князь Седмигородський.

²) Акт. кн. К. Ц. Арх. № 2050, л 78—81.

„Всім вобец (взагалі) і кождоу зособно, всякого вряду, достоїнства і стану людям, обивателям панств наших, ознаймуем, іж, ми, господар, виконуючи дальший поступок строгости права посполитого і запобігаючи тому, аби ся жадная своєвольність і непослушенство вряду в панствах наших не діяла, шляхетного Яна Жоравницького, яко квалтовника і розливця крови, а вряду нашого непослушного, зо всіх земель панств наших виволати есмо веліли, яко-ж і сим листом нашим його виволанцем чиним, од сполку і обцвання людей учтивих вилучаєм; про що до відомости всіх приводячи, розказуем, аби вже од того часу ніхто помененого Яна Жоравницького у себе в домах не переховував, товариства з ним нікогого вести не важив ся, помічу, радою а ні хутью йому помочен ні в чому не був і во всем з ним, яко з виволанцем, ся заховав, для ласки нашої королівської і під винами, в праві посполитому описаними, інакше не чинячи. Stephanus Rex“.

Отака сама публікація чинилась і по інших окільних містах і містечках і, крім того, повинна була чинитись усюди, де вимагав сього той, в чіх інтересах універсал був виданий. Після того „виволанцеви“ (або-ж „банніті“) давав ся вільготний 12-ти тижневий термін, на протязі якого він мусів або помиритись з покривженою стороною, або-ж апелювати до суду королівського і там довести, що його неслухно декретовано на виволанне; а коли він не робив ні того, ні иншого і дочасно не вирижав ся до чужого краю, то його спотикала гірка доля. Усе його добро або конфіскувалось, або-ж, як відумерла спадщина, переходило до рук його кривних. Сам же він наче-б то вилучав ся з гурту живих людей, мусів покинути дім, родину і тулятись там, де його люди не знали, завжди ховаючись від свого местника, який невтомно стежив за кожним його ступнем. Усі оббігали його, мов зачумленого, бо знали, що за найменшу послугу виволанцеви легко було ускочити в велику халепу: тим, хто пореховував виволанця, або давав йому якийсь поратунок, Статут погрожував теж виволаннем, а в деяких випадках навіть горлом¹⁾. Ся погроза однаково стосувалась до чужих, як і до своїх для виволанця, до його родичів та приятелів, і навіть до його жінки й дітей. За виволанцем не признавалось ніяких громадянських, або хоч би людських прав: усякий, хто хотів, міг на його напасти, віддати до арешту і взагалі вчинити над ним, що в голову збрече, не обавляючись за те ніякої карности; навіть, коли хто вбивав виволанця, родичі не мали права позивати убійника і правити з його „головщину“²⁾. Розуміть ся, житте

¹⁾ Лит. Ст. 1566 р., розд. II, арт. 5.

²⁾ Ibid. розд. II, арт. 4. Головщина—плата за голову вбитого.

багато де в чому зменшало оту „строгість права посполитого“, і, наприклад, дуки та маґнати, заробивши не одну, а кілька „банніцій“, звичайно жили й не журились. Але Ян Жоравницький не належав до гурту маґнатів, і йому пробі треба було подбати про те, щоб знести з себе сю халепу. Давнійш, особливо за короля Генриха, можна було недорогим коштом добути з королівської канцелярії „піднесенне виволання“ (sublevatio bannitionis), себ то королівський лист про відроченне банніції на довший час, по виході якого випрошувалась нова „сублевація“. З таким заміром Ян Жоравницький поїхав до Варшави, покладаючи велику надію на поміч свого родича Станіслава Жолківського¹⁾, про якого знав, що він в добрих стосунках з коронним підканцлером Яном Замојським. Але Жолківський пояснив йому, що тепер в королівській канцелярії не ті вже порядки, що були за Генриха, що новий король завзято приймаєть ся, щоб приборкати шляхетське своєвілле, що він особливо невблаганий в справах про неслухняність праву посполитому, і через те Янови нічого й гадати про „сублевацію“, а треба як найшвидче мирити ся з братом. Нічого було казати: покловив ся Ян Жолківському і став його прохати за посередника в сій справі. Той не відмовив ся, і через короткий час сам прибув до Луцька мирити родичів.

Треба знати, що по Литовському Статутови порядок судового переслідування був однаковий для справ цивільних, як і для справ карних; ті й другі вважались за приватні правонарушення. Через те усяка карна справа могла бути в кожную хвилину припинена і навіть зовсім уморена, як тільки сторона позвана едналась зі сторопою покривдженою. Тоді всі декрети, навіть і королівські, хоч би в них містив ся смертельний вирок злочинцеви, зараз тратили силу, і сам уряд їх касував, навіть викреслював з актових книг. Так от і в даному разі судьба Яна цілком залежала від ласки брата й невістки.

Жолківський навіть не сподівав ся, щоб Борзобогаті так лагідно прийняли його освідчення, що Ян Жоравницький хоче миритись з ними. Вони просили переказати йому, що не одмовляють ся від еднання, як що він „учинить покору“. Осмілений сим і здавшись цілком на посередництво такого поважного чоловіка, як Жолківський, Ян відважив ся сам піти з ним в дім владики Борзобогатого і, низько вклонившись братови й невістці, з покорою

¹⁾ Молодший брат Яна, Михайло Маркович Жоравницький мав за собою рідну сестру славетного пізнійш гетьмана, п. Ганцу. Акт. книга Київ. Центр. Архива, № 963, № 863.

каючого ся грішника став просити опрощення за наїзд на Жоравники, бійку і вязення.

— Хто щиро касть ся, той і опрощенне присмелеть,— промовив Іона.— Але кай ся вже у всьому: нам добре єсть відомо, иж то ти з жоною своєю написаві у Луцьку на розних містцях прибити велів пашквілюс, або цидулу образливу добрій славі пані ключникової і дому нашому почитивому. Не гаразд тоє учинили-сте!

— Так єсть, отче владико,— белькнув Ян, розчулений лагідними річами Іони,— але тепер сердечне того жалусмо і покорне просимо о пробаченне.

Того тільки й треба було Борзобогатим, щоб Ян при свідках признав ся, що то він з Оленою випустив пашквіль. Тепер вони зразу змінили лагідну розмову на суху й гостру і нарешті вирекли категоричний рішенець, що вони згодні скасувати справу тільки тоді, коли Ян з жінкою „слушне погодять“ їх не тільки за наїзд, бійку і вязенне, але й за „деспект і образу“, себ то за пашквіль, а в якій формі повинно статись се „погодженне“, про те нехай розміркують полюбовні судді, вибрані з приятелів однієї і другої сторони. Тепер тільки Ян розважив, що попав ся в лабети, та вже було годі зрікатись свого слова. По неволі він мусів згодитись на вимаганне Борзобогатих, кладучи надію на те, що може таки полюбовні судді хоч трохи осолодять гірку чашу, яку—він се передчував—прийдець ся йому випити, щоб задовольнити жагу помсти його ворогів.

В визначений термін в с. Милятині, в домі Луцького земського судді Гаврила Бокія, зібрались аж вісім чоловік полюбовних суддів, по чотири з кожньої сторони. То були все значні люди: Брацлавський каштелян Василь Загоровський, королівський писар Василь Древинський, Володимирський підкоморий Олександр Семашко, Станіслав Жолківський, пан Бокій і інші. Тут же знаходились і заінтересовані сторони з родичами, але вони, відповідно звичаю, сами не брали участі в нарадах, а свої заяви передавали через суддів, своїх приятелів. Перший артикул „еднання“ був швидко зложений і прийнятий одноголосно: Ян Жоравницький повинен зараз же вернути братови загарбані маєтности і заплатити йому за всі шкоди „на голос реченне слова“, себ то скільки той сам визначить. За те немало було сперечання, коли зайшла річ про те, щоб Яна за наїзд, бійку й „розлитте крови“ покарати вязеннем у замку. Властиво кажучи, й самі судді з сторони Янової не змагались протів того, що його слід покарати, а суперечка йшла тільки про те, чи засісти Янови „в вежі на ктанку“, себ то у

верхнім помешканню замкової башти, куди звичайно засажували шляхтичів, чи „in profunde“ (погребі), де терпіли вязення злочинці „простого стану“, а з шляхти хіба тільки особливі лиходії, і як довго йому там сидіти. Після довгих суперечок і сей артикул був зложений так: Ян Жоравницький повинен „сидіти на містці звиклому—на к'янку“ всього тільки „три години; а по тих трьох годинах пан городничий і його малжонка, за проханням приятелів Янових, мусять його з того вязення визволити“. А потім Ян з жонкою, „не сходячи з замку, мають їх перепросити“ за пашквіль. Але як „перепросити“?—„З карти“, себ то по формі, яку повинні зложити полюбовні судді. Як стали складати текст отієї „карти“, то тут і почались найпалкійші суперечки. Ганна Жоравницька уперто встоювала на тім, щоб Ян не тільки прилюдно „одмовив“ (взяв назад) те, що написав про неї в пашквілі, але щоб ся „одмова“ була учинена по формі, яка встановлена про такий випадок в Статуті: „што есми мениль на тебе“ оте та оте, „въ томъ на тебе брехалъ якъ песъ“¹⁾, і щоб усе оте—і сидінне в вежі, і прилюдне „перепрошення“ відбулось в Луцьку, під час судової сесії як зідеть ся шляхта з цілого повіту.—Два дні йшли палкі суперечки ізза сього вимагання. Сам пан городничий признавав його занадто суворим і непотрібним. Даремно судді, приятелі Яна, усиловно упрошували Ганну не наражати брата свого чоловіка на таку жорстоку зневагу; вона була неблаганна, і тільки уступаючи настирливим вимаганням Жолківського, нарешті згодилась на те, щоб вираз: „брехав як пес“ був замінений иншим, не таким прикрим.

Що zostавалось чинити Янови? Вільготний термін баніції був на прикінці; на її „піднесенне“ не було й надії; так він, тяжко зітхаючи, й підписав акт „еднання“, зложений полюбовними суддями, прирекши шляхетським словом за себе й за жінку, що достотно його виконають.

VI.

Через два тижні припали „рочки“ (сесія) Луцького гродського суду і разом з ними настали засідання сеймика, в яких по-

¹⁾ Пізніш в судовій практиці на Литві і в Україні обряд перепрошення за лихий наклеп прибрав ще ганебнійшу для винного форму. В XVII—XVIII ст. звичай вимагав, щоб винний в присутности суда рачки підліз під лавку і, лежачи там, „перепросив“ по Статутовій формі, а промовивши: „брехав як пес“, він ще повинен був з під лавки тричі прогавкати по собачі. Се називалось тоді на юридичній мові: „odmawiac i szekac“. Про се, напр., див. Акты Виленской Комиссии для разбора древнихъ актовъ, т. XV, № 83.

винні були прийняти участь шляхтичі з усіх повітів Волинського воєводства, Луцького, Кременецького і Володимирського. По сій причині до Луцька наїхало такого народу, який збирав ся тут тільки під час головного ярмарку на св. Семена, або-ж в лиху годину татарського сполоху.

Звичайно сеймикові засідання відбувались в катедральному костьолі, бо се була найпросторнійша будівля на ціле місто. Але позаяк під час попереднього сеймика сеймові дискусії мали о стільки палкий характер, що збори закінчились загальною баталією, під час якої лави костьольні були поторощені і дім Божий зпрофанований розливом крови, то Луцький біскуп Ян Андрушевич ознаймив шляхту, що вже більш не дозволить їй збиратись в костьолі, і через те сеймикові збори на сей раз відбувались в „судовім“ домі, в замку, а гродський суд переніс свої засідання до притвору замкової церкви св. Івана Богослова, як те звичайно робилось літньої пори. З сього powodu на замку з ранку до вечора товпилась шляхта, перебігаючи зі сеймикових зборів в засідання суда й навпаки, з огляду на те, де кого більш цікавило. В ту сесію, як на те, не трапилось ні однієї гучної справи, і через те усі з великою цікавістю хотіли бачити, як будуть миритись пани Жоравницькі. Хоч подібні сцени траплялись тоді доволі часто, вони завжди принажували глядачів, як потішна вистава, а на сей раз цікавість збільшувалась тим, що справа йшла про родину Борзобогатих, про яку ходила недобра слава, та й сама справа мала в собі стільки комічного елемента. Пашквіль про Ганну все ще ходив по руках; де хто з приїзжих тільки тепер чули про його, з зацікавленнем слухали лихі поговори про горду та пишну паню городничу, і всім хотілось бачити, як то вона виступатиме в фінальнім акті пашквільної інтермедії. Між тим і „рочки“ вже кінчались, а сподівана вистава все чомусь зволікалась. Ходила погоска, либонь Ян ніяк не здолає перемогти упертість жінки: Олена пробі забрала собі в голову, що нехай уже краще чоловік іде на виволанне, а ніж вона буде прилюдно „чинити покору“ перед ятрівкою.

Настав останній день „рочків“. Судді закінчили вже всі справи, і возний був на поготові, щоб проголосити, що судові засідання закривають ся до нових рочків, аж тут надійшов владику Іона Борзобогатий в супроводі чималого гурту родичів, приятелів і слуг. Йому дали почесне місце, за столом. Рядом з ним сіла пані городничача, вся в шовках та оксамитах, обвішана перлами та самоцвітами, з виразом гордої поваги на підмальованому лиці. За нею

помістив ся пан городничий, пригноблений вид якого так мало підходив до величньої постави його малжонки. Владика був в веселому настрою і зараз же затіяв жартовливу розмову з присутніми, і його гучний регіт голосно розлягав ся в критій кольоннаді церковного притвору.

Через кілька хвилин сюди-ж підійшов Ян Жоравницький з жінкою та з приятелями, що були з його руки полюбовними суддями. Він удавав зі себе спокійного і, ступивши на ганок до притвору, сміливо привітав ся зі знайомими і навіть жартом одповів на жарт владики. За те пані Олеан мала справжній вигляд жертви, приведеної на заковане; вона ледви кивнула головою на привітання знайомих і мовчки сіла рядом з мужем, не глянувши навіть в той бік, де гордовито засідала пані городнича

Пора було розпочати справу.

Пан Жолківський, як близький родич обох сторін і головний посередник поміж ними, зняв ся зі свого місця і звернув ся до уряду з таким словом:

— Милостивий пане вряде! Стала ся угода і постановенне між його милостю паном Олександром Жоравницьким, ключником і городничим Луцьким, і малжонкою його милости панею Ганною Борзобогатовною, з паном Яном Жоравницьким, за їх добровольним дозволеннем, через нас, приятелів їх обопольних“.

Коротко розказавши про головну річ справи і прочитавши єднальний акт, який зложили полюбовні судді, Жолківський ознаймив, що Ян Жоравницький і його жінка готові зараз же „во всем досить учинити постановенню приятельському“, і за сим словом він подав Янови „карту“, по якій той повинен був „перепрошення учинити“ за наїзд і бійку. Ян зняв ся з місця і, ставши перед братом і невісткою, прочитав у голос:

— „Милостивий пане ключнику, пане а брате мій милий, і милостивая пані ключникова! Знаю, иж я, наїхавши на дом вашої милости, панкою малжонку вашої милости і дочку її, также і слуг ваших збив і поранив, в чом против ваших милостей глупо, спрсно, никчемно і небачно поступив, і за тоє ведлуг права (по закону) значное а великое каранне заслужив. Але бачучи вашу милость бути християнськими, цнотливими а милосердними людьми, во всем том плохом а никчемном поступку моем винним ся даю под каранне ваших милостей, в вязенне, яке похочете, тилько з милосердем, поддаваючи; а з великою покорою до ног упадаючи, ваших милостей обудву о милосерде і одпущенне того виступу моего прошу, абисте ваша милость тоє пробачивши і оний виступок мій із

серця свого опустивши, в первую ласку і милость прийняти мене рачили. А вас, панове приятелі (тут Ян звернувся до своїх любовних суддів), о ласкавую в том ку їх милостям причину покорно прошу“.

Знову виступив Жолківський і від себе й своїх товаришів став просити пана городничого й його жінку, щоб вони, бачучи покору й каяття Янове, увільнили його від вязення. Олександр Жоравницький видимо був згоден вдовольнити се прохання, але Ганна лихим поглядом заціпила йому вуста і промовила рішуче:

— Пан Ян повинен во всем учинити досить угоді і постановенню приятельському.

— Так, так!—піддержав її отець владика—бо і письмо святе навчає, иж тільки той, хто до кінця утерпить, спасений буде,—і владика за сим словом голосно розсміяв ся.

Се значило, що Янови конче треба було рушати до вежі.

По тодішньому звичаю, коли хто засажував кого до вязення не по декрету коронного суда, а по добровольній згоді, то він сам, власними руками, повинен був „всадити“ вязня до вежі і потім сам же й визволити його, не доручаючи сього діла сторонній особі. На сей раз виникло хвильове вагання: кому власне з малжонків Жоравницьких належить ся функція, бо вони-ж обое виступали в справі, як сторона окривджена? Пані городнича і тут не поступилась своїм, як їй здавалось, правом і загадала, щоб конче їй було доручено „всадити“ Яна в вежу, бо тож вона, а не пан городничий, терпіла од його „бої і деспекти“. З сим доводом згодились і судді.

І зараз же від соборної церкви до наріжньої башти, через увесь замок, простяг ся кумедний похід. Попереду йшов старостинський слуга і брязкав ключами від замкових вязниць; далі з виглядом тріумфуючої Немезиди гордо виступала пані городнича, ведучи за руку засоромленого Яна; а за ними посунулася ціла юрба люду, що увесь час тісною стіною оточав церковний ганок, з цікавістю прислухуючись до потішної справи. Слуга відомкнув двері до „вежі“ і впустив туди паню Ганну з її вязнем. Через хвилину вона вийшла звідтіль сама і вернулася назад до церкви, а в вікні другого поверху башти виткнулася голова вязня, якого публіка внизу радісно привитала гучним сміхом і веселими жартами.

Минуло з добру годину. Суд ще не закривав засідання, хоч писар зложив уже протокол про „лімітацію рочків“¹⁾ і возний

¹⁾ Закінчене судової сесії.

проголосив його для загального відома. Публіка, однак, не розходилась, ждучи кінця потішного акту.

Пан Жолківський і його товариші нагадали Жоравницьким, що пора-б уже визволити в'язня. Пані Ганна так і скипіла:

— Як то? Він мусить сидіти три години, а ще не вийшло й двох!..

Але тут публіка, якій уже надокучило довге ждання, так грізно загомоніла, що Ганна не посміла перечити і з досади відмовилась сама йти визволити Яна: хай, мовила, його хто хоче, той і визволяє. Пан городничий з охотою взяв ся за се діло і через кілька хвилин вивів на світ Божий усміхаючого ся в'язня, який, видимо, трохи вже призвичаїв ся до своєї потішної ролі, і поставив його перед урядом.

Зоставалось виконати останній акт „покори“: Ян з жінкою повинні були перепросити паню Ганну за пашквіль.

Збурена гірким почуттям образи й зневаги, з палаючим лицем і спущеними очима, виступила пані Олена Жоравницька і, взявши тремтячими руками подану їй „карту“, одними губами, а не голосом, стала повторяти за мужем ось яке „прошення“:

— „Милостивий пане ключнику і милостивая пані ключникова! Що есмо написали і у Луцьку на розних містцях прибити веліли пашквілюс, або цидулу, образливую добрій славі вашої милости, милостивая пані ключникова, і дому вашої милости почитвому, милостивий пане ключнику, іно иж есмо тую цидулу, або пашквілюс, непристойно, з злого свого умислу против вашої милости, в невинности вашої милости написали, в чом во всем, як в том пашквілюсі есть написано, ваша милость, милостивая пані ключникова, не есть винна, бо ніколи ваша милость того нічого, що в том пашквілюсі написано, не чинила, одно так ся завжди заховала, як цотливій панеї належить; а так иж есмо в том против вашої милости виступили, сердечне того жалуюмо і покорне просимо, аби то ваша милость християнським обичаєм одпустити рачила, а ми о вашій милости яко о почитвій і статечній панеї розумієм і за такую вашу милость маем“.¹⁾

При останніх словах серед публіки почув ся спинений сміх, але пані городнича не звернула на те уваги. Вся її гордовита постать зоріла тріумфом звитяги: вона заціпила роти своїм лихословам і примусила їх прилюдно признати її за „почтиву і статечну паню“. Ради сього варт було утерпіти навіть биття й рани! Але коли-б Ганна бачила, яким поглядом оглянула її в сю хвилину

¹⁾ Акт. книга К. Ц. Арх. № 2050. л. 311—313.

пані Олена! Яка палка, невимовна злість й непримирена ненависть горіла в тім погляді, зизом кинутім на тріумфуючу супротивницю!

Нарешті одна сторона достотно виконала свій обовязок; прийшла черга на другу.

Олександр Жоравницький став перед урядом і просив вписати до судових книг його заяву, що він і жона його „випускають і визволяють“ брата з невісткою „зо всего пероводу (процессу) правного і вольними чинять на вічні часи, і всі листи і декрети правні уморають і касують“,—і щоб ствердити своє слово, пан городничий тут же, перед урядом, передав Янови всі оті листи й декрети, а між ними й королівський універсал про виволанне.

Після сього брати подали один другому руки й тричі поцілувались. Від тепер вони вже—не вороги, і заповіт їх панотця владики Марка про братерську згоду відновляв ся для них в попередній силі.

— Се что добро или что красно, еже жити братіи в згоді!—завершив владику Іона, знімаючись з місця, і ласкаво звертаючись до суддів, урядових і полюбовних, додав:

— Тепер прошу, милостиві панове, до мене хліба їсти.

Ян і Олена Жоравницькі теж були запрохані до владики на обід.

Так скінчилась пашквільна турбація. Додамо ще кілька слів про останню долю її учасників.

Олександр Жоравницький того-ж року був настановлений на уряд старости Луцького, але його гордовитій малжонці недовго випало тішитись в стані вельможної панії: в 1581 р. його вже не стало, а в швидкому часі пішла за ним на той світ і пані Ганна. Владика Іона на пять років пережив вельможного зятя і на прикінці довгого віку утерпів багато утисків від нового старости, князя Пронського, і вмер виволанцем. А ще гірша доля спіткала Яна Жоравницького. Королівський секретар Балтазар Гнівош, лядський приходень, якимсь фортелем відтягав у його великі маєтності, містечко Свинюхи з волостю. Довго Ян з ним позивав ся й воював ся, нарешті надокучила йому тяганина, і надумав він разом здихатись лютого ворога: взяв штурмом замок в Свинюхах, захопив самого Гнівоша, натішив ся його муками і нарешті втопив його в ставку. За такий юнацький учинок була йому належна й віддяка: в 1589 р. Яна покликано до Варшави і там, по декрету королівського суда, покарано горлом.

Передчуваючи сю страшну кару, Жоравницький за тиждень

до смерти зложив ось який „тестамент“: „Во імя Боже стань ся тая річ ку вічній хвалі Пана Бога всемогущого а ку памяти і відомости кождому, кому те належати будеть. Я, Ян Маркович Жоравницький, ознаймую сим моім тестаментом остатної волі моєї, иж я, уважаючи те, що кождому нічого на сім світі не есть вонтпливійшого над житте сьогосвітное, а певнійшого над смерть дочасную, на которую не одно в хоробі, але і в найспособнійшому здорові будучи, годить ся памятати, а прото, постерегаючи я вперед всяких припалих причин, яко чоловік в літа подойшлий, душу мою Пану Богу в Тройці єдиному поручивши, тілу моему погреб ознаймую, иж маєт бути поховано в маєтности моїй Теслугові, при церкві святого Михайла, водлуг закону грєческого, а дом і маєтність мою всю, так лежачую, як і рухомую, записую малжонці моїй милій панєї Олені Федоровні Коптївні, до її живота, дознавши по ній ку собі через увесь час мешканя з нею на всем повольное услугованье і в стані малженськїм вірную милость.“ Опікунами їй Жоравницький назначив князя Конст. Острожського, кн. Януша Збаражського і отца Кирила Семеновича Терлецького, владіку Луцького і Острозького“. ¹⁾ Цікаво, що, разом з иншими свідками, тестамент сей підписав і „духовник“ Жоравницького, „отець Уласий, презвитер Жидичинский церкви Воскресення Христова“. Як він опинив ся на той час у Варшаві — випадково, чи навмисне його закликано сюди, щоб напутив бідолашнього Яна на Божу дорогу — не відомо.

¹⁾ Акт. К. Ц. Арх. № 2101, л. 123.

Микола Лисенко.

(Спогади і думки).

Як грім з чорної хмари вдарила Україну смерть Миколи Лисенка, нашого велитня!

Мені доводить ся писати про сього нашого величного кобзаря, нашого друга й товариша, так швидко після того, як він одійшов од нас. І через те — моє завдання надто тяжке. Занадто ще свіжа та рана, занадто гострий той жаль, що заподіяла нашому серцю смерть М. Лисенка.

Втрата величезна, невіджалувана! Ми розважаємо себе тими думками, що зосталась між нами, зосталась на Вкраїні, його душа, — ті музичні твори і все те добре, що він зробив для України. Се так; ся частина Лисенкової істоти живе й житиме, і пізнійші нащадки бачитимуть ніби живого М. Лисенка — в його праці й творах; але для нас — инша річ: ми дошкульнійше почувасмо, що не бачимо, не маємо його самого між нами, ми, його близькі, що бачили його раз-у-раз посеред нас. Тут, в нашім товаристві, не тільки лунала його музика, але чути було живе слово з його уст, повне щирости, сердечности, повне віри й любови до того, що наповняє й наше серце.

Його нема між нами! І через се гостре почування свіжої рани в нашому серцю так тяжко нам говорити про Миколу Лисенка.

Особливо се тяжко для мене. Образ М. Лисенка викликає в моїй думці так живо постаті, щільно поєднані з тим образом, постаті таких близьких і особисто дорогих мені людей: — найлюбішого брата мого, М. Драгоманова, дружини моєї — П. Косача, давніх друзів, М. Старицького, П. Житецького... Всі вони були близькі друзі-товариші М. Лисенка.

І всі вони вже одійшли за межю сьогосвітнього буття, всі вони для мене — лише дорогі тіни, будять лише спогад про минуле, про щасливі й скорботні часи, пережиті вкупі!

А треба ворухить ті спогади, ворухити на те, щоб молодші могли яснійш уявити собі постать М. Лисенка, більше зрозуміти її. Нас вже так мало, свідків його давнього, молодого життя, а й про тих, що зостались, можна сказати, що вже такий недовгий їх вік, що вже швидко зійдуть і вони „подь мирны своды“.

„І чей нібудь ужь близьокъ часъ!..“

Звісно, ніхто не вгада, чий час ударить найшвидше, — бо часто молодші, багато молодші, такі, що тільки-б їм жити тай жити, відходять

перше за старших, але... в нас, найстарших, та ж думка про можливий близький кінець повинна жити найбільше; тим-то треба зібрати в наших спогадах те, що достойне пам'яті, що має придатись на вжиток тим, хто зостанеться і хто прийде в часи потомні.

Здіймаючи річ про життя М. Лисенка, я почну з найдавнішого часу; хоч свідком того давнього життя я не була, але знаю про його з власних спогадів небіжчикових або з оповідань його родини.

Отже подам перше де-які відомости про самий рід Лисенківський.

Батько нашого кобзаря, Віталій Романович Лисенко, походив з давнього чернігівського козацького роду; Лисенки були з давен у козацькій старшині; пізніші-ж їх нащадки перейшли, вже за панування російського, в „столбовые дворяне“. Дід Миколи Віталієвича, Роман Лисенко, був поріднений, через шлюб, теж з давнім козацьким родом полтавським:— мав дружину з роду Немирович-Данченків. Мати Миколи Віталієвича, Ольга Єремівна Лисенкова, була з родини полтавських панів Луценків, теж поріднених, через давніші шлюби, з Булюбашами.

Отже Микола Віталієвич уродився (в 1842 році) в Полтавщині, в маєтку, що перейшов до його матери від Булюбашів, у селі Гриньках, Хорольського повіту.

Тут батько Миколи Віталієвича поставив собі будинок; в Гриньках, в тім самім маєтку, жила й пані Марія Булюбашова, (сестра славутиного полтавця, математика Остроградського), бо маєток при селі Гриньках належав їй і Віталієви Лисенкови. Та своячка його, Марія Булюбашова, бездітна, дуже любила малого „Колю“, (Миколу Віталієвича), і він гостював по-довгу в Гриньках, — хоч все таки головне, постійне житло Лисенків було—в другому їх маєтку, при містечку Жовнині. Часті зносили Лисенкової семі були й з іншими сусідніми гвіздами порідневих між собою богатих полтавських панів: Старицьких, Магденків, Остроградських, О'Конорів і інших. Михайло Старицький, — пізніше славутиній письменник український, — зоставши ся круглим сиротою, навіть і виховав ся в семі Віт. Романовича Лисенка. Мати М. П. Старицького була теж Лисенкова з роду.

Лисенківська оселя в Жовнині була зовсім на панський зразок: був там гарний будинок, великий садок, а в садку всякі „парники“, „оранжереї“; були гарні „візди“, — шестериками коний, з „форрейтерами“, був при стайнях цілий гурт візниць, та їх помічників, а в цілому дворі великий гурт всякої іншої челяди. В домі була давня, предківська бібліотека.

В Гриньках був у Лисенків великий і гарний будинок, поставлений Віталієм Романовичем Лисенком лише через те, що його дружина, Ольга Єремівна, пішовши заміж із Гриньків, дуже любила гриньківську оселю й журила ся за нею.

Спинаючись на тім, що саме, який надих обвівав малого Миколу в його дитячі літа, в його власній семі, пригадаймо, що в ті часи, 40-ві й 50-ті роки, — культура в полтавським панським крузі, особливо в панів богатих, була вже зовсім російська.

Мати-ж Миколи Лисенка, через своє вихованне, особливо позбула ся своєї національності, бо за військову заслугу її батька, Єремії Луценка, її прийнято в петербурський Смольний Інститут (давнійше він навіть звав ся „Смольний монастир“), а в тій цілком закритій школі для дівчат дворянського походження, звичайно, стирала ся всяка тїнь такого „мужичества“, як українство, — коли-б навіть признаки його й були принесені українською панночкою з її рідньої околиці.

І справді, полуда, наведена в Смольному на Ольгу Луценківну, пізнійше Лисенкову, була така міцна, що вона вже потім за весь свій вік не говорила по українськи; не можна сказати, щоб вона ставила ся коли-небудь ворожо до свого ріднього, а тільки та мова стала їй чужою і вона завжди говорила по російськи, або ще радійше, коли до того траплялась нагода, — по французьки.

Що-ж до батька Миколи Віталієвича, то він добре знав українську мову і охоче говорив нею, — хоч з переконання свого свідомим „українолюбцем“ не був. В товаристві його кругу панувала, звичайно, російська мова, але органічно не чужа була й сьому кругови полтавських панів — мова українська: були такі пани, особливо так звані „весельчаки“, „балагури“, що навіть переважно говорили — і в своєму панському крузі — по українськи.

Господа-ж Лисенків, у Жовнині, була завжди повна всякого люду. Лисенки були богаті, жили „открыто“, у їх раз-у-раз пробували гості; з їх двору їздили й на ті гучні лови, — на зайців, на вовків, то-що; отже в оселі у Лисенків повно було сусідського гурту, здебільшого — шумливого, балакучого. Тут книжня мова либонь відходила на-бік, особливо як розповідано оті дивовижні, чудернацькі пригоди, що їх так люблять мисливці... Пригадуєть ся мені, з оповідання Віталія Романовича Л—а, постать одного його родича, здаєть ся, Ілляшенка: сей добродій, за одним людним обідом, розповідав якусь надзвичайну оказію; п. В. Р. Лисенко одвів його потім на бік і спитав: — Слухай, голубе, скажи мені по щирости, — чи ти правду казав, чи брехав? бо мені треба тее знати.—Оповідач подумав і сказав: — Йй Богу, братіку, я й сам не знаю, чи я брехав, чи правду казав!..—Очевидно, що то було мистецьке буйнне думки, так „зважа художня правда“... Згадую про ту пригуду через те, що коли Віталій Романович Лисенко розповідав про ту розмову й подібні до неї, то завжди передавав їх — по українському. З того знати, що ся мова була в ужитку і в товаристві богатого панства, а через те малий Микола Л-ко міг чути її й там.

Що-ж до села, то й воно, звичайно, близько оточало малого панича — Колю. Се був час кріпацтва, коли держало ся велику „двірню“, силу всякої челяді різного віку. Тут, звичайно, панувала мова українська, а „вберегти“ від неї панських дітей, як і взагалі від простого товариства, коли-б навіть хто того хотів, — було неможливо. Микола Віталієвич згадував якомсь, при розмові про карти, як він, будиши малим, любив грати „в воза“ з візницею Гаврилом, забравшись десь у конюшні між повозами... Селянські хлопята теж товаришили паничам.

А полтавське село в ті давні часи більше додержувало в собі українську національну владу, ніж тепер. Українське слово, вся українська етнографія, українська пісня — жили в своїй чистійшій, повнійшій подобі. Особливо-ж пісня українська ще жила й серед челяді панської і часто пісню ту не тільки „терпіло ся“ в різних „дівчих“ покоях, а навіть по-де-куди була вона й люблена в панському околі. Власне в Гриньках, де, як сказано, часто гостював малий „Коля“, господня того панського Гринківського дому, спогадувана висше Марія Булюбашова, навіть наказувала своїм покойовим дівчатам, щоб вони співали за роботою; вона часто, зимовими днями й вечорами, загадувала їм, між иншим, шити зарученим дівчатам „придане“, а при тім співати весільних і инших пісень. Кохала ся в тім. Можливо, що через ті хори українська пісня найперше — чулою й дукою хвилею влила ся в серце малого Миколи, улюбленця пані Марії Булюбашової.

Відомости про першу музичну науку малого Колі, вже при фортеп'яні, є такі: доброю п'яністкою була сама мати М. Лисенка; — сього хисту її, яко „благородною дівчицею“, дуже пильно учено в Смольному, а до того-ж вона мала й природню здатність; отже вона бажала вчити музики й „Колю“, тим більше, що помітила музичну здатність і в його. — Однак, щоб наука була „настоящою“, то вчити грати того старшого сінка доручено було учительці, якійсь Розалії Івановні. Наука тієї особи дуже не подобалась малому Колі. Маємо такий родинний спогад про ті перші вправи: за якийсь час Коля не схотів грати з учителькою „в 4 руки“ і показав при тім таку впертість, що учителька приневолена була карати учня, — власне надівати йому на голову шапку з ослячими вухами (покута доволі звичайна в ті часи). Коли мати спитала Колю, через що він так уперто не хоче грати, то він сказав, що не може чути грання пані вчительки, „так вона погано грає“. Тоді мама стала грати з ним сама; хоч ся наука й не могла відбувати ся так, як би належало, але хлопя грало вже з охотою.

Маємо ще один спогад, що показує, які вразливі слухи мав малий Микола до музики і як дражнила його музика дуже голосна. Се довело одного разу навіть до великого дешпету і то на парадному військовому „смотру“.

Власне, батько Миколи Лисенка служив у війську, і був кірасієром. Військо се було гонорове; отже полк, де служив Віталій Романович Лисенко, брав участь у великих „смотрах“. Ті смотри бували і в присутності царя, а відбували ся теж і в Полтавщині, в Кременчуці, або в Херсонщині, в Крилові, та в Єлисаветграді. Разом з чоловіками, вибирали ся часто на ті смотри й полкові дами, бо під час тих військових зборів бували й бенкети, танці то-що. Ото-ж одного разу подалась на якийсь дуже парадний смотр, разом з чоловіком, і пані Ольга Єремїївна Лисенкова, взявши теж і старших дітей, власне синків Колю й Вітю. Яко дружина видатного військового, пані Лисенкова стояла десь на чільному місці, разом з іншими значними військовими дамами. Ось проходять ряди блискучого війська перед очима найстаршого, проходить з „барабаннимъ боемъ“. Хвилина була надто урочиста! — Але-ж либонь той „барабанний бой“ був уже завадто старанний і дразливий для чутких слухів „Коліних“: хлопя заткнуло обидва вуха руками, почало гукати — „Ой погано!“ і кинулось утікати... Звичайно, се завдало такого великого сорому мамі перед блискучим товариством, що вона згадувала ту пригоду, навіть буди вже старенькою бабунею.. „Это былъ ужасный скандалъ!!“ — додавала вона до того оповідання, прикладаючи руки до грудий.

Але роки раннього дитинства минали, треба було починати вчити дітей „як слід“. — Отже Колю одвезли в Київ і віддали в „пансіон“ п. Годуєна, (що був десь на панськїм кївськїм кутку, у Липках). Такі пансіони, школи з повним утриманнем, були не в дивовижу тоді, не тільки по великих містах, а й по де-яких менших. Здебільшого пансіони ті засновували чужинці, — німці або французи. Власне й п. Годуєн, господар того пансіона, куди віддали Колю Лисенка, був якийсь заблуканий француз, — тоді вже старий. Вчили в пансіоні пана Годуєна ріжної власної науки, але система навчання була й у французькому панському пансіоні — сувора; панувало й там прислів'є: „наука не без бука“. Благородних паненят і там били різками... Однак, малий Коля того лиха минув: батько його вмовив ся з господарями тієї школи, щоб його сина ні в яким разі не били. При Колі зоставлено було Лисенківського слугу з Полтавщини, Созонта; він повинен був служити паничеві і глядіти, щоб його ніхто не бив. Таке особливе дбанне про се, дбанне досить дивне для тих часів, поясняєть ся тим, що п. Віталій Лисенко був взагалі дуже добрий чоловік; він не бив і своїх кріпаків, не тільки власних дітей.

Окріч звичайної класної науки, особливу увагу звертано в пансіоні п. Годуєна на французьку мову; з-відтіль виніс Микола Лисенко на-завжди дуже добре знанне французької мови. — Учено в пансіоні Годуєна й музики.

За якийсь час „Колю“ з пансіона взяли і віддали в харківську гімназію. — На літо він приїздив до дому, таки в Полтавщину.

Там-же в Харкові юнак Микола вступив і в університет. Тут він був знов у-купі зі своїм свояком і другом дитячих літ, хоч трохи й старшим за його, — з Михайлом Старицьким, що вчився в гімназії полтавській, а тепер був харківським студентом. Оба поринули в тому юнацькому життю, що кождий студент спогадує потім цідий вік з такою втіхою: перша воля, самостійна наукова праця й розвага, перші юнацькі мрії, перші погляди вперед — на новий обрій!..

Як у гімназії, так і вступивши в університет, М. Лисенко не перестав вчити ся музики в учителів. До перших студентських років його належать і перші прилюдні виступи його — на інструментальних концертах, *таки в Харкові. В тих концертах брали участь посторонні прихильники музики і студенти. М. Лисенко виступав там яко п'яніст; грав звичайні концертні п'єси європейського репертуару. На одному такому концерті М. Л-ко так счарував одну харківську аристократку виконанням творів Шопена та п'єси Контського „Reveil du lion“, що по скінченню концерту тая пані одпяла з себе коштовну золоту брошку з самоцвітом і припяла її молодому п'яністови на груди,—(хоч була зовсім не знайома з ним), — мовлячи в великому стурбованню: „Молодой человекъ, прошу Вас принять это какъ „орденъ“ за ваше искусство, которое привело меня в восхищеніе!“ Брошка була зроблена на зразок зірки—і під час танців, що настали після музики, сіяла на студентському убранню, наче справді „звізда“ на грудях якогось заслуженого вельможця. Ту брошку М. Віт. пустив потім у лотерію на користь убогих товаришів.

Про виступи М. Л-ка в Харкові з музикою українською — відомостей ніяких нема, як і взагалі про ідейно-український настрій його.

Але з харківського університету М. Лисенко перейшов у початку 1860-х років в університет київський. Перехід до Києва був переломом у життю юнака Миколи. Тут він опинився в свідомій і могутній течії національно-українського напрямку.

Перше ніж говорити про найближче київське оточення М. Л-ка за ті часи, треба оглянути взагалі, які течії національно-українські були тоді між тим громадянством у Києві, що признавалось до українства.

Після розбиття відомого „Кирило-Методієвського кружка“ в 1847 році, настав був глухий час, коли український рух припинився, неначе затлумився. Але зовсім припинитись він не припинився. Тільки вже не Київ був його осередком. В Полтаві, в Харкові, в Чернигові й по менших провінціальних закутках були люди, що держали в думці і в серці своєму прихильність до української національної ідеї. Прихильність та виявлялась перше всього в сякому-такому гуртованню межі собою тих

прихильників: були на протязі 50 років невеличкі, але теплі гурточки Пильчикова й Кониського в Полтаві, Марковича, Глібова й інших у Чернигові.

Куліш, Костомаров, відбувши свою покуту, а так само й інші деякі письменники й прихильники українські, не кидали своєї української національної думки і по можливості робили своє діло. Появлялись—хоч і поодинокі — наукові праці, пройняті духом національно-українським, появлялись і твори красного письменства; вело ся далі щире збирання матеріалів етнографічних; — наслідком того був вихід у 1858 р. Записок о Южной Руси,—збірника, що поєднав у собі й публіцистичну горячу проповідь національно-демократичного українства, і збір етнографічного матеріалу, переказів, казок, пісень (навіть з нотами), і оповідально-поетичних творів. В „Запискахъ о Южной Руси“ бачимо працю не самого Куліша. Він був лише привідцею до тієї праці, але знаходились і послухачі його. — Отже десь, якось, під великим гнітом, а таки точила ся свідомо українсько-національна течія, точила ся неначе тими струмочками живої води під навалом снігу...

Аж ось настали „60-ті роки“, той час коли снігова товща, немов підточена з глибини, раптом рушила — і живуца вода ринула вже не малим джерелом, а могутнім потоком, що зніс навіть таку вікову твердиню неволі, гніту й приниження, як кріпацтво.

Воля, воля! Все заворушило ся, забажало волі теж і собі. Правда, як побачили потім, тую можливість волі, повної волі — було, мовляв-би по теперішньому, „переоцінено“, але всякий могутній порив тим і є поривом, піднесенням духа, що він не схиляє бадавчого погляду вниз, під покенутий ґрунт, — в котрому, може, десь там у глибині його, таїть ся ще не зовсім переможена, не зовсім подолана, або й не відома сила!..

Тоді-ж гукали одно: воля, воля! вперед, вперед, до дальших реформ, до дальшого визволення — всіх і всього!..

Отже вільнійше, сміливійше, значнійше обізвалось і українство. Замість „Записок“ настала часопись „Основа“, з великим кругом прихильників. Не можна рівняти виходу тієї часописі до теперішніх часів, — коли маємо вже сталу українську пресу, до котрої вже всі звикли і дивлять ся на неї, що-найбільше, „съ холоднымъ вниманьемъ“... Не можна уявити, чим був той перший український часопис! Він був виразником думок, упованій і життя всього тодішнього поступового українства.

До тої думки й змисленої праці української привернулись уже не поодинокі люди, а широкі круги громадянства. Смілійш обізвились давнійші працівники й прихильники українства, обізвились і нові. Гучний, широ-

кий рух український пішов і поміж старшими і поміж молоддю. В українство повірили, як у „ідею“,—що не перечила поступови (ніби якась там „ветха“ старовина), а могла прилучитись до нового, вселюдського демократично-визвольного руху європейського,—лише вказувала для того руху свій ґрунт і поле.

Заворушилось українське змісленне житте в державній столиці, в Петербурзі,—ніби „на значнійшому, гучнійшому кону“; заворушилось воно показнійше і в „провінції“ нашій, особливо в Києві. Рух український визначив ся на стільки, що викликав до життя таку спілку, як „Громада“ київська. Нехай незабаром прозвано було тих, що до неї належали, „українофілами“ (назва, від котрої одхрещувались пізнійші прихильники українства), але-ж власне й „українофільство“—вже не було „славнофільством“, тим не зовсім виразним началом, що входило в основу київського кружка Кирило-Методієвського, 1847-го р. Федераційно-славянська ідея, освячена іменем „славянських первоучителів“, вже не мріялась яко виходний пункт у програмі „громадян“ (хоч сей пункт і не викидав ся з тієї програми); для жадань своїх, для праці своєї „громадяни“ бачили стислійше поле: Україну,—що була ось тут, така близька, рідна, з її українським народом, визволенням із вікового рабства, але ще таким безпорадним, з народом, що мав лише напів-забуті спогади про свою минулу історичну долю і не мав свідомости своєї національности, свого сучасного життя.

Одначе, наше юнацтво, власне — київське студентство, заґріте національним українським напрямком, не зразу зорганізувалось у товариство „Громаду“. Може тепер комусь здасть ся дивним, але так воно було, — що київське наше ідейне студентство українське найперше прилучилось було до польської студентської організації в Києві, до— „Гіміни“. В тім однак нема нічого особливо дивного. В самім початку 60-х років, у Києві був взагалі доволі могутній польський змісленний („інтелігентський“) осередок; не забудьмо, що й самий університет київський повстав з польського віденського університета, перенесеного в Київ; отже польська зміслова традиція була в йому жива і через те не диво, що жила й польська форма студентської організації „Гіміни“.

Ото-ж там збирали ся, громадили ся поруч і поляки й українське юнацтво, що приїздило з правобережжя й лівобережжя. Я знала особисто кількох чернигівців, що розповідали, як вони, перейшовши в Київ, після „безпорядків“ у Петербурзькім університеті, (в початку 60-х років), і бажаючи прилучитись до якогось ідейного студентського гуртка,—вступили в „Гіміну“.

В тій „Гіміні“ вже були Антонович, Михальчук, Рильський, Познанський, Чубинський, Свідницький, Вороний і багато інших.

Одначе дальший розвиток української ідеї 60-х років швидко порізнив спільників тієї збірної національної організації. Стежки заступників двох національностей — розійшли ся... У поляків були свої пожадання, свої пристрасти, свої історичні традиції, в українців — свої. Українці були й настроєні більш демократично (недармо-ж поляки незабаром прозвали їх „хлопо-манами“); а коли й поляки хотіли бути демократами, то той „демос“, народ, був для тих і для тих — инший...

Се особливо різко показало польське повстання... Ні мета того повстання, ні стежки польські й народньо-українські, не зійшли ся... Правду сказала польська письменниця Е. Ожешкова, що „український народ був тією холодною, забутою скелею, об котру розбилось повстання!“ —

Отже й українці — члени „Гімини“ — почувли себе чужими в ній і склали свою окрему організацію, вже й з назвою своєю, товариство „Громаду“.

Наскільки вже зміцнила ся й стала більше стислою думка про обовязок перед тим краєм, де судило ся вродити ся й жити, перед народом того краю, — доводить перехід навіть де-яких поляків-демократів з табору польського до табору українського. В своїй слаутній сповіді, надрукованій в „Основи“, В. Антонович докладно розповів про потребу такого переходу.

Инші поляки — і багато їх було таких — вважали се однак зрадою... У всякім разі таке відрізнєнне було болюче й викликало ворожнечу, як до тих, що одщенили ся, так може й до цілого руху демократично-українського, що привабив до себе молодих коріфеїв-поляків.

Чи сяк, чи так, українці з своєю „Громадою“ і з тими згаданими неофітами поляками — відрізнали ся.

Не всі однак поступові українці студенти входили до тієї організації, — се само собою зрозуміло. (Наприклад, навіть такий замітний ще й у студентському життю, пізнійший діяч української „Громади“ в Києві, як М. Драгоманов, — за своїх студентських часів у „Громаду“ не вступав). Та були й між самими громадянами перших часів — відтінки. Доказом того, як і взагалі дуже красномовним документом тих часів, є Кулішевий лист, писаний в-осени 1862 року, під назвою „Українофіламъ“. Той лист довгі роки (пів століття!) лежав у рукописі, ніби приготовлений для печати, але був лише в минулому році надрукований.

Куліш виступає в тому листі ще горячим українофілом, малюючи ідею українську яко таку, що повстала на основі „глибоко-демократическомъ“, що виникла з почутої неправди у відносинах „брата і брата“. „Евангельское учение“, — каже Куліш, — „обновяєсь въ чистыхъ и горячихъ украинскихъ сердцахъ, заставило ихъ полюбить труждающихся

и обремененныхъ больше, чѣмъ любили они до сихъ поръ богатыхъ и знатныхъ друзей своихъ, больше чѣмъ они любили братьевъ, сестеръ, отцовъ и матерей своихъ. Отвергнувъ мысль о собственномъ благосостояніи, пренебрегши честолюбивыми планами, свойственными молодому уму, и рѣшась на всевозможныя бѣдствія посреди тѣхъ, кого они считали „недолюдками“, принялись эти вначалѣ весьма немногіе народолюбцы за свое новое дѣло и начали его съ изученія простаго народа украинскаго его языка, нравовъ, обычаевъ и его осторіи“. Давши таке величне означенне українолюбству в його головнім напрямку, Куліш переходить до означення того напрямку, що здавав ся йому вже збоченем з певного шляху. Власне, Куліш вказує на ту занадто велику догану, котру складають українолюбці „богатымъ и знатымъ“, бере панство, ще козацькихъ часів, в оборону, приводячи думку Бокля, що не було ще такого прикладу в історіі, щоб якась кляса, добувши собі сили, не надуживала її; далі вказує Куліш, що не ворожим, а лагідним, тактовним поведженнем, українци-народолюбці могли-б не одвертати, а привертати своє краєве панство і, при його освіті й богатстві, могли-б мати поміч для своєї ідеї під час проводжування її в житте.

Куліш спиняєть ся і на тихъ зверхніхъ „крайностяхъ“, до котрихъ доводили свою демократичну ідею українолюбці; ганить їхъ бажання — не до себе підіймати народ, а самимъ спускати ся до його грубости. Тут, спомянувши про новий звичай громадянъ ходити в народній одежі, вживати народні звичаї й способи обходження, Куліш вказує з доганою на те, що в громадахъ часто можна бачити „копії, даюція уродливое понятіє объ оригиналахъ“: „Зачѣмъ допускать неряшество? зачѣмъ являться въ свое общество въ грязномъ бѣльѣ? почему сапоги должны быть не вычищены, а волосы всклокочены?“ Що-до поведження ніби на зразокъ народній, то Куліш ганить тихъ громадянъ, що „въ обществѣ“ поводять ся чемно, а в громаді дозволяють собі „грубости, не оправдываемыя никакою свободою слова, никакою простотою нравовъ. Тутъ наши громадяне отступаютъ отъ народнаго житейскаго смысла еще больше, нежели въ своей внѣшности, ибо простой народъ, при всемъ его упадкѣ въ настоящее время отъ причинъ, извѣстныхъ каждому, въ своихъ сходкахъ и трезвыхъ бесѣдахъ сохраняетъ извѣстный тактъ и далекъ отъ того, чтобы не понимать ни приличнаго тона въ публичной рѣчи, ни ея предѣловъ“.

Далі Кулішъ дорікає „громадянамъ“, що де-які з нихъ, бажаючи вживати народню мову, не хотять завлавати собі труда — якъ слід вивчити тую мову, а через те говорять і пишуть погано.

Всі ті свої спостереженія й думки Кулішъ висловлює, мовляв він, „не безъ робости“, але — висловлює, („ради успѣха идеи“).

ЛНВістник 1913, кн. I.

5

спиняти ся тут довше на де-яких прикрях особливостях Кулішевого „посланія“ до українців; скажу тільки, що той лист доволі вірно вказує прикмети українолюбства 60-х років, добрі й лихі, — аж до крайнього спотворення ідеї народолюбства; разом з тим лист Кулішевий показує і одміну в поглядах, що виявилась у його критиці ще в той час, як він ще й не доходив до свого пізнйшого хворобливого цурання українолюбства.

У всякім разі — кращі київські громадяни глибоко пройняли ся демократизмом своєї ідеї і доказували своїм життям вірність їй, а се можна довести, вказавши на особисті приклади київських громадян: Борис Познанський пішов у волосні писарі (в канівських повіті), Непокойчицький у сільські вчителі; багато студентів-громадян, бажаючи записувати етнографічні знахідки, ходили по селах і добули чимало, а разом з тим побільшили своє власне знання народньої мови; з бажання по змозі посунути більше освіту народню — виникли в Києві широко піддержані студентством „недільні школи“, — а привідцею до заведення їх у Києві був студент-громадянин, Феодосій Вороний, що знайшов таке горяче співчуття в багатьох своїх товаришів по університету, переважно громадян; студенти-громадяни склали й скілька книжок для народу, — з них „Де-що про світ божий“ застаєть ся й досі чи не найкращою книжкою в нашій популярній літературі по світознанню.

Але вірно вказує Куліш і на те спотворенне демократичного напрямку де-яких громадян, що виявилось у свідомій грубості, та неохайности — ніби „на народній зразок“. Між тими громадянами, що доходили до цієї „крайности“, пригадуєть ся мені постать одного полтавця: бувши з досить багатой поміщицької родини, він досяг того, що справді придбав подобу зовсім простого мужика а при тім і особливе повожденне: сякав носса „по народньому“, гикав і „одригав“ особливо голосно, вживав часом такі крутенські слівця, що від їх ставало жіноцтву зовсім ніяково... Одначе, разом з таким „народовством“, сей самий добродій зоставив у памяти близьких людей такий вчинок: — він на свій власний кошт учив у Києві хлопця з свого миргородського села (такий приклад, не був єдиний за того часу).

Отже громада київська, розростаючись, містила в собі досить розмаїтний гурт, з різними відтінками служення ідеї народовства.

І от у сей гурт попав і Микола Лисенко. Перебравши ся з харківського університету в київський, він уступив у „Громаду“, слідом за своїми товаришами. Увійшовши-ж у „Громаду“, він одразу знайшов ґрунт і для свого артизму, яко музик. В „Громаді“, при тому поклоненню громадян усьому народньому, була, звичайно, в широкому вжитку й українська пісня. Співали багато. В „Громаду“, на її зібрання, приходили часом і не тільки громадяни, а й просто знайомі тих господарів, у чий

хаті збирала ся „Громада“. Бували навіть і не українці, а сторонні люди, мужчини й дами, навіть ивших національностей, — щоб побути в ідейному українському товаристві, послухати українських пісень. Великі співучі збори часом відбували ся навіть не в хаті, а на дворі: наприклад у садибі „Матвѣва“ (була така, з великим садком, на „Новім строенні“, не далеко від університету), ходила теж велика співуча компанія, під проводом громадян, у „Байкову рошу“. Се та гора, де тепер „Байкове кладовище“. Тоді тільки половина гори була зайнята тим „божим полем“, — воно й зветь ся тепер „Старим Байковим кладовищем“; а сусідня гора (через ярк), де тепер нова церква, ще не була зайнята... Вона була вкрита лісом і була місцем для гулянок. — От на тій-то горі й лунали українські пісні, співані великим громадянським гуртом. Тепер се здаєть ся дивним і було-б навіть неможливим.. (Тоді, значить, у де-чому було вільнійше, ніж у 20-му віці!..).

Почали ся й великі концертові виступи українського громадянського хору, в університетській світлиці, або й у театрі. Виступи в театрі — були вже, звичайно, великою пригодою! Се не були такі часті виступи, як теперішні концерти студентських хорів, що бувають раз-у-раз на протязі зимового сезону; ні, тоді се було за рідкість; отже до тих давних прилюдних студентських концертів, чи краще сказати — декламаційно-музичних вечерів, (часом з живими картинами), довший час готували ся виконавці, заздалегідь лаштувало ся й громадянство: — „Ось, — мовляли, — буде український вечір!..“

Один такий вечір, з участю М. Лисенка, ще студента, хочеть ся мені спомянути тут.

Я була тоді підлітком і завдяки старанню мого брата Михайла й його приятеля, Євгенія Судовщикова, відомого в Києві учителя словесности, була прийнята в київській „Образцовый пансіонъ для благородныхъ дѣвиць“ (така була та назва — забавна для теперішніх часів). Школа була на-пів закритою і ні в яких театрах або концертах я не бувала; та й ранійш, у своєму Гадячому нічого подібного я не бачила. — Отже одного дня, перед вечером, прийшов у Пансіон той-же мій брат Михайло, київський студент, і взяв мене в гості до моєї хрещеної мамі, пані Кучинської (пансіонерок до родичів пускали під свято, коли приходив по їх хтось певний).

Дорогою мій брат сказав мені, що перше він поведе мене на концерт — і старав ся пояснити мені, що то воно таке. Ми швидко прийшли до театру, бо Пансіон був у тім будинку, де тепер „Военный Окружной Судъ“, а театр був той давний, що потім згорів і був на місці теперішнього оперного театру. Моє запитання на концерт було разом з тим, кажу, й першим запитанням до театру. Отже мене перше всього займало вже й те, що ми йшли по сходах кудись високо; а як ми сіли,

то мене здивувало й те, що теж дивує всякого, хто перший раз трапить у великий театр: що люди, — так багато людей, — сидять по стінах... Дивлячись на театральну запону, я зовсім не думала, що вона намальована, а вважала справжніми і ті високі квітки й червоні канапи по боках (що чогось були намальовані на запоні).

Аж ось канапи й квітки почали скручуватись і все пішло в гору, а на високому помості з'явився цілий гурт людей.

Дивні то були для мене люди! Се вже було мов-би на якійсь картині... Люди були в козацькій одежі, в жупанах. Перед ними став молодий козак — теж у такій одежі. Аж ось козак махнув рукою — і один з гурту заспівав, ніжно, чуло

„Ой, пушу я кониченька в саду,
„А сам піду к неньці на пораду...“

Тут козак у жупані знов махнув рукою і всі підхопили:

„Ненька-ж моя по садочку ходить,
„За поводи кониченька водить...“

Скільки раз чула я потім ту пісню! І часто пригадувалось мені, яке величне вражіння зробили дальші слова, підхоплені хором:

„Військо йде, короговики мають,
„Попереду музиченьки грають!..“

Ціла картина вставала в очах!

По скінченій пісні, всі присутні заплескали в долоні — і плескали довго, гучно, а козак, що махав рукою, тепер уклонявся присутнім. Сей козак-діріжор і був Микола Лисенко.

Потім співці проспівали ще другу, третю пісню, — все якогось такого підбору, що я в своєму Гадячому так їхне чула (хоч і в нас дома співано було багато); однак я почувала, що й ці пісні були „прості“ (іншої назви для українських пісень я тоді не знала).

Потім усі співці кудись пішли, а на поміст вийшов інший козак, таки в жупані, в накинутій на плечі киреї. — Він став проказувати вірші: „Чернеца“ Шевченкового. Я, звичайно тоді вперше чула ту поему; не думаю однак, що тільки через те деклямація показного козака в киреї здалась мені такою гарною. Ні, се було промовляння Павла Житецького, — а він був декляматором надзвичайно добрим. Не у гнів будь сказано теперішнім декляматорам, нема між ними таких! Через що — не знаю; може, школа тому винна, що не дбає про деклямаційний хист, а може теперішній час... бо теперішнє юнацтво не має в себе такого поета, щоб „глаголом пік“ їх серця і щоб самохіть бажала душа промовляти його слова! А може й серця тепер інші...

Після деклямації знов були співи.

Як у чарівному сні вертала ся я з того концерту, чи артистичного вечера. І довго вчували ся мені то скорботні, то веселі відгуки його...

Житецького я побачила знов — не швидко після того, вже як мій

брат оженив ся; а „того козака, що махав руками до співців“, судило ся мені побачити дуже швидко: він, так само як і мій брат, приходив одвідувати свою сестрицю „Соню“ (пізнійш—пані Старицька), що вчила ся теж у нашому пансіоні мадам Нельговської.

При завітаннях до нас, той „Сонін брат“, мовляла вона — „Коля“, вже не був „козаком“ у жупані, а був студентом — у чепурненькім студентськім убранню, — милий на вроду і дуже веселий. Сестрі приносив він конфети, що, по звичаю, ділилися між ближчими товаришками.

Отже наші брати, мій і Сонін, зустрівали ся часом у нашій „приймній“ світлиці; часом приходив з М. Лисенком, або з моїм братом, їх спільний приятель, Петро Трохимовський, полтавець і товариш мого брата й М. Старицького по полтавській гімназії, приятель теж дому Лисенків (гостював у їх, приїзжаючи в Жовнин з М. Старицьким з гімназії).

Наші гості-брати часом добродушно сміяли ся з нас, бо ми їх „не боялись“ і либонь говорили їм по ширости дуже забавні й смішні для них „пансіонерські“ речі. Одного разу класна дама, переходячи через хату й почувши той веселий сміх, добре напаяла мене і наказала, щоб того більш не було, бо инакше не пустять в прийомну. — Через те, коли при побаченню в приймній бував повод до веселого сміху, я сіпала брата за полу й нишком казала: „Нельзя, нельзя сміятися, — класная дама услышить!“

Одначе від Лисенкових завітань верну ся до Лисенкових пісень. Вже від своїх київських студентських часів, Лисенко, як бачимо, виступав керовничим українського громадського хору. Його знайомість з українською піснею, — знайомість давня, придбана ще з дитячих літ, — придалась йому для поважного, ідейного діла, на користь національно-громадську. Власне тут, у Києві, по вступі в „Громаду“, під надихом усього того оточення й руху ідейно-українського, освітило ся для молодого Миколи світлом свідомости давнійше його знання української пісні. Те, що залягало в пам'яті, в серці, яко що-денні вражіння звичайного життя, те тепер воскресло в новій красі, немов зложений з українських мелодій гімн просвітлої нової віри.

Микола Лисенко став сам пригадувати давнійший свій запас народних українських пісень, переймав їх і від інших, та заводив у ноти. Мені відомо з оповідання пані Житецької про завітання М. Л-ка на село, вкупі з П. Житецьким, для збирання пісень, (під той час, як обидва кінчали київський університет). Се було в кременчуцькім повіті; приїхали вони до родичів Житецького, а від них ходили на улицу, де збирали ся хори селянської молоді. Обидва гості, в козацькому вбранні, з мужицькою мовою на устах, звертали на себе велику увагу; се здавало ся чудним, непевним. Отже їх перше цурали ся, бояли ся якихсь лихих „паничівських жартів...“ Але незабаром побачили, що в сих паничів справді не-

ма нічого пустого на думці, що вони дійсно цікавлять ся таки піснями; тоді й дівчата й хлопці охоче співали їм. Микола Віт. записав тоді дуже гарні сільські-полтавські мелодії й зазначив собі особливости гуртового нашого співу в Полтавщині.

Коло того-ж часу товариші Мик. Віт. приносять йому відомі їм кращі пісні українські; а між тими товаришами були люди з різних кутків українських: Свідницький співав пісень подільських, Константинович — чернігівських, і т. д. й т. д.

Взагалі від тої пори музичний портфель Миколи Л-ка стає назавжди складом, куди всякий близький до української „Громади“, чи взагалі до київського українського кругу, приносив відомий йому скарб пісенний, коли він здавав ся особливо вартим поратування від забуття й загину.

Так само й ні-один київський український концерт або спектакль, (у ті спектаклі завжди входила й музика), не обходив ся без М. Л-ка. Він за-любки йшов до помочи в тій справі.

У 1865 році Л-ко кінчає університет і йде на службу, мировим посередником, у Київщину, в Таращанський повіт. Се не буде так дивно,— коли я скажу, що під той час батько Миколи Віталієвича, примушений продати свій маєток у Полтавщині, переїхав у Київ і одержав місце „Предсѣдателя Таращанско-Сквирскаго Съѣзда мировыхъ посредниковъ“.

Однак служба мировим посередником, хоч і здавала ся спершу принадною, по своїй близькості до народнього життя, не вдоволила молодого Миколу... Не по його мислі була та робота коло „уставних грамот“ то-що; артистичні справи тягли його в Київ. Отже він кинув службу й прибув до Києва. Тут він поселив ся на теперішній Маріїнсько-Благовіщенській улиці (тоді званій Жандармською), укупі з п. Віленцієм і П. Косачем, а пізнійше з Масаковським. Готував до видання свій перший випуск українських пісень. Се було в найближчій сусідстві з моїм братом Михайлом, що був тоді вже жонатий (і жив поруч, у домі Зейферта). Микола Віталієвич приходив часто провірять у Драгоманових положені на ноти пісні, грав часто з панею Драгомановою (дружиною мого брата) в 4 руки; часто збирали ся в сій господі й інші приятелі,— і Л-ко грав їм; були й співи. Тут бачила і я Миколу Віталієвича, вже яко близького друга моїх рідних. Хочу спомянути одну жартливу музичну дрібницю, котра була спільно скомпонована скількома тими приятелями. Власне хочу сказати про оперету „Андріяшяду“. Директор 1-ої київської гімназії, А. Андріяшев склав київський календар під назвою „Друг народа“. По своїй ідеї, се мало бути щось популярно-„обрусительне“. Авдріяшеву допомагали і його „служивці“, пп. Раткевич, Горонескуль і інші; вони доповняли календар де-якими календарними відомостями, кожний по своїй спеціальности. Сподівано було падгороди за

календар від п. попечителя, Ширинського-Шихматова, великого обрусителя. Одначе календар вийшов, яко книжка, дуже невдалий, з кумедними помилками в тексті. Критика українців осміяла в печаті календар — і, замість ласки від начальства, за зложенне народньої книжки в „рускомъ духѣ“, Андріяшев достав догану.

Отсю пригоду взято було змістом до оперети. Антонович, Старицький, мій брат і інші склали лібретто, у віршах, (на російській мові), а Микола Лисенко добирав музику. Комізм тієї композиції був ще й у тім, що кожній монолоґ, чи діялоґ, чи хоролий номер, було положено на популярні тоді арії, дуети, хори італіянських опер, — Трубадура, Травіяти, Ернані; бравурні й мінорні номери в поєднанню з комічним текстом виходили надзвичайно забавні! Календар з маленької домівочки на Жандармській улиці перейшов далі, пішов ходити по городу; його співала молодь і старші; гімназистів за виспівуванне номерів із календаря садовили в карцер, але се ще більше посунуло розпросторенне „Андріяшяди...“ В. Юзефович, син відомого ворога українства, Мих. Юзефовича, тоді ще не згубив звязків з своїми товаришами по університету, українцями, — познайомив з їх оперетою й Липки, виконуючи номери забавного твору при фортепяні в аристократичних господах. — Подобалась оперета й там, бо й справді багато в їй було гумору й навіть мистецтва в змалюванню дієвих осіб, що були типами для того часу.

Але такі речі, як „Андріяшяда“, були, звичайно, лише забавою; М. Л-ко працював над піснями і першими композиціями на слова Шевченка, а незабаром виїхав за границю, вчити ся музики у Лейпцігській консерваторії. До того ретельно намовляли його всі приятелі, особливо М. Старицький і мій брат. Та й для всіх М. Лисенко був уже національною зіркою — і всім хотіло ся, щоб тая зоря засіяла як найяснійше.

У Лейпцігу було видруковано й перший випуск пісень, положених Мик. Лисенком, — при дружній помочи, коштами П. Косача, що служив тоді на Волині.

Через який час Микола Віт. вернув ся з тієї першої подорожи. Памятаю день і час, коли я побачила його перший раз після його повороту до Києва. Се було 28 Іюля 1868 року. Через що можна так певно памятати той день, коли М. Віталієвич підїхав до нас візником, укупі з В. Беренштамом, до літньої домівочки Драгоманових у Китаєві? Через те, що того дня М. Віталієвич держав надо мною вінця. Він був у Києві, довідав ся там від Беренштама, що того дня має бути весілля їх приятеля, П. Косача, та ще в домівці Драгоманових, і обоє прибули до Китаєва. Разом з милими гостями поїхали ми до тієї маленької церковці в селі Пирогові, біля Китаєва. Її вже нема, тієї церковці...

На осінь того-ж року М. В-ч знов поїхав до Лейпціга, уже, здаєть

ся, з дружиною. *) А за якийсь час, скінчивши свою науку, вернув ся—таки знов до Києва.

Колишнє гучне, розбурхане життє кївської „Громади“ минуло. Лиха хмара вже й давнійш повисла над українством, ще як у жидівській часописі „Сіоні“, та в „Моск. Вѣдомостях“ стали шиїти й гукати про український рух, утвривши для його назву „сепаратизмъ“. Насунула, особливо з 1866 року, тяжка реакція — і зробила своє діло, пригнітивши давнійший ентузіязм, мрії, рожеві надії.. Та й взагалі, як тепер кажуть, „настрій упав“; почала ся ростіч...

Отже, як завжди бува в такий час, і з української „Громади“ „одвіялось“ усе легковісне, усе, що було-прилучило ся до неї — прападково, занесене весняною хвилею з початку 60-х років, занесене, може в якій частині, свого рода „модою“.

Зостали ся тільки люди, що належали до „Громади“ з глибшого переконання. Сі не кидали „Громади“.

М. Віталієвич був власне з таких людей, що доводять правдивість отих слів: „раз добром налите серце — вік не прохолоне!“ Він завжди був однаковий. Його щирий, теплий порив до української ідеї не спинив ся, не впав; він у „Громаді“ зоставсь і робив своє діло. Виходили пісні з під його руки, випуск за випуском, виходили композиції на слова Т. Шевченка, — до його Мик. Віт. зберіг на віки просто якесь набожне пошануванне!

На якийсь час їздив Мик. Віт. до Петербурга, вчити ся техніки оркестрування, — маючи думку про свої опери. І знов вернув ся таки в Київ. Тут, приїзжаючи в Київ, я кожного разу бачила ся з ним, привозячи йому й пісні нового для мене, прекрасного краю волинського; отож тоді, між иншими піснями волинськими, М. Віт. записав від мене й ті дві мелодії—перлини, „Без тебе, Олесю“ та „Куперяна“, що стали зараз-же, такими відомими по всій Україні. — Випуск за випуском виходили пісні з рук М. В. Богато заважало йому те, що доводилось уділяти чимало часу на зароблявнє що-деннього хліба, уроками музики в „Інституті“. Мені завжди здавалось, що се повинна бути велика мука,— власне для доброго музика, з чутливим ухом, — слухать оте недолуге гранне невправних учнів, оте спотиканнє, фальшиві акорди. О, Боже!.. Але се було лихо непереможне, воно товаришило нашому величньому, нашому сердешньому кобзареві цілий вік, — до самого дня сконання!..

Инколи виступав М. В—ч зі своїми власними концертами. Лиха сила, супротивна українству, ставилась ворожо й проти сих концертів, бо вони були концертами артиста „українофіла“. Злісні, несправедливі рецензії намагали ся зганити й композиції й хист Лисенка яко п'яїста.

*) Мик. Віт. був одружений з полтавською панночкою, Ольгою Олександровною О'Конор.

Але все тее терпіло ся...

Після кількох важких, глухих років, знов неначе-б-то заблисла київським українцям якась можливість щось робити вільнійше.

Поводом до таких надій було відкритте в Київі відділу „Географіческого Общества“. Програма діяльності сього Товариства була широка: сюди входили й природничі науки й етнографія й історія; були в Київі до праці по тій програмі і тямущі люди. Гурток вірних „громадян“ українських радів у Київі, знаходив співробітників і на провінції.

Між иншими лаштував свою працю в Геогр. Т-ві й М. В—ч. Він взяв ся за репертуар (до тієї пори ще зовсім не заведений у ноти) стародавніх бандуристів. Власне подав свою запись репертуару відомого старого кобзаря Остапа Вересая. Додав і свою розправу про його пісні. Слідом мали йти инші подібні праці.

Але той лихий „ціклон“ знов повіяв над Київом, почавшись може з доносів київських, а вдаривши лихою хуртовиною — з півночи. Київський відділ Геогр. Т—ва було закрито; всі дальші вчені роботи „українофілів“ — мов лизень злизав.

Ну, нічого! „Не привикать-стать!..“

Хто хотів, усе таки щось робив...

(Далі буде).

ЛЕСЯ ЯСЕНКО.

* * *

Ти питаєш, чи кохаю

І чекаю, як колись?..

Ах, сама тепер не знаю,—

Бо три тижні пронеслись.

Аж три тижні, як сказала,

Що навек тебе люблю,

Як чекаючи, бувало,

Цілу ніченьку не сплю!

За три тижні в сине море

Стільки річок пролилось,

На безмежному просторі

Стільки хвиль перевелось!

За три тижні спалахнуло

Стільки соняшних хвилин,

Що минуле потонуло,

Як на дні морських глибин!

Так людське житте крилате

Далі радісно летить...

І тобі пора вже знати:

Вік кохання—тільки мить!

Ти бачив, як падає зіронька ясна

В блакитній небес глибині,

І смуга блискуча—дорога прекрасна—

На мить зостаєть ся по ній?

Така-ж промениста, мов блискавка, смуга—

Слід щастя—на серці блисне,

І знову стиска його темная туга,

Безмежна, як небо нічне.

ІВ. СТЕШЕНКО.**М. В. Лисенко.**

I.

Історичне значіння.

24-го жовтня минулого року Україна понесла надзвичайно велику втрату. В особі незабутнього Миколи Віталевича Лисенка вона згубила цілу скарбницю духового добра, що сяло нам довгі часи, що жило душі, що говорило нам — ви не вмерли, ви будете жити!

В особі М. В. ми втратили перш за все знаменитого музика, і яко виконавця і яко творця-композитора.

Хто не пам'ята його прекрасної гри на роялі, коли він клав свої віщі персти на струни і ті струни самі славу „рокотаху“? Славу рідньому народови, славу геніям, що творили музику, і славу самому композитору-виконавцю, що творив свою дивну мелодію, прибрану в чарівні звуки.

Вгасла віща рука, обірвались дорогі струни, і тільки відгук од них житиме в наших серцях, доки й ми не зійдемо під вічні „своди“, унісши зі собою в темні труни ті заховані в серці світлі звуки.

А доки зійдемо, розкажем дітям своїм і всім на світі, що Україна втратила великого мистця-виконавця і що такого діждеться не хутко!

Вгасла віща рука, змовкли дорогі струни... Але не вмерла, не змовкла душа композитора-творця... Вона в його численних творах, вона сіяє в них, вона горить в них, як чисте одвічне світло. Його твори — се вічність їх творця, се вічна його й наша слава. Його твори се безкрая насолода; се живе джерело, з якого вічно битиме рожевосолодка мрія, світла надія і наша віра в щасте...

Його твори — се весь наш народ в його блискучім світлі; в його минулім і сучаснім. Се жива його мука, жива радість. Хто хоче відчутти душу народу, хай іде до тих творів і він зачарується красою їх і красою висловленого в них народу.

Щасте нації мати такий талан і нещасте його загубити. Але деяка втіха і в сьому є. Хоч не вирветься з душі мистця нового співу, нового твору, та створене ним буде вічним зразком для його спадкоємців, як пісня народня, що живе віки, тисячелття, а все не вмирає в своїй красі та свіжості.

Тяжко нам, сучасникам і близьким до небіжчика, чути тепер його дивні твори, — бо виривають ся сльози з очей, бо нема того, хто перед хвилиною був з нами, хто наливав нам чари в серце... Але хіба діло в наших сльозах? Хай плачем ми, хай плаче вся Україна. — Пройде час, зме-

туть ся наші сльози, і перед нашими нащадками повстане чиста краса його творів і чиста, спокійна, безбільна від них насолода...

Великий талан пережив себе і оживатиме тепер в наших думках і вічно в душах наших нащадків, доки житиме наш рідний край, його степи, лани, гори, гаї, і серед них битиметь ся рідне серце.

Вічна слава йому і вічна радість од нього нашій Україні!.

І не тільки яко славетний музики-мистець одзначав себе у життю наш дорогий небіжчик.

Творити таку музику, як він, — де-б одбивалась душа народа і де-б горіла вона пишними барвами веселки, може не всякий.

Може лиш той, хто пізнав душу народню, її пісню. І на се вжив багато сил наш великий музик. Він був справжній, пильний етнограф. І не простий етнограф... Не той, що тільки схопить народні слова, народний спів, і потім його або забуде, або на нього не зверне уваги; або зробить з нього часову забаву.

Він був особливий, науковий етнограф. Його в даному разі цікавив стільки-ж факт записання народньої мелодії, скільки й вживання її для наукових цілей. Він хотів пізнати закони нашої народньої музики і до сього пізнання підійшов з великим запасом попередньої своєї освіти — в лейпцігській і петербурській консерваторіях. Наслідком вивчення народньої музики явилась стаття Лисенка в 70 роки, уміщена в „Записках“ Київського Географічного Товариства.

Але ще більшим наслідком зявилась розробка і гармонізація народніх пісень, зібраних ним в різних місцях України. В хорових розкладах видко дійсного знавця народньої творчости, що ґрунтував ся на підвалинах поважних етнографічних дослідів.

І в інших його творах, що відходили по техніці далеко від народньої пісні, видко знання народнього духа, наслідок пильного і надзвичайного вчення.

І ся робота М. В-ча в історії нашої нації не забудеть ся ніколи. Чималої пошани і визнаки заслуговують ті діячі, що визнають вагу народньої творчости і збирають овочі її. Що дорожать кожнім народнім словом,жною рисою народнього життя.

Без пізнання народнього духа і його побуту неможливий громадський поступ і не тільки в сфері одної нації, а й всеї людськості. Загальнолюдське мусить проходити через призму народности і тільки знаючи останню, можна ясно сказати, чоґо, коли, і в якій мірі хоче і потрібує народ. Етнографія є один із засобів такого пізнання народу, і хто виявляє активну уваґу до збирання даних з народнього життя, — тому історична шана!

Артист-виконавець, композитор, етнограф, — хиба не досить сього,

щоб в історії рідного краю, а разом із тим і в пантеоні всесвітніх діячів— зайняти почесне місце?

Але М. В. Л-ко має за собою ще інші поважні заслуги. Ми визнаємо культурну вагу артистів, композиторів, етнографів, але визнаємо ще більшу коштовність одної з загально-людських рис, що, на жаль, маєть ся не у всіх людей взагалі, — а поіменованих категорій з-особна. Ся риса— громадський ідеалізм, в реально-соціальному, а не захмарно-метафізичному смислі сього слова. Ідеалізм, яко друг свободи, якого друг скривджених, яко друг соціальної правди.

Чи мало ми знаєм артистів, композиторів, етнографів і взагалі вчених, що до громадських альтруїстичних ідеалів або байдужі, або навіть ворожі? Що не знають нічого, крім вузької своєї спеціальности, і задовольнені нею, зостають ся ціле життя егоїстами. Для яких все одно: чи крпацтво чи воля, чи насилле чи рівність!

Які вважають, що громадські ідеали тільки для маси, для середніх людей, а вони, висші істоти, можуть прожити при всякому строї, в одному світі своїх власних або чужих мистецьких образів.

Та, сказати правду, спеціальність і любов до неї мимоволі одтягають людину в той світ одрубности, і через те потрібно багато широкости духа, щоб не встрягти в ту одрубність, щоб бути не тільки спеціалістом, а й громадською людиною.

Такою широкою природою і був М. В-ич. Пройдений ним шлях громадської діяльности є довгий, півсотлітній шлях, і за сей час Л-ко був завжди горячим, непохитним громадянином. Правда, громадські його ідеали були занадто широкі, але в них було одно вельми коштовне, що, в історичній перспективі ще більш вироста в своїй цінности. Він був демократом, другом трудящих мас, — все для народа і во імя народа, — от що було постійним його гаслом.

І се він визнавав не тільки на слові. Початок громадянського виступу М. В-ча належить до 60-х років, часу по знесенню крпацтва, Л-ко пристав до прихильників селянства і разом з другими вдав ся до праці над добробитом народа. Що для останнього тоді було потрібно? Хиби економічної реформи ще не зовсім відчувлись, — треба лише було якось уладнати нові стосунки панів зі селянством, треба було селянство просвічувати, — і на се насамперед звернуто було увагу наших народолюбців. Одним з найдіяльнійших був власне М. В-ич... Він і вчив в народній школі; він приймав участь у виданню „метеликів“ для народа і взагалі проявляв себе, як член знаменитої старої громади. Він врешті пішов у мирові посередники, щоб бути близько до народу. Наступав кінець 70-х років. М. В-ич почув у собі неподужний потяг до музики і наваживсь поїхати за кордон до консерваторії, де пробував, з перервами на вакації, кілька років.

Наступають роки 70-ті. Вияснились яскраво хибні реформи 60-х років, — економічна безоборонність селянства, процес капіталізації сільського господарства і разом з тим процес пролетарізації селянства.

Що мали робити з тими сумними з'явами?

Радикальні поступовці вдалися до поліпшення добробуту народу на власну руку і власними засобами, — вдалися до поширення меж селянством ідей ріжнманітного визволення. Просто ліберали цурались цього способу здійснення реформ, ждучи їх знов таки від уряду, але не зрікались від культур-трегерської праці для народу.

М. В—ич, по своїй вдачі, не міг бути активним робітником радикального типу; через свою музичну спеціальність, що була його єдиним засобом до життя, він теж був фізично оддалений од села... І через те він не був в рядах першвих, але їх ідеали щастя варонього були для нього дорогими. От через що такі щирі представники нашого радикального руху, як Драгоманов, М. В. Ковалевський, та др. стрівали повне його признание.

З подібними симпатіями М. В—ич прожив до останнього часу, не виявляючи, правда в сьому смислі, ніякої партійности, але завжди будучи по духу глибоким демократом, — другом трудящих мас з їх правом на визначне місце в державі. І сей демократизм був не тільки внутрішнім його змістом, переконанням: він виявляв ся навіть у внішніх зносинах з народом. Низче наведу кілька таких прикладів, де ясно буде, що з селянином поводив ся М. В—ич як з рівним, що простота поведження була органічним його атрибутом.

Артист і демократ, і притому дійсний, не костюмно-етнографічного типу, — се цікаве сполучення великого громадянського значіння!

Се — практичне спростовання тих, що вважають можливим стояти десь за хмарами, далеко від народа!

Се — практичне навчення рядовим людям, що вважають, ніби громадські обовязки належать тільки якимсь особливим людям, а не всім нам, хоч і в ріжній мірі.

І через те велика заслуга Л—ка в історії нашого народу, а тим самим і людскости, що, в спочуванні ідеї демократизма, сам по-роду будучи паном, — він прислужив ся торжеству сеї ідеї. А торжество її — се торжество альтруїзму, самозречення, тої висшої ідеї, без якої наш світ присуджено до руїни; без якої — холод скував би нашу планету; без якої люди — обернулись би в диких звірів.

Бути висшою натурою і йти до низших з огненим словом привіту і допомогою — се велика загально-людська заслуга М. В. Л—ка.

Але за М. В—чем числить ся, крім ріжних дрібних, ще одна вельми видатна. Зрозумієне і оцінюване її вимагає, правда, тонкості та глибокої думливості, бо без них легко свиннитись на поверху та помилитись, — про те її треба підкреслити зараз голосно.

Ся заслуга — український патріотизм, активна любов до рідного краю і, як наслідок цього, національна праця для України. Через особливе становище останньої серед других руських народностей—білоруської та великоруської, — ся заслуга Л—ка вимагає і особливого обміркування.

Ми особисто, і се не наша одинока думка, надаємо велику вагу тому, що М. В—ич був український музик, український етнограф, — що був, одно слово, національний діяч України. А час, в який зявилась праця Л—ка, надає їй надзвичайну коштовність.

В 19-м віці доля України була в непевному становищі: її національність була в занепаді, — на призрі в уряді, при малому числі прихильників. Одні вважали український патріотизм сепаратизмом, другі -- вузьким націоналізмом, треті — просто непотрібною і зайвою при загально-руській культурі річю. Сі закиди тягнуть ся і по сьогодні, з тією лиш одміною, що ворогів стає в нас менше, а друзів більше, і українська справа вироста в різних смислах. Можна собі уявити становище людей 60-х років, що, після сумної спроби наших кирилометодіянців 40-х років, вдались одважно до відродження і розвою української культури. Коли народ духовно спав, а національно-свідомих його друзів була купка!

Таке се було завдання, як зорати десятком плугів тисячі десятин; як освітити десятком каганців морок осінньої ночі...

І наші десятки до цього взяли ся. Почала ся спинена ранійше велика праця. Одні, як Антонович, Житецький, Михальчук і другі, творили українську науку; другі — як Нечуй-Левицький, М. П. Старицький, Руданський, Ол. Пчілка, творили поезію, мову; треті як Драгоманов, Ковалевський та інші — творили українську політичну думку і т. д. Лисенко взяв народню музику і почав її розвивати, творючи широку національну музику.

І тут виявилась героїчна риса Лисенкового українського патріотизму. Крім інших творів, він написав прекрасну оперу „Тараса Бульбу“, яку міг поставити на петербурській сцені. Але бракувало одного: Л—ко хотів її побачити в повній українській національній формі, з українським лібретто; по вішних умовинах, се було неможливо. І Л—ко вмер, не побачивши постанови своєї опери, вмер, коли останні її сторінки вже додруковувались. Коли в бажаній національній формі міг побачити її на сцені!

Се трагедія дійсного, хоч і не гучного героїзму!

Але М. В—ич не тільки розвивав народню творчість, він робив більше. Він, в поліпшеному вигляді, вертав її народу. Правда, не завжди прямо, бо се залежало не від нього, — але й посередня віддача мала

своє значінне. Він їздив по різних місцях України зі своїми хорами, і пісня його розносилась широкими хвилями по всьому нашому краю, підносячи дух його і спонукуючи до нової творчости.

Досягала та пісня і до самого народу, де складались народні хори, напр., Демущького в Київщині; або селянина Калвти в полтавському Баршполі.

І коли згадати, що така музична націоналізація України Л-ком тяглась десятки років, то легко собі уявити, яке глибоке і велике значінне патріотичної його праці!

Але М. В-ич не тільки в своїй спеціальности підтримував розвій та відродження України: будучи членом старої київської громади, він взагалі підтримував національне життє, виступаючи у всякій громадській справі і через те в національній історії мусить бути поставлений на велими видатнім місці. Що-ж до його власної спеціальности, музичної творчости, то в сьому смислі його національна заслуга особливо виразна і велика.

Його ролю в історії України можна зрівняти зі становищем Шевченка. Як той втілює у слові дух народа, так Л—ко втілює його в пісні. Як Ш—ко вивів народне слово на широкий шлях європейського мистецтва, так Л—ко на той же шлях вивів народню пісню.

Ш—ко і Л—ко се рідні брати в багатьох стосунках. Не дурно-ж Л—ко так палко любив твори Шевченка, не дурно він так багато з них положив на музику...

В музиці Л—ка те Шевченкове слово вражає подвійно.. І в особах Ш—ка і Л—ка нарешті втілилась наша стара кобзарська творчість, де огненне слово було звязано з таким же співом!

Стверджуючи сей факт, ми зразу стріваємо ся з тими сумнівами, що давно існують відносно українського відродження, і через які чується жаль, що такі-то талани, як Лисенка, Заньковецької і др., даремне заниділи на українській ниві. І виникає питання, — коли Л—ко здається таким видатним з нашого національного погляду, — то чи є він таким із загально-людського? Чи не є взагалі все наше відродження марою, фантазією, вузькою і непотрібною річю, небажаним розбратом Руси і шкодливим сепаратизмом?

Відповіді на сі питання завели-б нас дуже далеко, але, хоч коротенько, впевнити читача в нашій правоті — вважаємо навіть для пам'яті Лисенка необхідним.

Чи являється наше відродження законним? Безперечно. Воно складається з вільного прояву та розвою різних національних кебет. Національні кебети й взагалі риси є свого роду індивідуальність. Розвій індивідуальности є основа життя, — без неї наступає смерть від шабљона.

Ні одна людина, ні одна група людей не може виявити з себе всю

повність людського духа, і через те одна індивідуальність мусить доповняти другу.

Звісно, ті національні риси не повинні бути шкідливими, — але при їх нешкодливості розвій їх мусить приносити людскости багато користи.

Національність виявляєть ся в різних психічних формах, — нпр. в темпераменті, мові, різних мистецьких, чи взагалі інтелектуальних нахилах і др. А такі форми, як вироблені віками, являють ся умовою найкращої економії при одшуканню істини, або організації практичного життя.

Через те національність, яко психічна індивідуальність, потрібна, неминуча. Правда, людскість мусить вироблювати собі все більше спільного, але сим спільним не знищуєть ся окреме, навпаки, тільки через нього воно може добувати ся і перевіряти ся.

Чи не являєть ся національне відродження України вузькістю? Ні в якому разі. Те, що в даному разі має на увазі лише одна нація, нікого не повинно бентежить. Робити зразу для всього світа мало кому можливо; людям доводить ся здебільше працювати серед тісного кола, і в сьому нема біди ніякої. Тільки потрібно, щоб та праця кермувалась загально-людськими ідеалами. Тоді всі люди, хоч і в різні часи, прийдуть до щастя.

Вимагати, щоб українець став великоросом, або всі нації злились у одну, се мало розумна або широко не розумна і не потрібна утопія.

Національність є наслідок багатьох, насамперед, географічних та історичних умовин, які лишать ся назавжди.

Вдруге, — навіть зеднана формально через мільон літ людскість, розпалась би знову. А втретє, ся врешті неможлива формальна єдність і непотрібна.

Що помогла-б людям одна мова, один темперамент і т. д., коли-б у них не було спільности духа?

Що шкодить сучасним великоросам бути друзями один з одним? А хіба вони друзі? Хіба різні великоруські партії не сварять ся до вигоди знищення других?

Очевидно, діло не в формальному зливанню нації, а в їх внутрішньому розвою, і коли хто скаже, що національність є завада поступу, то се неправда: завада поступу ті, що не дають жити своїй же рідній нації.

І людьми з широки ідеалами будуть не ті, що хочать знищити другі нації, та ще во їмя якоїсь одної, — а ті національні діячі, що йдуть до злуки всіх націй духом, а не формою.

З усього сказаного про національний український рух можна вияснити, чи являєть ся він в істоті політичним сепаратизмом? Ні в якому

разі. В деяких межах він навіть не має ніяких стосунків з політикою; в повному-ж своєму обсягу він має на меті єднання всіх народів, але не розбрат. Така підвална українського руху, який різні наші недруги і неуки звать сепаратизмом, мазешинством, і другими кримінальними назвами.

Таких же думок держав ся і наш М. В—ич. Він визнавав велику потребу розвою рідної нації, але розумів прекрасно, що наше щастя не в сепаратизмі, розеднанню, а тільки в єднанню з російськими народами і другими.

За сі свої переконання М. В—ич мав багато неприємностей. І не захистили від них нашого дорогого діяча ні літа похилі, ні талап його, ні інші дані. Але все струшував з свого незломного духа небіжчяк, і, старий між молодими, стояв, як молодий між старих, — бадьорючи других, надаючи їм сили духа.

Таке становище Л—ка в історії нашої нації мусить бути одзначено особливо. Хвала діячеви, що віддає свої сили нації визнаній, і працює, не маючи перешкоди. Але в тисячу раз більша хвала тому, хто працює на користь нації невизнаної, скривдженої. Хто працює серед глуму, переслідувань з боку чужих, і мало підтриманий серед загального сну своїх.

Така-ж велика слава належить і М. В. Лисенкови.

Його тернисте життя в пам'яті нації поросте квітками невмирущости. Його стражденне ім'я сіятиме нащадкам; його світле обличчя витатиме ухмілкою всіх; а його твори чарівною мелодією гучатимуть в усіх серцях, доки стоїть світ, а на ній наша рідна, дружня всьому доброму Україна.

II.

М. В—ич на батьківщині.

Один з обовязків перед своїми славетними діячами — спогади про видатні моменти їх життя.

Нащадки — в праві ремствувати на своїх предків, що через різні причини, часто велике недбальство, — сі сходять в могилу, нічого не сказавши в друку про звісні їм історичні особи та події.

А тим часом, кожна риса минулого життя є дорогою для історії, і чим ранійш її вхоплено, чим свіжійш од неї вражіння, тим ціннійший про неї спогад.

З огляду на се і хочу поділитись своїми вражіннями про видатний момент в життю М. В—ча, пробування торік літом, на рік перед смертю, в рідних місцях, на Полтавщині.

Про сі місця я давно вже чув з розмов у сімі М. П. Старицького, що був родичем М. В—ча, одружений з його сестрою, і прожив з ним

вік у купі. Обидва діячі з приємністю згадували свої молоді часи, що протекли в ріжних селах Золотоношського та Кременчугського повітів Полтавщини, особливо в с. Жовнині. Радість сіяла в очах обох; світла мрія, дорогий спогад грів теплом серця, і не раз висловлювалась думка.

— От би зібратись усім родом, і літом поїхати на батьківщину!—І старі раділи і з веселою думкою розходились до своєї невсипущої праці. І натхненнем горіла та праця, обвіяна рідним степом, лугом, плесом.

А надходило літо і прекрасний замір лишав ся тільки заміром. Під ріжними впливами обидві сімі переїздили в Китаїв, де М. В—ич створив багато творів...

Одбувало ся літо, переїздили до Квіва, і знов та-ж мрія, — така легка для виконання і все-ж таки незбутлива мрія. А М. В—ча так горяче тягнуло до степу, до широкої волі. Китаївська дача, біля Преображенського монастиря, була досить гарна. Близько був ліс зі столітніх лип та дубів, а далі — ще більший, грандіозний чернечий ліс, — грабовий, березовий, дубовий. А ще далі красовита, ніжна Теофанія. Словом, краси було доволі, і М. В—ич користувався нею. Він ішов самотний з зошитом в ліс, як у величний храм: там натихалось його „добром наляте серце“, і в слову храмі — він творив свої перли молитви на щастя усій Україні.

Йому тут було гарно. А все-ж, коли ми виходили гуляти, він казав: — Все те-ж саме... те-ж саме! Все ліс — як та шапка. Коли-б вийти в поле. От у нас в Полтавщині—...

І ми виходили в поле... Треба було до нього йти далеко, а дійдеш, все не те, що степове поле. І дух не той, і город видко... Нема первісної безкрайної краси широкого, вільного степу...

І врешті мрія М. В—ча про рідний край збула ся.

Обридло й мені вже сидіти у Китаєві, де все ставало гірше; і ми почали шукати літнього притулку десь на селі. Краще — біля когось з рідних чи близьких.

Село знайшло ся, — а власне одно з батьківщини Лисенок, — с. Галицьке, де живуть родичі моєї жінки, небоги М. В—ча. Прожили літо, мені сподобалось. Округа дуже цікава. Біля пароходної приставі Богуна де треба вставать, тягнеть ся велике козацьке село Веремієвка.

— Які там левали!—з захватом казав про неї не раз М. В—ич.—Які там козацькі типи! — І те й друге справді вельми цікаве, і не дурно останні занотував на своїх прекрасних малюнках П. Д. Мартинович.

За Веремієвкою, на горі, тягнеть ся справжній широкий степ. Видко окремі хатки-курині веремієвців; бовваніють козацькі могили, — то шлях, яким ішли Татари на Вкраїну. Далі, в ширину, степ перетинається і йде узвоз до с. Кліщинаць. З гори одкривається панорама

на далекі села—Липове, з боку Жовнів, і ряд других. Вільно, гарно, приємно. Спускаємось до Кліщинець, місця родин М. П. Старицького; далі переїзд через Сулу, дорога ліском в Галицьке, і врешті саме Галицьке. Спочатку гарний сад поміщика В. М. Магденка, а далі над кручою Сули і геть-геть, розложило ся невеличке, чепурне село. Вигляд з крутого берега в далечинь привабний; на прозорі хвилі Сули теж, — серцю приємно.

За селом — вигляд на другі села; рівний степ, вільний дух. Тут насоложувались красою і натихались любовю до рідного краю М. В—ич і другі наші дорогі небіжчики — Старицький, Житецький, — та й чимало інших.

Мені подобалось. Приїхали ми на друге літо, торік. Наші перші розмови про село сколихнули М. В—ича.

Але він поки що знов переїхав у Китаїв. Знов надії на його переїзд на батьківщину було мало. Тоді ми вдаряли з двох боків — я листами з села, а Л. М. Черняхівська з родичами, що жили в Китаєві, з другого боку.

М. В—ич почав схилитись до приїзду, але не рішуче. Написав мені листа прс галичанина д. Зілинського, що мав від Петербурської Академії наук доручення, з метою фізіологічних дослідів, обїхати Україну. Д-ій Зілинський мав приїхати до Галицького, і М. В—ич прохав допомогти в його справі.

Я одписав, і знов прохав прибути до нас самому.

Врешті вияснилось, що М. В—ич приїде, і в кінці липня він дійсно приїхав: пароплавом до Богуна, а відтіля верстов до 20 кіньми. Спинив ся він у своїх сестер в перших, старих панночок, Юлії та Лізавети Лисенок, в їх родовому домі, і весь час вшивав ся красою дорогої, незабутньої батьківщини.

Він похажав по старому садочку, де й доси є груша, під якою, по переказу, родив ся батько його, Віталій Романович. З саду він виходив до Сули і любував ся її зеленими берегами і чисто-прозорою водою, що, мов свічадо, лежала між тими берегами, сяючи тихою красою.

Обїйшов і село, де, як він казав нераз з підкресленням, „ніколи не було московського постою“. Зложив шану своїм предкам родичам, що мирно сплять під залізними плитами на цвингари вбогої церкви. Оглянув близьку округу, — поміщицькі луки і на них дві могили.

На сі останні ми вибрались разом... Зайшли на першу близьку. Одпочили. Був гожий літний вечір. Кругом тиша. Степ утопав у вечірньому промінню.

Ми замислились. Замислив ся і М. В—ич. Хитав потроху головою. Видко було, переживав все давнє, навіки неворотнє, минуле.

— Піду ще на дальню могилу, (що зветь ся Персікова) і чого вона зветь ся Персіковою? — додав М. В—ич.

Встав, і пішов. Ми зрозуміли, що він хоче сам пережити свій настрій, і лишились на місци.

Дійшов. Обійшов всю довгу могилу... Нераз спиняв ся. Дивив ся в різні боки. Потім обхід кінчив.

Тоді і я встав і пішов назустріч. Знялась розмова і полились спомини М. В—ча про його давні дні, про неворотні часи. Було і любо і журно!

Від природи Галицького М. В—ич перейшов до ближших околиць і людей. Їздили ми в с. Липове і дивились на домок зі знаменитим Галагановським сволоком $\frac{1}{2}$ 18-го віку, в маєтку Рігельмана.

Заїхали й до людей: були в старій вдови, жівки служачого ще Віталія Романовича. Так гора з горою не сходиться, а людина зійдеться.

Були й у М. М. Кривусевої, 80-літньої панни, що пам'ятає ще М. В—ча молодим.

Заїздили ще в одну сімю Як—ок, яка так йому подобала ся своєю чисто-українською добрістю та гостинністю.

І всюди віяло на нього духом старосвіччини, з її тишою й спокоєм, може й занадто великими, але приємним, яких в городі не дістанеш і за великі гроші.

Стара доба дивилась на нього своїми привітними очима.

Вернулись в Галицьке. Розшукали Миколі В—чу його старого знайомого селянина, свідка крпацьких часів. Сей зайшов до М. В—ича, і довго-довго ішла в них розмова про старе, минуле.

А тут несподівано приїхав і д. Зілинський. М. В—ичу було особливо се приємно. Не тільки тішиш ся своїми дорогими місцями, а ще й бачиш тут такого рідкого гостя, якого с. Галицьке, мабуть, не бачило в себе ніколи,—гостя з закордонної України.

Побалакали, одвели душу. Гість мав пробути кілька день. Ще ранійш М. В—ич наважив їхати в Жовнін, улюблене місце його молодого віку. Поїхали в трьох. Дорога була погана. М. В—чу прийшлось кілька разів сходити з фаетона і йти пішки. Але на душі було радісно. Йшла жива, тепла розмова. Приїхали в Жовнін. М. В—чу почало кидати ся в очи нове й старе.

— Се так і було... а сього не бачив... се нове — говорив він...

— Ну, куди-ж тепер поїдемо?—питав ся він...—От би спитати, чи нема рідні отця Михайла Павловського?..

Спитали, сказали — є. Жива стара його жінка. Заїхали в маленький, низенький домок. Стара жінка о. Павловського не пізнала М. В—ча, та й де його пізнати, — давне було діло! Років 40 не був М. В—ич на

своїй батьківщині. Але вона пам'ятала, де була садиба Лисенок. Знав її і онук матушки, і повів нас на те місце.

Воно було близько. Проїшли через бурти. Піднялись трохи в гору.—Ось воно,—сказав наш ввічливий проводар.

— Де?—перепитав ся М. В-ч. І не пізнав зразу свого рідного огнища,—тепер руїни; пізнав його лише згодом.

— Так, так... ось клуня, де стояв раніш дім. Ось і дерево, одно з старинних.

Похитав М. В-ч журно головою. Пішли далі.

З одного боку тяглося поле,—шматок старої садиби.

З другої одкривав ся прекрасний краєвид, а внизу зараз левада. М. В-ч замилував ся першим, спинив ся на другій.

— Яка левада!—промовив він,—скільки з нею звязано споминів.—Пішли далі. Щось говорилося, щось слухалося, а тим часом чулись великі переживання в душі М. В-ча, 70 літньої людини, перед очима якої зразу пролінуло так багато дум, споминів старого.

Перейшли порожнє поле, де колись гучало широке панське життя, де віяло колись теплом батьківського дому. — і попрощав ся М. В-ч з своїм дорогим місцем на завжди. Закликали нас до добрих людей. А вже до господи зійшлося кілька місцевих інтелігентів, щоб подивитись на рідного, найдорозшого гостя. Закипіла розмова.

Ми з д-ем Зілинським більше мовчали, щоб дати змогу господарям набалакати з нашим національним світилом до схочу. А й сам М. В-ч був у надзвичайно гарному настрою. Батьківщина натхнула його, і він говорив про те, як треба любити свій край, не забувати свого. Всі слухали, а молода господиня привітно частувала дорогого гостя чаєм і своїми селянськими пундиками, що дуже йому подобались і від того часу стали в них зватись „Лисенковськими“.

А час про те йшов. Почало вечоріти. Треба було рушати. Ми встали, і М. В-ч вийшов, укритий найкращими бажаннями та закликами знову приїхати до Жовніна. М. В-ч обіцяв і всі вірили, а я перший, що він свою обіцянку виконає обов'язково.

І хто-ж думав, що тільки через рік тіж жовнінці будуть йому слати жалібне привітання в далеку, неворотню дорогу!

Вертались ми до дому шляхом иншим. Вечір наступив швидко. Темніло, але в душі було ясно. У М. В-ча від всього пережитого, у нас від доброго товариства і добрих вражін, вивезених з гостини.

Цілу дорогу, верстов вісім, ішла тиха, приязна розмова. Повітря було повне літніх вечірніх чар: дихало пахощами, віяло снами, картинками якоїсь фантастики.

Здавало ся чудним, що всі ми, з далекого краю, опинились під

сим незанимим небом, в сій тасмній тиші, серед самотности широкого степу. Здавалось, ніби все так спокійно, щасливо, гарно... і то не ми їдемо, а когось иншого везуть нехазливі коні машталіра.

Приїхали досить пізно. Дома ще погугорили і відправили М. В-ча до відпочинку.

Видно було, що подорож на рідні місця справила на М. В-ча глибоке, журливе, але й спокійне вражіння.

За день д. Зілинський виїхав у дальшу дорогу, а натомість у М. В-ча з'явився новий приймний гість.

Будучи в Жовнині, М. В-ч згадав про приятеля своїх молодих літ, Данила Стовбрия.-Лимаренка.

Йому сказали, що він живий, і обіцяли про М. В-ча переказати. В неділю явився в Галицьке і він. Дід 73-літній, але жвавий, бадьорий, він одхватав 8 верстов пішки у гарячий день. Я його стрів у селі, коли він, як подорожний, за чимсь до мене обернувся. Мені зразу здалося, що то як раз і є жданий Стовбир: кидалось в вічі його інтелігентне обличчя.

Вернувся я до дому. Він був уже в нас, разом з Миколою Вит-ем. У нас було поганеньке п'янїно. Дядько Данило попрохав М. В-ча заграє, а сам заспівав старих, козацьких пісень. Любо було дивитись, з яким натхненнем співав він своїм старечим голосом. Дивлячись на їх обох, думалось, що то було ранійш; думалось про силу вогня в українському серці. Думалось, чи швидко буде той час, коли в такому високому єднанні з усім народом стане вся інтелігенція?.. І не чулось тут нерівні в сій хаті,— то співав народ, то грав великий його представник.

Сей день—був день М. В-ча і Лимаренка.

Останній трохи одпочив і знов до М. В-ча. Сей повів його до господаря маєтку, де зібралися родичі, і де знов полилася їх, а зосібна Лимаренка, жвава, журливо—весела розмова.

Їх і зняли в двох. А над вечір дідови треба було йти до дому, і почали прощатись. Як брат з братом, як близький з близьким; зі сльозами на очах, з поцілунками. Попрощались. Ми вийшли зі саду і провели діда за огорожу садиби. Там знов прощались, і ми з М. В-чем ще троха простояли на місці, проводючи очима жваву, енергічну постать старого.

Жур світився в очах М. В-ча

Він проводив свої літа молодії, він проводив те, що до нього й до нас не вернеться більше ніколи...

Вернулись ми до столу. І старі віднесли до старого, до споминів. Приязно лунала їх розмова. А поговорити було з ким, тут була й мати господаря, тут була й давня знайома М. В-ча Ю. А. Диздерева. Колись богата, тепер бідна. Колись вельми співуча.

Від неї й тепер записав М. В-ич ряд пісень і романсів вельми цінних.

Так в розмовах, спогадах, стрічах, журбі, веселошах, музиці та співах пройшло днів з десять в сьому далекому кутку України, де тільки випадок зібрав на се літо ряд людей, спільної думки, спільних споминів.

М. В-ич випив, здасть ся, келих вражінь од батьківщини до дна. Він уже був повний ними в щерть. Але ще не вгамував ся. Як, навіть по сих чисто особистих рухах душі, можна було міркувати про її глибню і про чисту вкраїнську впертість.

Таким він був і в справі громадській!

Останнім обовязком М. В-ча що до батьківщини було одвідати місце свого народження, с. Гриньки, а разом і Горби, кременчуцького повіту. В останніх лежить прах близьких родичів М. В-ча, Булюбишів, з якими було звязано дитинство його, і до яких він мав у серці саму світлу память.

До Гриньків було далеченько. Верстов 30. Подорож під палючим сонцем виявляла мало приємности. Але М. В-ич горів бажаннем. Та й то, справді,—заїхати так далеко від Київa і не побувати в самому найдорожчому місці, де вперше побачив світ, де протекли благословенні роки.

— Що-ж, поїдемо? — запропонував мені М. В-ич.

— Поїдемо! — згодивсь я.

Діждались слухного дня. Найняли коний. Рушили. На жаль, з малими придобами. Не в фастоні, а на одкритій бричці. Мені то було нічого. А М. В-чу досить таки тяженько. Сидіти верстов 30,—се, значить, чимало годин, ні об що не обпершись. Терпіти спеку, а може, попасти і під дощ. Але чимало зазнав М. В-ич інших, тяжших неприємностей, у життю, і ся нова була йому нічим. Поїхали. Було жарко. Ми пороспинали парасольки. Шлях був на Світиловку. Верстов 5. Коні їхали не скоро. Треба було довгий, тяжкий шлях влегшувати розмовами. Вдатним бесідником виявив ся наш машталір. Ветхий деньми дідок. Почалась з ним розмова,—цікава розмова. Він добре памятав люті часи кріпацтва і розказував нам ріжні страшні події про знушання поміщиків над крепаками. М. В-ич подавав свої уваги, і розмова завязувалась все більша. Дід нас не варував ся ні трохи, дарма, що ми були „пани“ і знайомі тих поміщиків, за предків яких він розказував. З поміщиків він робив виняток тільки Лисенкам, і власне наросту М. В-ча,—і се без лестощів, — сей рід, справді, визначав ся великою добрістю та м'якістю.

Проїхали довге село Світиловку, виїхали на так званий, Лиман.

— Отут в мої часи було величезне озеро! — завважив М. В-ич, — а тепер, бачите, один очерет"... — Минули колишнє озеро. Віхали в с. Столбоваху; перейхали через Слюзовку і стали підїздити до Горбів.

Але швидко казка кажеть ся, та не так швидко діло робить ся. Подорож тягла ся довго. Сонце пекло немилосердно. Парасольки мало захищали від спеки, та незабаром прийшло ся і без них обходитись. Конї почали їх лякаться, і парасольки треба було закрити. Стало пекти ще більше. Конї на спеці потомились. Одно слово, було важкенько. Тільки ї розважали нас ріжні розмови та надїя так чи инакше доїхати до бажаного місця.

Врешті почали ї доїжджати. Ліворуч зявили ся Гриньки, трохи далі Горби.

— А ранійше не було церкви в Гриньках. Ми їздили в Горби, — завважав М. В-ич, пізнаючи своє дороге село.

— Куди ж поїдемо ранійше? Чи в Горби, чи в Гриньки? Рішили — ранійше в Горби, а назад вертаючись, заїхати в Гриньки.

М. В-ич хотів поклонити ся вперше своїм дорогим небіжчикам. Заїхали до привітного батюшки, він дістав ключі, і ми разом пішли до церкви. Церква була оригінальна, з кольоннами. В цвинтарі стояв великий мурований мавзолей. Цегла з нього в деяких місцях повипадала. Сходи поруйновані, але його було замкнута. Видко, що про мешканців сього сумного місця ніхто не дбає.

Їжуром повіяло від руїни сього сумного памятника смерти, нікому не потрібного, хоч і не всіма забутого.

— Може, хочете побачити тіла небіжчиків? — спитав ся батюшка. — Ви знаєте, вони нетлінні? Я сам лазив у склеп і бачив се.

М. В-ич здивував ся, але лізти в них по незручній, довгій драбині одмовив ся.

Тоді нам одкривли дошки, і очам нашим зявив ся склеп і в ньому кілька трупів.

М. В-ич перехрестив ся. Ми так і замерли під впливом сумного видовища, і звичайні світові думки про нашу спільну долю вмирання пронесли ся в голові у кожного. Але найстрашнійша думка далеко була тоді від мене. Думка про те, що тільки через літо я так само стояти му, але вже один я, без М. В-ча, над домовиною його самого. Постояли, пожурились. М. В-ич знов згадав колишнє. Погостювали у батюшки, зайшли від нього до родички одного з старих батюшок; теж там нагадало ся колишнє, і тоді подали ся на Гриньки. Вони були віддалені о 3 верстви від Горбів. Дорога була мало дікава. Сіра, убога. А від пережитого перед хвилию на душі було ще сірійше.

Носив ся перед очима покинутий родинний мавзолей і, наче щось живе, промовляв жалібно до серця.

— Коли його не полагождать, — а на се треба карбованців двісті, то мавзолей буде зруйнований“... — гучали в наших ушах слова почутого застереження.

І мя рішили, що М. В-ич напише в Полтаву, до приятного Ів. П. Булюбаша, який, напевно, візьме на увагу потребу охорони дорогого мавзолею.

А тим часом потрохи підїздили до Гриньок. До самого села було ще далеко, але М. В-ич почав приглядатись до округи і, підїзджаючи до села, сказав спинитись.

Ми встали з повозу. Трохи покрутили ся, шукаючи місця старого дому і врешті М. В-ич натрапив на те, що шукав. Ще раз пройшов ся, і врешті зорентував ся. Обличчя його було схвильоване, піднесене. Видко, він переживав багато.

— Ось воно... знайшов! — скрикнув М. В-ич і почав мені показувати.

А за нами ходили з сусідньої хати діти і дивували ся, чого се пани шукають, коли навкруги, видко-ж, нічого не має?

— Ось бачите? осе був наш дім. Тепер від нього лишилась тільки цегла. А отут були дерева. Позрубали, варвари, все до щенту... А ось де,—ходім далі, був наш садок, і ходники.

Ми пішли в глибню колишньої садиби. Там, справді, ще замітні були порослі травою хідники.

Ми дійшли до високих очеретів, що довгою низкою тягли ся далеко.

— Отут була річка... Отут ми їздили човном. А тепер... бачите?

Я бачив. Сльоза десь далеко брєніла в душі. Дивитись було тяжко. Там, де було житте, тепер пустка, руїна. Все одійшло. Все минуло.

Вернулись повагом до місця дому. Знов постояли. Знов посумували. Взяли по цеглині на спомин, а я ще — шматочок з пня колишнього дерева. Взяли; знов подивили ся на округу, вкриту червоними очеретами і тихо пішли до повозу.—А от круг, де були квітки!—казав М. В-ич,—а ось дорога до брами. Було, наказують мені сидіти і ждати, чи хто не їде? А хто їде, так щоб зараз закликав до господи! Бо тут же, на одшибі, серед стєпу, нудьга була страшєнна!

Щє подивились, з прощальним привітом споглянули на мертву, але дорогу руїну, і сіли на бричку.

— Куди-ж тепер? — спитавсь я.

— А поїдемо в Гриньки. Дізнаємось щось про мого Созонтія. — А Созонтій був старий слуга батьків Л-ка, який доглядав М. В-ча ще гімназістом, а далі студентом в Києві. Він мусив би мати тепер мінімум 90 років.

Рухили. Вїхали в село. Запитались.

— А чи не чули чого про Созонтія Деревянку?

— Як же, чули!

— А що-ж саме?

— А вам що треба?

— Та чи він живий, чи вмер?

— Ще живий.

— Не вже?

Се любиме своє запитання М. В-ч промовив з таким вразом радощів, жвавости, щастя, який я рідко в нього бачив.

Разом з М. В-ч зрадів і я. От, справді, подія в життю! Побачити того, кого не бачив років більш сорока, та ще того, кого вважали мертвим.

Мені самому цікаво було вгледіти сю історичну особу, Созонтія Деревянку, що охороняв молоді роки нашої дорогої людини. З веселішим настроєм рушили ми далі в село, розпитуючись, як потрапити до Деревянки. Він, як розказали, жив на самому кінці села. Село було мало привабне. Правда, довге, велике, широко розкинуте, але якось мало поросле садками. Їхали доволі і врешті підїхали до садиби Деревянки. Встали. Пішли до хати.

— Здорові були, а хто дома?

— Здорові, а кого вам треба? — розпитувала і нас молодиця.

М. В-ч. сказав, хто він і кого треба.

— Дід наше товар... Зараз його покличемо!..

Ми сіли на присьбі і почали чекати. Ждали небагато. Хвилини 10. Встали, трохи розглянулись навкруги.

І в сей мент я побачив, як зза-дому, в білій одежі, виходить білий, як молоко, дід. Бадьорій, живий..

— Боже, — скрикнув він, побачивши М. В-ча, — вправ на вколїшки і почав пильно хреститись до неба, дякуючи, що довело ся побачити дорогу людину.

Він заплакав. Кинув ся до руки М. В-ча. Сей його обняв. Поцілував. Мент був надзвичайної сили, тривоги, хвилювання, і разом із тим, рідкого в світі щастя.

Перші хвилини ніхто не вимовив ні слова.

Потім зайшли до хати. Старий, хвилюючись, жваво порядкував, щоб оздобити і без того чепурну, велику хату. Наказав усе приготувати для

нашого частування, і коли вгамував ся, сів і почав розмову. З початку він роспитував про М. В-ча, потім сей став його роспитувати. Виявилось, що становище його не блискуче... Жінки в нього не стало; помочи чоловічої теж... На господі лишилась тільки невістка з дітьми,—так що й товару нікому доглянуть. По обопільних жалях вдали ся до спогадів. Нагадали головно студентські, 60 роки, і різні події. Старий згадував жваво, шуткував.

А під час нашої балачки в хату почали надходити родичі господаря. Найшла повна хата. Всіх зворушила надзвичайна подія.—Де-ж таки, справді, приїхав старий пан старого Созонтія. Се ніби мертві воскресли і явились тим, що про них уже й позабували. —

Розмова стала ще жвавійша.—А наш дід тільки й говорить, що про вас, — обізвав ся хтось у хаті до М. В-ча. Як зачне, бува, розказувати про ті давні часи, так ми все слухаємо і не переслухаємо.

А старий чув себе героєм дня. І, справді, здійснив ся його найкращий сон. Він, закинутий в нетри сільські, побачив того, хто був паном його думок, хто був його малим ще голубчиком-пестунчиком. Він побачив, що в балачках не марно виставляв на очи селян свого рідкосного пана, не марно пишав ся перед ними. З самого Київа його дорогий вихованець і пан приїхав до нього. Було чим пишатись, було чим радіти! І дід Созонтій весь сів блискучим внутрішнім світлом. Він одчинив скриню і виїняв з відтіля різні речі, що належали до М. В-ча і їх взяв собі старий на спомин. Були тут і фотографічні картки, — одну з них, — себе в наймолодшому віці, М. В-ч. взяв з тієї збірки.

Все се показував старий, щоб доказати, як він шанує пам'ять М. В-ча, як дума про нього.

— Ви навіть спились мені сими днями! — додав він врешті і, підійшовши, знов поцілував М. В-ча.

Тим часом жінки, а їх уже надійшла не одна, — упорались із савоаром і частуванням.

Присудили сісти за трапезу на свіжому повітрі.

Подали яєшню, садовину, масло, наливку і всяку иншу страву. Усіли ся за широкий стіл усі, не виключаючи і нашого машталіра, і за їжою знов почали перекидати ся добрими словами.

Частування було щире, душевне. І найдорожчим з усього було частування теплим почуттям, привітною думкою.

Виянилось, що дехто з молодших знає й молодших в сім'ї Старицьких. Ще тіснійші почувлись стосунки.

І любою виглядала ся картина широкого стола з таким теплим єднанням, з такою невиданою за ним публікою. Так упило заразом кілька годин. Сонце стало вже схилатись до вечора. Слід було думати

й про дорогу... І з тихим журом стали думати. Але якось тяжко було зриватись з місця, ламати сей підвисшений настрій, нищити рідку для старого Деревянки чарівну картину... Тяжко, одначе треба... Пробути день, другий навіть... Що се pomoже, що доточить до святкового, рідкого настрою? Ми почали збиратись. Нас кілька разів стримували, і ми спинались. Врешті мент наступив. Болюча була хвилина розстання і для старих друзів і навіть для мене.

Чи думали вони знову побачитись? Напевне ні... І гострий сум укритав їх душі. Я-ж дивився на них і відчував їх тугу, і думав особливо про діда Созонтія... Врізався тепер М. В-ч. в його останні дні блискучим метеором, оживив його ясним світлом, і знов потемніє життя старого, і знов зостанеться він самотнім. Але тепер з тужливою думкою, що нині, попереду, одна близька смерть, і що такого дивного небесного сна йому не побачити знову!

З сумом попрощались ми, обнялися... З сумом сіли в повіз і одїхали від хати... Кінець! Коні понесли нас в далеке поле, до нового життя, — а за нами лишилось старе, сумне життя.. Лишилось на вічні віки! Ми виїхали геть у поле. А гурт людей, що нас проводив, не розходився довго. Нам махали хустками, ми їм відповідали. Ще трохи часу, і не стало видно їх, не стало видно нас... Минуле одрізано від сучасного неворотно!

Чималий час ми їхали сливе мовчки. Тільки робили деякі незначні уваги. Було не до розмови. В душі кожного з нас ішла своя розмова і давила своєю тужливою вагою... Лише згодом почали ми вертатись до сучасного, придивлялись до округи, і потроху скидати з себе гострий тягар туги по втраченому, покинутому в нужді та в стриванні смерті Созонтію Деревянці.

А дивитись і розважатись було чим. Наступав розкішний вечір. Сонце почало западати. Кругом розгорнулись квітчасті ниви. Пахучими хвилями розносилося, огортало нас степове повітря, і вся душа замирала в раюванні, в повнім зливанні з красою матери-природи.—Як гарно, як хороше...—виривалося не раз з уст М. В-ча, і згодом, під впливом степової роскоші, у нас почалась довга, рідна розмова.

Темою, звичайно, був рідний край і все, що про нього і біля нього. А вечір обіймав нас все більше... Почали лягати темні тіни... Місяць сховався тепер пізно і трудно було пізнавати дорогу.

Під Світиловкою навіть трохи заблудились і, коли вже доїздили до її кінця, то зразу вплив з-за гори червоний, як куля, місяць. Залунала селянська пісня. Душі стало приємніше. І весь шлях до Галицького ми вже доїхали при чудовім місячним світлі...

Все навкруги потонуло в тому ніжному сріблі і звабило нас своєю

тонкою красою. Весь степ здавав ся одним сріблястим морем, і по ньому сповигали наші думи, спогади, мрії. Приїхали до дому і розійшли ся, повні самих чистих вражіннь про всю дорогу.

Проїшло кілька день. Од батьківщини взято було духовно всього, що можна: і спогадів, і стріч, і природи, і мрій, і нових пісень. Пора була, думав М. В-ич, і до дому. А ми його вдержували в себе яко мога довше. Знали, що велих насолоди рідним краєм треба пити більше, бо попереду прийдець ся пити гіркої, бо попереду — турботне життє з його клоцатами, вразами, нудгою. Але врешті М. В-ич уже зібрав ся.—Не можна, казав він — треба полагодить деякі справи.

День одїзду видав ся хмуроватий. Покрапував потрохи дощ, і небо змагалось з тьмою... Ніби рідний край зі сумом проводив свого найдорожшого сина і не хотїв від себе пускати.

Ми з жінкою пішли до родичок, де він спинив ся. Там уже до одїзду все було готове. М. В-ич пішов прощатись з природою. Походив по старому предківському саду, зайшов до Сули, і в останне подивив ся на її,—як казав ще автор „Слова о полку Ігоря“,—„срібні струї“; і повагом, вливаючи в душу кожную річ з батьківщини, вернув ся до господи. За тим та за сим зійшов і час до хвилини одїзду.

Сїли, щоб усе добре сїдало. І незабаром, з пучком ріднього пахучого зілля, яке так любив М. В-ич, він рушив у дорогу, проведений тихим нашим сумом. Ми власне, за тиждень-другий, мали з ним бачитись знову, але на душі було важко. Чулось, що не вернець ся вже М. В-ич до своєї батьківщини, і вона його знову не побачить.

Другого дня одержали через машталїра звістку, що М. В-ич до станції Глобино, що було від нас за 40 верстов, доїхав благополучно. Так же доїхав до Київa і в Китаїв, до своїх рідних.

Ті, що бачили його там недавно казали про надзвичайно підвищений, світлий настрій, з яким він вернув ся і оповідав про свою подорож і все бачене на батьківщині.

Думка була така, що й знов поїхати на се літо, але думці тій не судилось справдити ся.

Коли ми вернули зі села, то ще більше підтримали той настрій М. В-ича, і не раз було згадував він і поважні і смішні події нашої подорожі по селах.

І особливо сумним вражіннем лишив ся мавзолей предків у Горбах, який не треба було допустити до руїни. М. В-ич написав таки Ів. Петр. Булюбашу в Полтаву і, як звісно, той полагодив тепер сю справу.

Проїшла зима... Наступила весна і літо сього року. Ми знов наладились їхати в те саме місце.

М. В-ич не міг про се й думати. Доля закинула його за кордон поправити трохи здоров'я.

Він пробув там невеликий час, оглянув, ніби прощаючись, дорогий для нього Лейпціг і вернувся з-за кордону з поруйнованим здоров'ям.

Я заїздив кілька разів до Жовніна, старого житла М. В-ича і знов бачив усіх привітних його земляків.

Вони питали про М. В-ча, жалкували, що його нема.

— От би нам діждатись до 50-літнього юбілею М. В-ича, ми-б теж його відсвяткували, а до вас би вислали од нас його приятеля Лимаренка.

Не судилось їм святкувати сього юбілею, а довелось посилати на труну його свій жал, що болючим звуком рідного степу пронизав Україну. Рідний край до останнього менту тішив душу дорогого Кобзаря і навіть по смерті огорнув його теплою ласкою.

На труну його дбайливою рукою положено простий, але безцінний винок від „Жовніна, Миколаєвки, Гриньок“, з квіток рідного степу. Їх привезено відтіля, ніби в пречуттю, що їм прийде ся сповнити свій останній обов'язок в останні хвилини дорогого сина степу.

І при життю і по смерті благодатна батьківщина багато дала нашому Кобзареві, а через те і всім нам, дітям України.

Вона сповняла його натхненням, запалювала вогнем, — і з душі співця виливалась у чистих, прекрасних творах.

І ми, діти України, не повинні знехтувати тих місць, що дали нам таку велику людину.

Гриньки, Жовнін, — сі місця повинні бути звісні всякій свідомій людині.

А пам'ять про Кобзаря і повага до нього мусить вилитись в виконанню одного з наших культурних обов'язків.

Ми повинні придбати хоч частину садиб М. В-ича, де він жив і де родив ся, де його привитала українська муза, і на тих місцях поставити такі пам'ятки, яких вартий наш незабутній, славетний небіжчик.

Се наш безперечний обов'язок, і виконання його буде доказом нашої культурности!

М. ГРУШЕВСЬКИЙ.

В балканськім антракті.

Злий ангел війни несподівано злетів над многогрішною землею. Потоки людської крові полили ся знову і запах її розбудив чоловіка-звіря старанно укритего під ріжними тогами культурности, справедливости і порядку. Дипломатичні і правительственні сфери заметушили ся, перейняті трівогою що повз них починає рушати „кусок“, з котрого вони мають святий обовязок „урвати“ і мусять видумати для того якийсь несподіваний, сенсаційний фортель, щоб ним нагородити всі попередні фрази про свою миролюбність, безкористність і т. д. В тон їм почали „орієнтувати ся“ громадські діячі ріжних марок, вишукуючи всякі „історичні завдання“, ріжні „святі обовязки“, які мають пірвати в вир війни все дальші і дальші круги; підсувають своїм суспільностям воєнні кличі, які мають збільшити все повими і новими контінгентами запаси людських гекатомб. Мирні публіцисти і політики переконують свої пера і заповняють шпальти часописей і журналів воєнною лектурою, від котрої йде пара крові і сморід трупів. Літерати і белетристи, співці лісових іділій і молодечих поривань, перебирають ся за „власних кореспондентів“ і спішать на „театр війни“, як можна ближше, на саме побойовище, щоб бродити по непросохшій крові, серед свіжо скалчених трупів і за „відповідний гонорар“ подавати широкій публіці свої „переживання“, пекучі, драстичні вражіння від сих розперічених тіл, заганіренованих ран, несамовитих стонів і зойків. Як на безконечнім фільмі кінематографа розгортують ся періодичною пресою історії „геройства“ офіцерів, вояків, добровольців, що покидають уряди, катедри, банки, щоб узяти безпосередно участь в любобійчій боротьбі, „подвиги“ сих героїв, що жертвують здоровем і житем, щоб вірнійше „застукать“ і „укокошить“ людину-ворога, і смертельно ранені збирають останні сили, щоб віддати смертельний удар неприятелеви або позбавлені иньшого способа боротьби буквально кусають, гризуть зубами ворога в смертельній боротьбі і загризають на смерть.

Цілий потік чисто зоологічного, самого примітивного звірства, з тих часів як люди лазили на чотирох ногах і видавали нероздільні згуки, линув на сучасного цивілізованого чоловіка зза крихкої поволоки сеї цивілізації й показав наочно ще раз в сїм пишно-цивілізованім XX віці, яка тонка ся культурна шкірка на

первозданий ляви людського звірства, на котрій ми топчемо ся з нашими фразами про справедливість, гуманність, етику і т. ин. Страшна осторога цілому культурному світові і особливо всім тим, хто-як от ми—маємо нещастє стояти в сфері безпосередної досягальности тих політичних вульканів, що тепер розпочали свою роботу!

Балканські народи змусили свої правительства до війни з Туреччиною; даремні були всі наставання великих держав і суворі остороги, щоб балканські правителі здавили сей военний рух і в ніякім разі не доводили до війни. Не вважаючи на всю добру волю і страх перед гнівом великих держав балканські правительства нічого не могли вдіяти перед стихійним военним поривом і мусіли піти за волею своїх народів, щоб не поставити на карту саме істнування своїх династій, бо готові були вибухнути революції і зробити короткий рахунок з правительствами, коли-б вони не послушали своїх народів, і так почала ся союзна війна з Туреччиною.

Так виглядає офіціальне пояснення сеї війни, пущене перед світ з офіціозних, на всі боки цензурованих джерел. Згодом може вияснити ся, наскільки щиро опирали ся ті правительства против воевничих настроїв своїх народів і дійсно мали волю спорняти бажання великих держав—чи не був воевничий запал „народів“ підогрітий самими правительственними кругами, потім як був завязаний балканський союз, і що тут було причиною і наслідком: чи военний настрій народів приготував союз балканських державок, чи сей союз відкрив дорогу до „военного запалу“. Можуть вияснити ся з часом також впливи на приготування военного запалу, які йшли з боку военных і бюрократичних кругів, що так часто скучають в нормальних, мирних обставинах і потребують надзвичайних военних умов, военного заколоту, воєнної диктатури, щоб нею покрити всякі домашні напруження, всякі прогріхи своєї внутрішньої політики і перекарсивши народньою кровю в народніх героїв ріжних салдафонів і держиморд (як се й блискучо удало ся сим разом) змусити замовкнути всяку опозицію перед лицем політичного моменту та скріпити своє панування. Сяк чи так, балканські народи не витерпіли дійсно, коли їх почали з ріжних сторін розжарювати военним приском. Відносини стали такі неможливі, що війна стала здавати ся єдиним виходом. У кожного народа знайшло ся своє прокляте питання, яке не можна було розв'язати инакше як війною: у Болгар македонське, у Греків критське-

ке і взагалі островне, у Сербів вихід до моря, взагалі на простір з залізного перстня, яким окружала їх Австрія. Після того як всі довголітні старання розв'язати ці справи по мирному, без війни, дипломатичними і всякими иньшими способами, розбилися о лукаву політику великих держав—їх пильнування балканського status quo, а іредентські рухи македонські, критські і всякі инші заряджали тим часом таким неможливим напруженням життя своїх метрополій—Болгарії, Греції, Сербії, що справді ставало неможливим всяке дальше спокійне існування в них,—народи справді зажадали війни, і професори, адвокати, письменники і прості буржуї, відложивши свої щоденні заняття, хопилися за рушниці і стали в військові ряди.

Правительства великих держав зібрали кислі овочі з своєї лукавої дотеперішньої дипломатії. Десятиліття минали серед розпучливих зусиль балканських народів добитися якогось можливого життя, визволення з турецької деспотії, з башибузуцьких звірств і хронічної різни, якою турецька адміністрація „утихомирювала“ то те то инше особливо напружене національне чи провінційне питання. Ні літературні та наукові інформації, ні колективні заяви, демонстрації і депутації, ні дипломатичні заходи, ні хронічні кроваві заворушення, бійки оружних ватаг повстанців, ні нарешті великі, масові повстання і революції не могли відвести цих світових сторожів згоди і порядку від пильнування цілости Турецької держави за всяку ціну. Не знаходячи способу її ліквідації, вони умисно зіставляли все „в слабих руках“ турецького правительства—з котрих сподівалися змогти кожної хвилі взяти все собі потрібне і без совісти дурили балканські народи пустими надіями поалагодження, обіцянками реформ—та висували кулачний аргумент, погрозу воєнної репресії кожної хвилі, коли знетерпеливені народи пробували власними силами, по своєму розв'язати свої національні чи політичні питання. Поведення великих держав в македонськiм або критськiм питанню—се віковичний скандал, незмита пляма на репутації „європейського концерта“, се безсовісне, цинічне, безличне знущання з найпростіших понять справедливости і гуманности. З благословення великих держав, за їх потуранням ішла кривава різня, лилися потоки крови, топталися всякі людські вимоги в турецьких провінціях. І кінець кінцем се принесло свої плоди. Балканські народи, зневірившися в можливости добитися чого небудь від європейської дипломатії, рішили йти пробоем, не оглядаючи ні на її суд, ні на її погрози, на свій ризик і на свою одвічальність.

ЛНВістник 1913, I кв.

7

Безвихідність і спільне всім становище супроти Туреччини з одного боку, супроти великих держав—з другого, змусило балканські народи забути свої суперечки, ту розбіжність інтересів, на котрій опирала свої рахунки європейська дипломатія, сподіючися, що антагонізм Сербів і Болгарів, Болгарів і Греків, Сербів і Черногорців, чи їх династій, нерозмежованість і суперечність їх інтересів ніколи не дадуть їм об'єднати ся у спільних політичних заходах. Безоглядність і неподатливість обох цих сторін—турецької і європейської, об'єднаних в одну непробиту стіну супроти змагань балканських держав і всяких турецьких підданців, змусила відложити на час всякі внутрішні рахунки, образи і антипатії і об'єднала Болгар, Сербів і Греків сильнійше, ніж хто небудь міг собі подумати. Балканський союз, що здавав ся дипломатичним сферам до останньої хвилі повною утопією, став реальністю і виявив таку координацію, таку пляновість, якої міг йому дуже позавидувати сам європейський концерт, об'єднаний однією інтересів головніших європейських бірж.

Даремно пробував він заховати юпітерський вид і трактувати балканську завірюху як малозначну війну, котру європейський поліціант може розігнати кождої хвилі одним дотиком своєї палички. Даремно силкував ся він ще якийсь час підтримувати свій престиж та повторяти, що status quo на Балканах він ніяким чином не допустить до порушення. Сі горді запевнення перейшли в збентежене мурмотінне по перших рішучих успіхах балканських армій. Замішані дипломати пробували толкувати, що status quo, про яке вони говорили, не було status quo в значінню задержування старих відносин, тільки якесь инакше, так би сказати ідеальне status quo—рівновага інтересів заінтересованих держав. Але кінець кінцем прийшло ся се осмішене слово взагалі вииняти з ужитку і задумати ся про устанвлення нових відносин, рахуючи ся з повною перемогою балканського союзу і повним розгромом Туреччини, що zarazом став ся таким чином і повним погромом європейської дипломатії, її престижа і авторитета, її репутації мудрости і провидіння.

Програє Турками на театрах війни тепер делікатно направляє „концерт“ великодержавних послів в Лондоні. Сей „реванш“ союзникам за їх побіди великими державами приготовляв ся заздалегідь і вони без сумніву зроблять все, щоб приборкати апетити союзників, а підняти шанси турецької сторони. Та скільки-б не удало ся їм виторгувати для Туреччини, чи на сій конферен-

ції чи на пізнійшій — як що ся не приведе до згоди, — в кождім разі ясно, що Туреччині задано удар смертельний, або такий тяжкий, що по нїм вона вже не піднесеть ся. Не бувати вже тїй сильній, оновленій, великій Отоманській державі, про яку мріяли ініціатори молодотурецької революції. Чи зістанеть ся султан сувереном чи сюзереном Альбанії, чи ціла Македонія піде в поділ між союзниками, чи щось з неї зістанеть ся при Туреччині в виді автономної, знейтралізованої провінції, удасть ся більший чи менший шмат Тракії, зіставити при Константинополі—се річі призначені більше для зверхнього вигляду, для облекшення тяжкого удару, заданого турецьким почутям; се зверхні покрівці на смертельну рану. Ясна річ, що роля Туреччини в Європі скінчилась; за нею зістаєть ся те „табу“ європейської політики, до котрого вона не хоче нікому дозволити доторкнути ся: Царгород з обома проливами. Все инше, як не буде забране тепер, то заберець ся при якійсь иншій оказії, при першій заминці в європейській рівновазі. Та й сама ся нейтральна проливна територія в руках Туреччини зістаєть ся чисто номінально очевидно, „до волі і ласки держав“.

Реальне існування Туреччини очевидно кінчить ся, а хоч милосердні душі потішають її, що за те в Азії має вона schrecklich viel zu regieren, страшенно велике панованне, але і се азійське панованне по європейським погромі страшенно захитане в самих основах своїх, і не задовго мабуть будемо ми свідками прогресивного розкладу і сеї азійської території. Не кажучи вже про Арабію, яка добила ся недавно нового розширення своєї автономії і звязана з Туреччиною дуже слабкою звязкою, — і питанне автономії Арменії, правдоподобно, буде висунене дуже скоро, з огляду на неможливі обставини теперішнього її життя, так само нейтралізації Палестини чи цілої Сирії в тій чи иншій формі, а далі—далі мабуть такий же дальший розклад і обмиранне одного за другим ріжних куснів „імперії народів“, колись збитих до купи ударами османського кулака. Особливо коли за зверхнім погромом підуть внутрішче замішанне — коли така тяжка компромітація теперішнього конституційного режиму, як можна побоювати ся, викличе по скінченню війни внутрішню реакцію, внутрішню боротьбу, захитанне конституційного правління, і т. д.

Перед народами Отоманської держави — не тільки пануючим турецьким, але й її недержавними народностями лежить ще довга і тяжка робота росплутування своїх внутрішніх, політичних і національних відносин, і в сій боротьбі може й каменя на камені

не зістати ся від самої „імперії народів“, Що було розмірно легко зробити її оновителям в момент перевороту, те саме, загнане тоді в хронічне „внутрішнє питання“ оновленої держави, грозить тепер розісти і розвалити її до останків.

Се вже стало загально признаною річю, майже ходячою фразою, що централізм молодотурецьких провідників, недоціненне ними національних і областних питань, потреби широкої децентралізації, національної й областної автономії були тою фатальною помилкою, яка в собі таїла від початку зародки всіх пізнійших бід. Певно, багато завинила захланність турецьких союзників, що витяючи оновлення Туреччини, не утерпіли таки, щоб не урвати щось від сеї оновленої Туреччини, користуючи ся трудним становищем нового конституційного правління. Анексія Босни і Герцоговини, окупації Тріполіса, захоплення островів — се були перші випадки, що витягнули ґрунт з-під ніг європейського концерта і зробили порожною, лицемірною фразою принцип непорушності балканського status quo. Се були удари в спину турецькому конституціоналізмови, такіж як і остання кампанія балканських союзників; але Отоманська імперія тому й дістала сї тяжкі удари і не могла відбити їх, що в самім собі новий порядок таїв глибоку суперечність між централістичними змаганнями своїх провідників і самою ідеєю оновлення такої ріжноплеменної, неодностайненої держави як Отоманська.

Старий режим, при всіх своїх варварських прикметах, все таки рахував ся з її ріжноманітністю, і хоч в формах некультурних, азійських полишав внутрішню самоуправу її народам, племенам і областям, не мішаючи ся у внутрішні справи; се без сумніву було одним зі секретів довговікового існування такої слабо звязаної махіни і щирого привязання декотрих племен до неї — яке виявили от хоч би арабські племена тріполітанські. Оновлення держави можливо було тільки при захованню сих елементів самоуправи, їх європеїзації, упорядкованню, поширенню — перестрою цілої держави на принципах автономії національностей і областей. Тільки під сею умовою міг удержати ся той ентузіастичний настрій для конституційного перевороту, який викликав він у перших початках серед представників ріжних народностей Отоманської держави. Тим часом нові керманічі держави повели зовсім иншу лінію: за ціну горожанських і політичних свобод вони хотіли позбавити людність держави її національних прав, домагали ся відречення від національних інтересів, національного само-

означення, порядкування своїх національних прав. Се варто особливої уваги з огляду, що сучасне жите вийшло, очевидно, в стадію таких військових ліберальних переворотів, який був довершений в Туреччині, а потім в Португалії: часом армія і її проводирі при всім лібералізмі заразом все таки бувають звичайно перейняті духом імперіалізму і централізму. Так і молодотурецьке офіцерство, що приготвило і перевело переворот, мріяло не тільки про забезпеченне горожанської свободи, інтереси поступу й культури, але бачило в тім усім також і навіть може перед усім — дорогу і спосіб до відродження політичної, зверхньої могутности своєї держави, її сили і активности, відродження слави і впливу турецького народу — сподівало ся вирвати його з зневажливої опіки держав, з розкладу і упадку і поставити знову на висоті сили і значіння. А задля сього воно змагало до державної одности, тісного унітаризму і прстивило ся всяким змаганням до автономії і децентралізації во імя ліберального централізму, котрого прапор подіймало.

Висунена була теорія „отоманської нації“, за прикладом понятя „французької нації“ у Французів, або „венгерської нації“ Венгрії — по ідеї своїй понятя політичного (суми горожан приналежних до держави), яке одначе на практиці раз-у-раз підмінюеть ся понятями національности і ріжних національних атрибутів (напр. мови). Всі горожани Отоманської держави мали почувати, що більше — обов'язані були почувати себе членами отоманської нації, і з вдячности за політичні благодати, якими вона їх нагрожала — на дальший плян відсувати свої релігійні, чи етнографічно-національні, чи областні інтереси і пильнувати всяко, щоб сі їх партикулярні інтересики не входили в дорогу інтересам загальним і спільним — „отоманської нації“. На практиці інтереси сеї нової отоманської нації покривали ся досить докладно інтересами державної турецької народности; а всім иншим народам казала вона відрікати ся від своїх національних чи конфесійних потреб і змагань — во імя нового ліберального централізму.

Результати не дали себе довго чекати. Ентузіазм отоманських народів до оновленої Отоманської держави розвіяв ся як туман, а нове отоманське правительство замість культивування свобод мусіло взяти ся до кривавої боротьби з „внутрішнім ворогом“. Розрухи в Арабії, далі затяжна, завзята війна з Альбанцями відкрили секрет немочи оновленої Туреччини. Альбанське питання стало новою точкою приложення для всяких політичних комбінацій, обрахованих на роздрапанне нової Туреччини, яка показала себе зов-

сім не сильнішою, не більше обеднаною ніж стара деспотія Абдул-Гаміда. Мрії молодотурків про відродженне політичної сили і престижу Отоманів пішли в кут, а тепер поставлено на карту саме їх існування. Стара тюрма народів не витримала нової ліберальної надбудови.

Все се містить в собі цікаву і важну науку для всяких державних і національних політиків. Не знати, чи потраплять з сеї науки скористати самі отоманські політики і чи зможуть приложити її висліди до того, що їм ще зістанеться з Отоманської держави по нинішнім погромі. Але для керманічів інших імперій народів знайдеться над чим задумати ся, і я бачу, що і в нашім любезнім Російським отечестві люди задумували ся вже над сим, бодай по часті. У мене під рукою лежить вирізка з „Петерб. Вѣдомостей“, з жовтня с. р. :

„Разбита не турецкая армія, а турецкій режимъ... Разбиты политическіе блудодѣи, игравшіе на два фронта. Разбитъ политическій шангажъ, который, провозгласивъ въ Турціи гражданственность, надѣлъ цѣпи на покоренные народы и племена. Турецкіе октябристы рабски копировали поведеніе наших. Вотъ почему въ устахъ столыпинцевъ долженъ звенѣть стихъ изъ „Пикової дамы“ : Сегодня я, а завтра ты“...

На октябристів тепер валять як на мертвих, але наведений тут закид подвійної політики і турецького октябризма можна приложити — взявши за скобки занадто різкі вирази петербурського публіциста — і до людей далеко лівійших від октябристів. Бо і у них досить малоподатний централізм сидить під покривкою всяких поступових і свободолюбних атрибутів.

Рік тому мені прийшло ся вести розмову з одним з виднійших провідників партії народної свободи, і вона часто приходиться мені на гадку, коли я думаю про остатні події. Вона почала ся від холмської справи, яка стояла тоді на черзі і при всій своїй практичній малозначности мала важне принципіальне значінне, як пробний камінь ріжних політичних настроїв і змагань. Вийшла мова від моєї замітки, що против принципа етнографічного розмежування, вірного і згідного з правдивим станом річи, не повинні бути нічого ніякі поступові партії.—На неї відповів мені сей провідник, що ка-дети тримають ся постанови своєї старої програми, котрою почувають себе морально звязаними супроти Поляків, а з неї виходить, що зміна границь теперішнього „Царства Польського“ може наступити тільки після того, як воно дістане авто-

номію, і не інакше як за порозумінням представництва польського з російським. З цього вивязала ся у нас загальнiйша розмова про се понятє „російського“, яке в ка-детських кругах висуваєть ся так часто як спеціально-державний, міжнаціональний термін. На мою замітку, що така постанова, чи її толкованне звучить як *de nobis sine nobis*: про долю української холмської людности будуть переговорювати ся і рiшати польські представники з великоруськими поступовцями, ка-детами скажiм, — я почув з уст сього ка-детського провідника дуже інтересну теорію „російської нації“, яка точка в точку повторяла теорію „отоманської нації“ молодотурків, що тоді ще не встигла скрахувати в такій мірі, як се тепер бачимо. Мій знайомий заявив, що ка-детів не треба вважати представниками тільки великоруських поступових течій, а взагалі „російської нації“ — всіх народів Російської держави [з виключенням Поляків очевидно, що під се понятє російської нації не підтягають ся, навпаки їй противставляють ся, як друга державна нація очевидно]. Спільність з Російською державою, — правив він, — не може і не повинна обмежати ся чисто механічним звязком підданства: члени рiжних народів повинні відчувати певну моральну звязь з Російською державою, і вона мусить служити підставою понятя „російської нації“, яка противставляєть ся націоналістичному великоруському націоналізмови, як постулятови реакціонному, противному політичному поступови.

Памятаю добре, що я тоді-ж звернув увагу сього добродіа, як доброго знавця балканських відносин, що ся ка-детська „російська нація“ страшенно нагадує „отоманську націю“ молодотурків, і що вона може відограти такуж сумну ролю в історії Росії, яку відиграє вже тепер в Туреччині, розбивши о сей молодотурецький централізм всякі звязки між турецькими поступовцями і представниками недержавних народностей та кинувши між них полумя внутрішньої боротьби. Сей приклад, здаєть ся, був дуже неприємний мойому знайомому. Він посилав ся на те, що в рiжно-племенних державах виробляєть ся таке понятє спільної державної нації, напр. в Сполучених Державах Америки. Я відповів на се, що Сполучені Держави, не можуть служити прикладом, бо містять розпорошені і розмішані атоми рiжних народностей, позбавлені території і всякої тiснійшої звязи, але в державах з такими відокремленими і виразно зазначеними національними територіями і осібниками як Росія, понятє російської нації звучить также неймовірно як звучали б слова: „швайцарська нація“, „велико-британська нація“.

Мої аргументи мабуть не перемінили думок мого знайомого, бо він стояв, очевидно, не на ґрунті своїх особистих поглядів, а на загальному переконанню своєї партії; що найбільше—коли мої слова могли закинути в його гадки сім'я сумніву. Для мене—мушу признати ся — в сій розмові відкрила ся вперше в усій своїй різкості і непримиримості глибока суперечність між ліберальним централізмом ка-детським (принаймні — певної впливової частини ка-детської партії) і національними інтересами не-державних народностей, і я переконав ся, що з російськими поступовцями сього типу (а я повторю знов, що говорив з чоловіком незвичайно в своїх кругах впливовим) ми будемо говорити на різних языках — чи я, чи представник якоїсь іншої не-державної (крім польської) народности. Нам не-державним, очевидна річ, що ся „російська нація“, яка виносить ся з такою помпою, як останнє слово великоруського лібералізму, представляє собою тільки перелицьований на ліберальний бік старий російський централізм „Великую Росію“ більш відкритих великоруських імперіалістів; вона тільки пофарбована на червонаву, чи червонаво-сіру фарбу „ответственной оппозиции“. І нас вперед бере отороп перед тими жертвами, які можуть вимагати ся від нас з боку будучих поступових керманічів во ім'я інтересів тої нововинайденої „російської нації“, а наша енергія спільної акції, спільної боротьби за оновлення Росії не може не розхоложувати ся такими перспективами.

Представники отоманських народів, що обіймали ся і братали ся з молодотурками по довершенім перевороті, дізнали свого розчарування згодом по нїм. Представники не-державних народностей Росії, по тім що бачили на арені Отоманської держави, можуть наперед обрахувати розчарування, які стріли-б їх з перемогою російських поступовців такого централістичного напрямку—прихильників інтересів „російської нації“. І коли правда, що тільки об'єднанням всіх опозиційних елементів може бути досягнена перемога поступових течій над течіями реакційними, то всім прихильникам сеї перемоги треба подумати дуже сильно і серйозно над тим, щоб була усунена зі шляху ся централістична забора, о котру мусить інакше розбити ся всяке об'єднання недержавних народностей. Нинішній момент з сього погляду дуже важний і навіває тривожні гадки. Принаймні коли читаєш свіжі заяви поступових петербурзьких професорів, які остерігаючи правительство перед „загостреністю сучасного міжнароднього становища“ тільки з огляду на нього вважають потрібним „поворот до признання права на культурно-національне самоозначення“ і то тільки тих не-

державних народностей, „що мають історичну культуру“ і як практичний постулат виводять з цього потребу „негайного повороту в політиці уряду що до польського питання“, промовчуючи всі інші, — трудно здержати ся від виводу, що наука від нинішніх міжнародних лекцій національної політики з великою бідою добуваєть ся до поступових голів провідників російської культури. А се може дуже серйозно помстити ся на інтересах російського поступу, ще перше ніж помстить ся на політичних інтересах російської імперії народів, як помстила ся вже на імперії Отоманській.

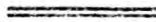
Дійсної свободи не можна скомбінувати з охороною централізму і національної нівеляції, з пережитками централістичного режиму і пановання державної народности. Се чергова лекція, дана ще перед нашими очима турецькими подіями. За людьми, які говорять тільки про обеднання в інтересах свободи і не договорюють нічого про гарантії автономічного національного і провінціального життя, не можуть іти люди, які хочуть розкріпощення не тільки одиниць, але і народів. Се треба нарешті зрозуміти і керманічам російської поступовости.

Нам трудно судити, скільки їх власного переконання і скільки „тактичних міркувань“ говорить з них, коли вони під флагом російського оновлення хочуть провезти можливо найбільшу частину давнього всеросійського унітарізму і імперіалізму. Доводило ся чути нераз, що з питаннями одноцільности і консолідації, „сплочености“ Росії треба бути особливо обережним з огляду, що реакція може використати страшило „розчлененія Росії“, щоб підняти політично нерозвинені круги проти програми політичного оновлення, осягнення свобод. Нема сумніву, що й молодотурецькі політики так само водили ся такими міркуваннями і самі не розрізняли ясно, де говорили в них такі тактичні міркування — не дати приводу ворогам конституції говорити, що конституційний режим веде до упадку державної сили і могутности, ослаблення звязків її провінцій і зникну державної влади і імперіалістичного престіжу, — і де відзивали ся їх власні пережитки старої державної психіки, турецького патріотизму, який мріяв про те, щоб під ослоною конституційного прапора відродити давню державну старотурецьку силу, могутність, повагу. Мені ясно, що й російські поступовці не здають собі справи, як багато у них під конституційною верствою, під щирими змаганнями до політичної свободи лежить пережитків московських і петербурзьких часів, традицій завойовань і „слави купленої кровю“, і всяких „історичних завдань“ і традицій.

Сі пережитки очевидно, сильніші їх і тільки свідомою працею над собою і своїм громадянством їм удасть ся усвідомити насамперед собі, а потім і йому, що сі традиції треба залишити в інтересах розвою і поступу їх власної країни і так само — всяких прилучених „царств і княженій“. Здобутки довговікового насильництва не можуть бути задекоровані ніякими червоними драперіями і не жертвуючи інтересами свободи, не можна задержати в цілості старих імперіалістичних традицій і мрій — так само як на те, щоб мати змогу підняти з теперішньої темноти і економічного занепаду знищений і голодний великоросійський центр — се саме історичне гніздо, що виховало і вигадувало великоруську державність і всі звязані з нею благодати, — треба перед усім залишити всякі імперіалістичні забаганки, розширюванне політичних і економічних впливів і скріпленне перемоги сеї убогої і знищеної державної народности над „окраинами и инородцами“. Мертвим треба зіставити ховати своїх мерців, а тим що пускають ся в путь в шуканнях оновленого державного устрою і розскріпшення горожан і народів Російської імперії не годить ся обтяжати себе сумами і ризами старого імперіалістичного інвентаря. Треба отрясти ся зі старих забіганок імперіалізму і централізму тим, що хочуть вийти в нову землю свободи. Се стара, але очевидно — досі не пережита ще правда, яку, видно, довго ще прийдець ся втокмачувати навіть признаним поступовцям великоруським, як показують ріжні недавні заяви й признання.

Нинішня хвиля, несподіваними подіями збаламутивши урівноважену, навіть застоюлу поверхню російського життя, відкрила в ній взагалі багато такого, що судячи по ходячим фразам ми були склонні вважати давно пережитим, умершим і погребеним, а воно, як тепер показуєть ся — як ні в чім не бувало, живе і здорове, і лізе на нас з рогами і ногами. Не треба упускати нагоди глянути в очі всій отсій звірині, яку таїли в собі глибини російського життя і порохувати ся з нею. В сій статі я звернув увагу на одну тільки прояву з багатьох інших не менше, може, інтересних. Може другим разом поверну ся до деяких інших.

14 (27) XII.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

„З а с л і в“.

О сон весни,—легенький сон,
Моя рожева, гарна мріє!—
Тихенька зоря, що зоріє
На цвіт вишень біля вікон!

О любий, гарний, милий світ!
І розкіш мрій моїх прекрасних,
І цвіт пісень, фантазій власних,
І муз весняних заповіт!

Я вас милую, вас люблю,
Я ніжним серцем вас кохаю,
Немов весну в обіймах Мая,
Неначе молодість мою..

Ідїть, летїть ви по світах
І всюди квіти рясні сїйте,
Людий ви чарами обвійте
І слюзи пийте у очах...

О сни пісень, весняні сни,
Крилаті думи в чарах гаю
По вас гуляє шум розмаю,
І шал ви збудете весни!..

„Весняні сни“.

I.

Мої пісні як легкий сон
Витали десь в весняний день,
Серед вишень, біля вікон,—
—Рожевий цвіт з весняних лон!—
Моя любов, як темний гай
Витала день, зривала шум,
Співала вся і юний Май
Квітчала сном високих дум...
І зграї хмар в огні небес,
І вся блакить, і юний сад,

І птахів лет, і спів чудес,
І усміх вод, і сміх наяд,
І сонця гра, і золоті
Проміння снів, і шум в гаю,
І сни надїй, як цвіт в раю,
Хвалили щасте в самотї.
„Співай і ти!“—кричали всі:—
„Ти нам сестра,—землі дочка,—
„Співай і ти: зоря в росї,
„А ти в піснях вставай палка!

„Неси життя, де мертві сплять,
„Буди життя, прослав його,
„Нехай степи загомонять
І збудять шал життя свого!

Життя потрібно їм тепер!
Нічим степам потрібно слів:—
Той не співа хто серцем вмер
І той не жив, хто не шалів!

II.

Загудів старий ліс, захитав ся,
Роскотились весняні шуми
І наповнили тихі поляни
І розбурхали давні думи...
І душа моя знов заспівала
Людям пісню широку без краю,
Наче-б юність у серці воскресла,
Наче-б воля повстала у гаю...
Загудів старий ліс, захитав ся
Розляглись по нім співи весняні,
По степах досі мертвих мовчазних,
Розцвіли ся цвіточки тім'янні...

Не кажіть же що рай не вертає,—
Виглядайте весняного шуму:
І билина під снігом зростає,
І билина не гине від глуму;
Ви побачите: гай похитнеть ся,
Затріпоче він листем зненацька,—
В ньому думки немало таїть ся,
І ще сили богацько, богацько!
Загудів старий дід і підняв ся
Вічно-темний дощами умив ся,
І великеє стало ся диво:
Він ожив, він воскрес, віродив ся!

III.

Останні зимові хмари
І вітер весняний в садку
І плюскіт розбуджених рибок
У темнім, забутім ставку...
Крізь листя пробилась тюльпани
А в серцю—квітоньки мрій!

Мов проліски сині завітли
Усюди очиці надій...
І пахне, і пахне весною,
І думка шалена літа:
„Ой що се, ой що се зі мною“
У вітра мов п'яна пита...

IV.

Я з природою хочу зіллятись,
Стрінуть сонце, що знищило тьму,
Разом з людскістю в гору підня-
тись
І легіти назустріч йому!
Блещить золото ясного світла,
Дума божеська в небі літа,
Вся природа поважно розквітла
І відродженне ранку віта...
Я не вірю, що десь люди пла-
чуть,
Що подужала правду десь ніч,

Мої очи красу тільки бачуть,
Сліз альмази не котять ся з
віч.
Я така-ж як і сонце ослйна,
Мое серце піснями пала,
Моя мрія палка й тихозрайна
Вся в гармоніях світла й тепла
Я з природою хочу зіллятись,
Хочу пута усі розірвать,
Разом з людскістю в небо підня-
тись,
Разом з нею про щастє співать!

V.

Із незаних просторів,
 З безмежних степів
 Сокіл юний в нощі прилетів:—
 Дець він світло зобачив
 І купку людий,
 Що не спали у штьмі нощий...
 І почув поміж ними
 Про вільність края
 Де лискуее сонце сія...
 І він зняв ся у-гору
 І знов полетів
 З того місця, де вогник мигтів...
 ...Він летить в отой край
 Де неволі нема,
 Де не вяне зі сліз
 Україна німа,
 В отой край золотий
 Де лунають пісні,
 Ясні, наче весна,
 Як вона голосні;
 Він летить в отой край
 Щоб здобути знаття

Щоб країну свою
 Вирвать з пут забуття,
 Щоб вернути ся знов
 Наче сонце верта,
 Щоб ростала та ніч,
 Що її угніта!..
 І летить отой сокіл,
 Прорізує тьму,
 Й лине сонце назустріч йому.
 У широкі обійми
 Приймає його,
 З ним проміння еднає свої
 І пливе у країну
 Коханця свого
 Де дримають мовчазні гаї;
 Де степи мов поснуді
 Мерцями лежать,
 Де ридають недолі сини,—
 Воно лине тудою
 Щоб там запалить...
 І німі воскресити лани!

VI.

Тепліяь весняного шастя,
 Спокій гайовий в тиші,
 Зорю нову серед нощі
 Дай моїй бідній душі!
 Нестощі матери ніжні,
 Шасте й сіяанне дня

Наче хмарки білосніжні
 Линуть в далекі края..
 Дай мені долю такую
 Сльози щоб тали в очах:—
 Ясну зорю золотую
 Стріла би я в небесах!

VII.

...Там море плеше повне снів ве-
 сняних,
 Там гай цвіте гранатів темних
 повний,
 Журби нема в гушавині тасмній
 І гамір птиць не мовне красно-
 мовний.
 Туди підем, де плещуть тихо води,
 Нема де гори в пишному гаю,

Туди підем де розцвітають думи,
 Де юність ясну пестили-б мою...
 Туди підем, як тут весни не-
 має...
 ...Весна! весна! ти — рай моїх
 пісень!!
 В душі з тобою сонце розцвітає,
 В думках моїх встає рожевий
 день!..

В. ВЕЛЕНТІЙ.

В Полудневому Алтаї.

Літо сей рік страшенно пекуче і грозове. Сонце палить немилосердно, геть чисто обсмалило нам руки й обличчя. В долинах—задуха. А на верховинах день-у-день над полудень громадять ся круті, синьо-чорні хмари, і велетенські грози виходять на грізне, дозвільне погуляння день-у-день.

Не одна вже кіргізьська юрта на високих „джайляу“¹⁾ зайняла ся вогнем від того погуляння, і не один столітній, лісовий дідуган по узгірях розлетів ся на тріски...

Середина літа.

Одного ранку прокинули ся ми рано, щоб здіймати ся зі стану та кочувати далі.

Раптом бачимо: якась „бабіче“²⁾—в нашому наметі... І відкіля взяла ся! Сині, холодні очі зі скісним прорізом; обличчя широке, скуласте, свіже, рум'яне, а сама сива, аж срібна; станом трошки зігнута. Голова завязана сріблястою „джаулуку“; вдягнена в блакітно-білий „бешмет“, підперезаний срібним „бельбеу“ зі самоцвітами; на ногах—гаптовані сріблом „кебиз“ поверх білих шкурятяних „масе“.

У мене чогось мурашки полізли по-за спиною, а у Сідрича (так прозвали мого товариша наші Кіргізи) щільно почервонів ніс...

— Е, аман-ба, туре!³⁾ Ви, певно, гадаєте, що тепер літо красне на дворі?—Вона холодно посміхнула ся,—а ну, лиш, погляньте!

Повагом одхилила полу намета.

Все вкрило ся навкруги білою, холодною габою. У сивому тумані на схилах мріють побілілі модрини... А сніг не спиняєть ся, летить та й летить, тихо, сумно шелестить по брезенті нашого намета.

Се було 19-го липня.

Цілий день сипав сніг, то зупиняючись, то знову ще дужче розпочинаючи. По верховинах гула хуртовина, грала ся, мов мячами, кіргізьськими юртами, закидала їх снігом, морозила і розганяла без вісти отари й табуни...

¹⁾ Літові пасовиска.

²⁾ Кіргізьська жінка.

³⁾ Здорові були, панове!

Ми днювали і ночували на місці: де вже там кочувати!

На другий ранок, 20-го липня, прокидаємо ся: знову „бабіче“ у нас в господі.

— Е, аман-ба, туре! Ви-ж таки хочете сьогодні кочувати... Ну, то я вже вас супроводитиму, буду показувати „джол“ ¹⁾. Мені-ж тут відомі всі гори й доли, струмки й річки, безвістні провалля і такі потаємні закутки, де й нога людська з віків ще ніколи не ступала...

Нема що робити: ніяково було-б не прийняти чемних послуг хоч і непроханої провідниці.

— Ось тільки нехай но моя конячка напасеть ся...

А сніг все летить та й летить тихо, сумно шелестить по брезенті намета. То пофарбує у свій холодний колір схили й доли, то розстане трохи, то знову за своє. Нарешті перестав, почав розставати.

Обсушили намети на сонечку, що кволо всміхало ся з за сизих, снігових хмар. Навючили коний. Пізновато вирушили.

І „бабіче“ - на коні. Ну, й коник (от як би!..) Ввесь срібно-білий, тонкий, стрункий, летючий! Срібні підковки дзвенять, мов крижини. І сідло—у сріблї.

Повела. З холодного неба то сипне крупною, то білими метеликами заметушить. Зелена трава, наче борошном припорошена, і дерева з навітряного боку обліпило. Верховини високі біліють.

Ось ми—під Джайдаком. ..

Ого-го! Від розлогих бань до підніжжя і зелені позавчора ще схили—все у снігах. Кіргізьські юрти, мов темні копиці, чорніють серед них тут, або там; занесені, заметені... Кочовницькі коні сумно бродять, гребуть сніг копитами, здобуваючи potravу. Рогата худоба реве біля аулів, а вівці голодні вже, збили ся у клубки—ні сюди, ні туди...

Наш караван іде сипучим снігом де далі—все глибше. Морозно-батьоро скрипить сніжок під копитами. Молочно-білий кружок сонця без проміння стояв ще височенько над обрієм, коли Сідрич поміряв температуру повітря: термометр-пращ показав пять степенів морозу. Як же сонце зайшло, ще похолоднійшало.

Судеймен знайшов (се вже його доля така: завше знайде собі яку небудь тварину, щоб її приголубити) двох пташенят маленької гірської чайки: сидять на снігу, мерзнуть, а чайка сама бігає то

1) Дорога.

до одного, то до другого—ради не дасть.—Вона бедній сопсем замерзайт.—Розгриб сніг до землі, поклав пташенят туди до купи. Стара сіла на них, щось тонесенько кігикнула, мабуть, на подяку.

Прямуємо тим часом на Кара-кульський перевал, що веде у долину Маймира. З його пустельно-білих верховин вітрець повіває. Ну, та й пекучий! Хапаємо ся то за одно вухо, то за друге: боїш ся, щоб не побіліло. На вусах сусільки позвисали. І не оддереш! Руки дубіють; одну одходиш, друга просить ся, а тут ще конем правувати. Ногами ворушиш-ворушиш, того й гляди, щоб пальців не торкнуло...

Не забувай же, що се—не Різдво, а середина літа!

А біла „бабіче“ перед веде на срібно-білому коневі. Я за нею. Оглянься, холодними очима посміхнеть ся, та й—далі...

Ось ми вже—на шпелях.

Під ногами каламутно-біла безодня. А в тій безодні—„Кара-куль“—чорне око, майбуть, з того (ділювіяльного¹⁾ світу. Глядить, не моргне. А навкруги—холодний, білий хаос бань, шпилів, верховин, схилів. Все оповите уже нічним тасмничим сумороком. Тільки в одному місці, в глибокій розколинні темно сіріє незаметена снігами нижня частина долини Маймира.

Почали спускати ся по стрімкій стежці, що протоптали кочовники: хто встиг, той втік із верховин Джайдака на низи, хоч і не завчасу, хоч тільки з вівцями.

Потепліло. І вітер наче ущух. Вух уже не треба доглядати. Понагрівали ся. Ну, й добре.

„Кара-куль“ залишив ся над нами, а навкруги все — біло. Невже так таки й доведеть ся розбивати стан просто на снігах?

Ось і верхній рубіж лісу. Вступили по між дерева. Землю устеляє біла запона груба й пухка. Дерев в теплих, білих кожухах. Бач, як повбирали ся!

По між лісом де-не-де велике багатте палає. Стовбами бе полумя. Запах живиці з димком відчувають ся в морозянім повітрі. Фантастичні відблиски заграви червоним золотом злегка позолочують мрійну картину альтайського зимового лісу.

То - ті, що прикочували, розташували тут захістно юрти свої, запалили огонь, гріють ся самі і худобину гріють. Адже дров тут—не купувати!

¹⁾ Озеро належить до моренових.

Ми посуваємо ся ще нижче аулів, значно нижче лісового ру-біжа—все теж саме.

Ну, давай, будемо ставати!

Порозгрібали сніг, кедровими вітами підмели, напяли намети, і собі багатте запалили.

Місяць, вже неповний, зійшов...

Зоре моя! дай же мені хисту змалювати хоч, мов з далекого віддалення те, що було...

Дійсність—не дійсність. Сон, і не сон... а справжня літова казка ..

В блідо-блакитньому сляві кедри й модрини стоять, мов зачаровані, нерухомі в сріблястих, важких та коштовних уборах, похилили віти поважно. Всі—в самоцвітах, і—земля!.. Морозець крипить. Парчеві схили гір і шпилі урочисто полискують...

Тиша. Яка тиша! Тільки Маймир, десь зарившись глибоко, гомонить-гомонить між каміннем, не вгаваючи, одноманітно.. Та хтось зі синіми, холодними очима набере повну жменю діамантів й сипне з по між віт. Срібно-білий кінь попасаєть ся по кручах, над провалями...

А, може, то—хмарка легка, летюча?..

Не розбереш при такому освітленню!

До пізнього пізна я не лягав спати, все бродив, мов у ві сні, та розглядав ся, та любовав ся.

Ранок тендітно витав сю дивну казку рожево-прозорими тонами.

Але... коли на прояснілому небі, над гірськими гребнями спалахнув чарівник вогняний, поплила наша казка!

Війнуло теплом. Поволі схили зазеленіли. Пооживали квіти, розкрили віночки свої, радісно сонцю всміхають ся... та не всі: деякі позастужували ся та й гинути стали...

Біла „бабіче“ до нас більш не верталась. Промайнула хапливо по-між дерева якась бліда, змокла, якась засмучена, ніби заплакана, і зникла у безвість. А кінь її срібно-білий розтопив ся і баским холодним струмнем зашумів по крутому згірю у долину.

ГРИЦЬКО СУМОВИТИИ.

Голодишині пироги.

I.

Ані сніло ся Петрови Душикулакови, що й він нап'ятнований за безбожника.

Здибає на дорозі Петриху старша сестриця—та, що те вічно похитує головою, що завше ніби плаче, таку вдає дуже побожну—і до Петрихи каже жалісно:

— Ах, то-то жаль мені тебе, гусонько! Стережи ся небого, щоб хоть душечка твоя не пропала!

— Що та баба дурійки наїла ся?—подумала собі Петриха.

Здибає Петра, також на дорозі, старий Манай, той, що то як вивідає, де самі жінки в хаті, зараз межи них йде, нібито голосити слово боже; а зі слова божого сходить живо на такі погані жарти, що нераз жінки кружилками випроваджують його з хати.

Петро, як звичай, каже до нього:—Слава Богу!—а він в відповідь Петрови:

— Не всякий глаголай Господи, Господи, вийде до царства небесного. Знаєш чоловіче, що то значить?—і пішов собі.

Прийшов Петро до дому і каже до жінки:

— Щось мені Манай стріляв, а я не знаю на що?

— Те де тобі його розуміти!—розважає жінка.—Чомусь не просив, щоб тобі витлумачив? Ти знаєш, що він каже, що знає волю Божу—наперед знає, що ся має стати; каже, що до всхід сонця видить ясність над своєю головою, а в ясну ніч видить стежки божі на небі. Бачиш, він ні одної букви не знає, а Бог йому так дав, що потрафить говорити так як дяк, а божих слів знає більше ніж наш дяк!

Кололо Петра в крижах та й пішов він до коршми купити горівки, натерти собі крижі. Сидять там два його дальші сусіди, оба вони найгірші пияки в селі. Один з них встав, усміхаєть ся і йде до Петра, ніби хоче щось говорити, а другий вхопив того за плече і каже:

— Сядь і сиди! Нащо тобі з таким заходити!...

— Щось то я провинив тому чоловікови?—думає собі Петро.

Пішла Петриха з хустами на керницю, застала там Гандзю, ту, що то в церкві помагає сестрицям роздавати і складати свічки. Її ціле село називає Миткою, бо вона дуже напастлива та обсудлива жінка. Вона вам і в церкві чоловіка найде: той в неї не йде

до церкви молити ся, тільки на молодиці дивити ся, а той на дівки, а та вистроїть ся, вилиже ся і йде до церкви, аби люди не молили ся, тільки на ню очи зривали.—А тобі бідноту—каже знов проти бідних—чого пхати ся на серед церкви межи господарські діти? Влізлабись де в куток, щоб тебе ніхто не видів, бо ти лах, най ся люди на тебе не зглядають!—Інший в неї знов пхає ся на перед, аби його всі виділи та мали за побожного. Всі в неї то тільки образа божа, а сама, що тільки свідрить очима по людях, скрегоче зубами та стискає кулаки на других, то нічого—вона проте побожна, бо вона других стереже, щоб не грішили.

Тільки вглянула вона Петриху, зараз ні з сього, ні з того зачинає:

— Якбим мала такого чоловіка, як друга, то бим одної години його не тримала ся. Як-би я важила ся з таким погрішником з одної миски їсти, на одній полушці спати! О, най-би він надіяв ся, щоб я йому сорочку випрала... „Най тебе воши зідять, колись такий!“—сказалабим. Але то ані секрет, що вона така сама, як він, бо якби була щось ліпшого, то було-б инакше...

Другі жінки на то не обзивали ся, а Петриха не догадувала ся, кого Митка так мис.

Аж одного дня приходить Петро до хати зажурений і каже до жінки:

— Щось, небого, коло нас зле! Завсіди бувало, як їде ксьондз коло нашої хати, скину капелюх і склоню ся, то і він собі піднесе капелюх і подивить ся на мене; а нині ще був далеко, я здіймав капелюх, а він повглянув на мене, зараз відвернув вочи на другу сторону і переїхав, коби мене не видів. Чи не набрехав хтось щось на нас перед ним?

— Може тобі що де з писка вилетіло? То нема без причини...

— Та де...—скузує ся Петро.—Я до нічого не мішаю ся, до нічого не обзиваю ся.

— О то нещасте!—падкує Петриха.

— Та нещасте—певно! Але мені то бе до голови—кому я і що провинив, що аж би на мене мав щось перед ксьондзом говорити?—дивує ся Петро.

Клопотали ся, догадували ся обоє і нарешті ввадили, що Петро мусить йти в село на вивідки.

— Но чуєш—вираджувала Петра жінка,—бій ся Бога, не забудь ся та межи людьми не скажи на ксьондза піп, або він, де не можна, бо і так видно, що вже маєш щосі на себе, а ще бись більше призбирив, як би то ся донесло.

— Но-но... Не бій ся! Я не дитина, що ти мене вчиш.

II. -

Пришов Петро до свого найблизшого сусіда і кума тай жалуеть ся:

— Шось коло мене, куме, не добре! Нині ксьондз їхали коло мене і чогось від мене вочи відвернули? Сам не знаю, не вгадую, за щоб вони на мене мали гнівати ся!

— Як то, ви нічого не знаєте за себе? І нічого не чулисье?— питає здивований сусід.

— Щож маю знати?—каже заляканий Петро. — Скажіть, змилуйте ся!

— Диво мені! Всі в селі знають, а ви, що перші повинністе знати, нічого бисьте не знали! Не знаєте, що ви вже нап'ятновані за безбожника?

— О, падку мій!—вдарив по полах Петро. — А щоб не знавим, що нині за день, як вам не правду кажу, щом нічого за то нечув! Ах, хтож то на мене таку калзу кинув!?

— Абож ви не чули, як в неділю ксьондз на казані наказував, щоб безбожників стерегти ся? Братчики розказують, що то трохи і до вас ся пило, бо, кажуть, що ви вже стали безбожником, і то небезпечним!

— Не чим то братчики так на мене зглядали ся, як ксьондз казань говорили! — пригадує собі Петро — я-ж ся борше смерти сподівав ніж того, що мене нині спіткало! Я навіть сміяв ся з того, що ксьондз говорили. Думаю: „Ото книжникам садять! Добре на них! — думаю — На що тобі чіпляти ся до того, без чого ся можеш обійти? Диви ся на мене — роби як я, а ніхто тебе не буде знав, що ти є в селі“. А ту маеш!.. З дива мені не зійде, що я ксьондзови провинив!

— Може й що провинилисьте...—каже сусід.

— Я?.. А бійте ся Бога! Нігде ніколи межі люди не йду, ні з ким в бесіди не заходжу і з тими, що читають: „Слава Богу“ і далі—най він собі хоче, говорить до мене і не говорить я його не слухаю; сам книжки, газети ніколи в руках не мав і не скортить мене до неї; навіть здаеть ся мені, що забувим вже читати! Який же з мене може бути безбожник? Ех, коб я дізнав ся, хто за мене в ксьондза так приложив ся? Я би йому того навіть на страшнім суді не забув!

— Може ви, куме, знаєте, або чулисье за що і хто? — питає Петро сусіда.

— От так, куме, — каже сусід — знаю і не знаю, чувим і не чувим; а не знати і не чути докладно, то ліпше не говорити, бо

ви з того не мали бисте користи, а я би міг мати ганьбу. От так найліпше для вас буде: Йдіть просто до ксьондза, не встидайте ся, кажіть сміло: „Кинулись на мене ігомость без дайрації неславу; я нічого не винен“ і красенько вискузуєте ся і перепросите ксьондза. А як будете видіти, що ксьондз роздобрить ся, тоді скажете: „Най ігомость будуть ласкаві сказати: хто мене так перед ігомосцем обмалював.

— Гм... Не штука то сусідо сказати: йди! Йди до ксьондза... Але, то тоді штуку бисьте зробили, як бисьте приступили до ксьондза, як вони на вас в гніві! Як взяти ся говорити тоді до них? А ще з таким великим інтересом як мій... То не на акафист занести! Подумайте!

— То правду ви кажете, а я!..

— А бачите?.. Найсамперед мусівбим піти до кухні і сказати кухарці: „Я хочу до ігомостя“. Дівка зараз запитає: „Чого вам треба?“ Я тільки подивлю ся на дівку і скажу другий раз: „Треба мені...“ А дівка знов до мене: „Таж скажіть!.. бо як я скажу ігомосцеві, що ви прийшли і не хочете сказати чого, то ігомость зараз розсердять ся на вас, і як вийдуть до вас, то будете мати чорний добридень!“ Яж не можу свого інтересу розкладати перед ксьондзовими кухарками і буду мовчати. Дівки тоді будуть сміяти ся з мене, що я їм бою ся розказувати і скажуть: „Певно, дядьку, маєте дитину христити, що встидаєте ся нам сказати?“ Посміють ся дівки з мене і тоді одна дівка піде до покою, до ксьондза і скаже, що я чогось прийшов і не хочу сказати чого... Ксьондз, як зачують, що то я — а вже мають гнів на мене — впадуть тоді в люті і вилетять до кухні та крикнуть до мене: „Чого? Чого? Говори чогось прийшов?!“ Що я тоді буду робить? Як я нараз весь розкажу — пожалую ся, і вискузую ся? Я тоді застрахавби ся тай може забувбим чого прийшов.

— Добре кажете — завважує сусід — що инакше не можна до ксьондза приступити. Як би сам чоловік пішов просто до покою не радив ся кухарок, то би ще більше лихо собі зачепив — в кухні кухарки скакалиби, не пускалиби, а ксьондз би знов зганьбив, що сам без дозволу „лізеш“. То не хлопська хата! До хлопської хати якби з небачки війшов пан, чи ксьондз, то чоловік його злякає ся і не знає де ся сам має подіти, так коло него ходить. (То куме, щось дивного в тім, що перед паном, чи перед духовною особою чоловіка ляк бере і не годен говорити, що хоч). Хтівбись найліпше, найрозумнійше, а вийде найгірше, найдурнійше. Чогось тільки приближиш ся, тільки обвие тебе задих з їх сурдота, зараз

тіло терпне, язик деревніє і все чоловік забуває, що мав на гадці.

— То чиста правда, куме, що ви розкажете — говорив дальше Петро. — Як би булисьте в моїй середині, так всьо знаєте. Зараз вам розкажу, як мені раз лучило ся. Дав мені Бог родини, йду до ксьондза просити, щоби мале охрестив. Йду і подорозі думаю, як би то до ксьондза заговорити, щобто розумно було і ксьондзови до вподоби. Попросту сказати, прийшовим того і того, не випадає, треба якось делкатно з полятикою говорити. Я чув від других, як то вони в такім інтересі до ксьондза говорили і ксьондз були тому раді. Понагадував я собі все й зачинаю вкладати: Тільки побачу ксьондза, пригладжу собі рукою волосе, склоню ся, поцілую в руку і скажу: „Прошу ласки отця духовного. Бог мені дав гостя в дім, то хтївбим його в хрест ввести“. Повторивим то з десять раз знаю як очинаш. Тільки війшовим на ксьондзове подвіре як не обскочать мене собаки, зробили клекіт, шарпають за поли, за стан, та шей гаркочуть зі злости. Я геть перелялав ся, ледво памятаю, що не треба собак дражнити, — треба йти поволі, не рухати ся, то борше відчеплять ся.

Привели мене псиська аж під покої і коби змовили ся всі повідскакували і затихли. Я став, обтер рукою твар і хтїв повторити ще раз свою мову, аж ту дивлю ся, а з покоїв виходять ксьондз і просто до мене тай вже питають:

— Ти чого хоч?

Мені мороз пішов поза шкіру, хочу пригадати свою мову — анї світ! Стою як буван.

— Що маеш мені сказати? — питають другий раз ксьондз. Я за той час дещо пригадавим собі і на силу роздїймаю писок та говорю „Прошу духовного“ — застановивим ся і думаю, що я ще не добре сказав, додавим: „ксьондза“ — потім нагадавим „ласки отця“ і то до купи додавим; але то так було нескладно, аж мені самому погаго стало. Ксьондз засміяли ся, я завстидав ся і знов забудим, що далі говорити.

— Що маеш до мене? Говори — кажуть з усміхом ксьондз.

— Маю гостя до хресту — кажу. Ксьондз знов в сміх; а я тоді кажу по просту:

— Хочу дитину охрестити!

Але, щоб ви куме знали, як мені тоді було прикро, як я зі встиду горів, хоч було розступи ся сира земле! Відтоді ворогови своєму не жичу, щоб йому придавало ся до ксьондзів, до панів.

— Не розказуйте мені, куме — каже сусід — я все то знаю, бо й моя така дурна натура.

Я собі пригадую, як то ходить ся до сповіді. Йду, думаю, аж ксьондз буде дивував ся, що тільки гріхів маю, та тільки зашелестить коло мене опарат, геть щось душу завяже, віддих запирає; ксьондз питає, а я не тямлю, що говорю. Притакую на те, чого не було, а що найважнійше забуду. Ех, то найліпше хлопови з хлопом. І мова десь набере ся, і чоловік памятає, що говорить. Говори і ше ся хоче! Навіть свари ся і ганьби ся з хлопом, то розум твій е при тобі.

— От ті хлопви, що мають ласку в панів, в ксьондзів, що їх пани люблять, то ще потрафлять перед ними виговорити ся. Але й то... диви ся на них, то чогось як песики лестять ся.

— Не маєте, куме, що дивувати ся — каже Петро — чоловік мусить підлещувати ся, бо боїть ся, щоб чим біди не вколов. Ануж би тільки чим легенько його задраснув, зараз би набурился на чоловіка, тай вже по хлопській мові і по розумі. І я би потрафив говорити до ксьондза, але треба, щоб вони були на мене добрі, коло мене поволі, лагідно, від раз не питали, чого я прийшов, тільки оттак дещо говорили, а я би висапав ся, все собі понагадував, та говорю, аж би ксьондзови вкучило ся.

— Але не в покою—каже сусід—бо в покою все кортить чоловіка на щось подивити ся, тай ся милить. І також не добре як дуже роздобрить ся на чоловіка і попліскує по плечах. Тоді чоловікови робить ся ніби весело, ніби встид тай забуває ся.

— І то правду кажете, — говорить Петро — і в покою зле, і як роздобрать ся дуже також зле, бо зараз з чоловіка насміють ся. Але щоби були так по середині — ні добрі, ні злі і вийшли собі до кухні, сіли і розпитували: „що там чувати коло тебе“, а я би поволі осмілив ся тай зачав своє.

— Але, куме, що вам прибандюрило ся? — каже сусід. Від коли світ* світом, то того не було, щоби ксьондз, чи пан був гнівний на тебе і з тобою лагідно обходив ся — і тепер того не буде! То не хлопска натура. То тільки хлопа як пан чи ксьондз поганьбить, то хлоп ще їх перепрошає. З вашим интересом нема иншої ради, тільки — я вже пораджу, що робити. — Мусите вдати ся до найстаршого братчика — а його найліпше ксьондз любить—

благодіти його, щоб він за вами причинив ся до ксьондза: або щоби вас повів і там говорив за вас, або щоби сам пішов і за вас просив, та вискузував вас, що ви нічого не винні. Ліпше ніхто не порадить вам, як я, а знов ліпше ніхто не допоможе вам, як братчик.

— Та вже на вас, куме, спуцу ся — каже Петро. — Як ви мені розкажете, так зроблю, бо я такий зафрасований, що сам собі

ради не найду. Як який я злий на того, що мені так підстелив перед ксьондзом — Бог би його скарав! Але, сусідо, прошу вас і ви підете зі мною до братчика, бо ваша голова не загризяна, то може придумати де треба мудре слово і будем просити його оба— а знаєте, що два, то не один!

III.

В братчика...

Петро скузує ся:

— Як нині Бог має давати людям добре, коли люди оден другого коби міг, то би в ложці води втопив. Нині найспокійнішого і найпобожнішого чоловіка вчеплять ся за дармо, огидять, обпаплюжать. Яюсь мене якийсь ворог перед вами і перед ігомосцем обрехав і зробив безбожником. А я то дуже добре знаю, що я богато побожніший від нього — я вам ся присягаю, що я ложки страви не возьму в губу без очинашу, а цілий день не їв бим, як бим вперед не помолив ся. Я не тільки рано та в вечер очинаш говорю як другі, але й коли небудь, як маю час, я не дурний заходити з жінкою, з дітьми в бесіди, або йти на фрашки, на витребеньки до сусідів, чи де, — я волю за той час зговорити один, чи два очинаші. Тай не думайте, що я йду до церкви розглядати ся, або дрімати, як другі. Я знаю — в неділю дзвін бам — я в церкві. Як в церкві, то маю ся молити; як всі вийшли з церкви, тоді я забираю ся. Жінка моя також така побожна, як я. Але побожна? Мусить бути побожна, бо зараз бю! А діти... Я діти то буком до очинашу, до церкви. А най би воно мені зараз сконало, то бим не дав йому їсти без очинашу.

А піст в мене... то чи великий, чи малий, то мусить бути постом. Та не тільки сам заховаю, але й на жінку та на діти маю позір. В мене як би дитина в піст взяла до губи молока, чи сира то бим її схромив! В мене петрівка, спасівка, пилипівка, великий піст, всі п'ятниці і середи — ані один день з них не сміє ся омастити; а великопістні середи і п'ятниці то твердий піст — цілий день нічого ані в зуб. Щей до того в неділі і свята, поки відправа в церкві не відійде, не сміє ся нічого в губу взяти. Навіть як слаббий бувим в піст, не давим ся нікому на підмову — не злакомив ся на масне. Хтож ліпше постить?

До того чи перед ігомосцем, чи перед фігурою капелюх здіймаю з далека; образів, хоч троха вже старі, але маю повні стіни в хаті — є до чого молити ся! Який же можу бути побожніший?

— А я, знов, дядьку, не люблю нікого хвалити, я встидаю ся

комусь підхліблювати ся, — обзиває ся Петрів сусід — але що правда, то не годить ся таїти. Кажу вам: побожнійшого від Петра в селі нема. В церкві ніхто тільки не наклянчить ся, не навдихає ся, рук не повзносить ся, поклонів не набе ся, землі не нацюлує ся, як вони. А в дома... Я сам бачив, як вони свою жінку били в голову за те, що не хтіла клякати до очинашу. А дитині за те, що вкусила капустяного пирога без очинашу, то так губину зіпнали, аж кров текла. А піст в них... Но но!.. Перекиньте довколичні села, чи хто потрафить ліпше постити! Раз в піст їх жінка каже до них: „Чуеш, в нашого сусіди Шпирки варили нині масно“ — то як вам Петро скочили до неї з кулаками і крикнули: „Мовчи! Мовчи! Я знаю, на що ти! Ти собі би хтіла масно варити“.

Знов також в піст — правда, що то щей п'ятниця була — дитина вмочила палець в сметану і облизала, — то свою дорогою, що вона набрала — але щей цілий день не дали ї їсти за то. Та не думайте, що я Петрови свічу в вочи, я і поза їх вочи говорю, що побожнійший чоловік від них не може бути. Раз в ночі їхалисьмо оба через Святославку — там що друга, третя хата, то камінний святий при дорозі стоїть. Петро-ж вам, щоб часом не доволь Боже через недогляд — бо то була ніч — не переїхати коло святого в капелюсі, скинули собі капелюх зараз на початку села, переїхали через село без капелюха, а нарадили ся аж за селом, як минулисьмо вже всі святі.

— Я вам, Петруню, не ворог — відповідає йому братчик — ми ся ніколи в житю оба не колотили, а нині ви хочте гнівайте ся, хочте не гнівайте ся, а я вам мушу сказати правду в вочи: То не так виглядають люди цілком побожні... Не дурно люди назвали вас Душикулаком, а ви такий вирутний душикулак. Хто, коли, видів вас, щоб ви на боже дали? Та ще мало з вас того, що сами не даєте, ви ще загинасте других бунтувати, щоби не давали.

— А най мене Бог боронить! А мені що вриває ся, як хто дає? То якась байка! — скузує ся Петро.

— Не байка, но правда; так робите. Я вам зараз докажу! — говорив поважно братчик.

В нашім селі є звичай, що на Богородиці побожні господарі несуть пироги до церкви. На що воно, на яку памятку — я того не знаю. Чому несуть пироги, а не що иншого, для чого пироги мусять бути тільки варені, а не печені, — того я не розумію. Чи ще де на світі так само роблять побожні—за тим не вивідую. До-

сять, що в нас несуть пироги варені і то мусять бути з сира і масла помащені, та повна миска. Чекайте, почувете.

Ваша недалеко сусіда Голодиха, хоть бідна собі, але побожна жінка. Вона пішла собі на Богородиці по сусідах і в одній випросила муки, в другій сира, в третій масла і зварила з того пирогів та несла до церкви. А ви не погадалисьте на то, що самі анї одного пирога до церкви не занесли, але й ще з бідної Голодихи насміхалисте ся.

Петро аж забув ся...

— Дядьку—каже—я не хочу вам казати, що неправду говорите, але то брехня!

— Не брехня! Люди виділи і чули.

— Напасть на мене. Я аж тепер маю переконанє, що дуже разумно роблю з книжками. Кажуть їгомость не читати злих, а добрі позвояють, а я, щоб не помилити ся, котра зла, а котра добра, найліпше не читаю жадних,—і не бою ся гріху за читанє. Але ще нещастє чоловікови з мовою, бо маєш мову, то не витерпеш, колись скортить тебе до когось обізвати ся, тай готовий гріх. От як мені з Голодихою... Де мені було з неї сміяти ся, коли я бачив, що вона плакала. Мені її жаль було і я про її пригону з пирогами розказував людям коло церкви. Люди, правда дехто сміяв ся, але не знаю, з чого тут було ся сміяти... То було так... Вислухайте, дядьку, а тоді скажете, чи я провинив.

Як Голодиха несла з мискою пироги до церкви, то всі її діти бігли за нею, і кожде за себе кричало:

— Мамо, дайте мені пирога!—Мамо я хочу пирога!—Я хочу пирога з сиром! мамо! мамо!

Голодиха, що їм не наклеяла ся, що не нагрозила:

— А бодай вам—каже—писки повикручувало! А бодай ви ся хороби наїли—не видите, де я несу!? Кричіть, кричіть, але як я верну до вас, то всім вам писки пороздираю! Тихо мені—кажу До дому кажу!

Але діти мали свій розум. Чим вона більше віддаляла ся від дому, а зближала ся до церкви, тим вони гірше на ню насакували і розпучливійше кричали.

Голодисі не ставало вже терпцю,—поставила вона пироги на дорозі і каже до дітей буцім лагідно.

— Натє, їжте! Йдіть жирить, бодасьте потріскали!

Та діти не дурні, — догадали ся, що мати хоче їх підступом звабити, аби дістати їх в руки та порадно випарити—і не слухають матері; поставали собі з далека і ратом як дяки кричать: Пи! ро! га!

Голодиха тоді впала в лють, відреклася пироги та до дітей, а ті в ноги. Але що то, баба розпустила крок, тай раз-два дітий догнала; вхопила одну дитину за ножину, перевернула, дала з півкопи ляпусів, вибачайте в задок, і кинула нею до землі. Біжить за другою „Чекай—каже—ще тебе нагодую!“ Ах! — коли оглянеся, а її миску з пирогами вже пси обнюхують. Вертає Голодиха до пироги—летить, руками махає та дивними гососами викрикує засапана.

— А-на! А-на—на! А не підеш—на! А цїба! А то не для тебе!

Розігнала псів, тільки взяла миску в руки, оглядаєся, а її діти вже коло неї, та знов починають зразу тихесеньким жалісливо-благаючим голосом: „Мамо, пирога!“

Безрадна тоді стала Голодиха. Поставила знов миску на землю і входилася за волося руками потермосилася і каже без плачу:

— Кроть соть твою матю з бахурами! Що я вже з ними зроблю! Або щоби їх зараз вихватало, або мене!

І затиснула кулаки і зуби, та знов за дітьми:

— Тепер—каже—як вже котрого дістану, то в кавалки підру! Діти розпучливо пустилися втікати.

А пси, що також важили на Голодишині пироги, стояли здалека і лакомо нюхали свіжий запах з них, та сумно дивилися, як Голодиха їла своє серце через ті пироги, — тепер коли Голодиха трохи віддалилася від миски, знов собі йдуть поволі, видно, що їм нетак, як дітям пильно дієся, до пироги, та з вока поглядають, чи вже Голодиха далеко.

Голодиха ще не дігнала дітей, а вже мусїла вертати до пироги; а діти і собі вертають за нею — біжать, плачуть, аж підскакують.

І, Бог знає, до чого би було прийшло — або пси були би зїли пироги, або діти за пирогами були би влетїли до церкви і наробили би герезїї повну церкву, коли би не я! — Як би я, дячку, не обратавав Голодиху — як бим був не взяв прута і не вкрупив кождей дитинї по одному, та не загнав дітей аж до їх хати, та не зачинив їх там, а дверей не завязав мотузком...

ССФІЯ ТОБІЛЕВИЧ.

Життє Івана Тобілевича (Карпенка-Карого)

Город Бобринець.

Школа.

Я пам'ятаю, що всі свої оповідання про дитячі літа, про молодість Іван Карпович вів завжди в на пів сумному, на пів жартовливому тоні і з такими юмористичними прибавками, що слухач слухав і не знав—сміятись, чи плакати? Траплялось те і друге звичайно...

Але сей рік був на стільки тяжким для його життя, що багато літ потім не міг він спокійно про нього згадувати... Оставшись сам один в чужім городі Бобринці, серед непривичного оточіння, мусів багато пережити, поки згодом привик до міста, до школи, до нових товаришів і умовин життя; тільки до сердитої, старої і скупкої хазяйки своєї квартири ніяк не міг привикнути. Вона держала учнів на квартирі і наживалась добре на їх животах і здоров'ю—годуючи їх що дня котлетами з жому—як собак. Бідним дітям так був вже обрид отой жом, що старші ученики врешті запротестували і вчинили хазяйці велику демонстрацію, побивши у неї на голові всю посуду, в якій подавав ся обід, а лице і голову вимазали її тим обідом! Але тут не помогли ніякі протести... Малий Іван теж запротестував був тим, що захворів—і мало не вмер!.. Його нове життє було злиденне, важке, сурове, не огріте жадною ласкою, ні радістю. І тим-то душа його і всі думки були завжди там—на селі, біля своїх. Там його тільки й любили і жаліли... Чи всіж то живі-здорові? що поробляють? чи дід—як і перше ходить по рибу з вудками і мене в черепку табаку? Хто там помагає матері при господарстві? Чи й тепер за тижневу ота гарна дівчина Килина, що так чудово співала у матері на роботі? що там братіки? певно сумують за ним всі? А може й забули? Одвезли, покинули—тай забули! Утікати звідсіль! Куди? А батько—мати? що вони скажуть? Вони думають, що йому тут добре! Вони не знають, як то трудно і тяжко зрозуміти, для чого Буки-Ирци-Аз-буде-Бра!.. Вони думають, що так легко учити ся?!.. А батько як приказував, аж плакав, щоб він учив ся, коли хоче стати чоловіком! то так мабуть і треба. Вони-ж люблять його і бажають йому добра. Він хоча й малий, але добре розуміє, що батько казав тоді прощаючись, він докаже, що варт тієї віри і оправдає надії батькові... він буде учити ся поки сил стане і як не трудно, а таки зрозуміє Буки-Ирци-Аз-Бра! А як вивчить ся, то вернеть ся до дому, до села—іде знову гратись з хлопцями на вигін і з дідом на річку ловити рибу.

І він учивсь, учивсь, аж поки не заслаб від туги, від жому і від непосильної роботи на голодний живіт. Заслаб, ліг і мало не вмер... Здавалось йому, що чорний медвідь насів на нього і давить йому груди... Дали знати батькам, що синок помірає... а коли відкрив очі, очунивши від гарячки, то біля себе побачив свою матір, що сиділа схилювшись над ним і плакала, а малий братік ганяв по хаті верхи на палиці — чи то пак — на коні! вибрикував і прутиком підганяв непослушного румака! Іван з початку не вірив очам своїм, та переконавшись, що се не сон а правда, аж заплакав з великої радості! І хата неваче не та стала, чисто заметена, помиті стільці і вікна, а на столі застеленім чистою скатеркою лежав домашній колач, періжки і яблука.

Як довго слабів, не знаю, а як видужав тоді батько пораявшись з матір'ю купив в тому-ж Бобринці хату за городом за сто карбованців, і щоб діти отак не горювали, бо вжей менчих пора була в школу віддавати, то всіх трьох оселив в тій хаті під доглядом і опікою баби Насті, що ще була проворна і вертка і здужала ще спекти і зварити. А всі хазяйські послуги повинні були справлять старші хлопці. І тепер почало ся нове життя в своїй хаті з новими дієвими особами.

Грошеві недостатки збільшились у двоє, коли довелось жити на два доми, бо заробітки батька в сто двадцять карб. на рік не могли вистачить на всі потреби і забезпечити сім'ю від бідности, але про голод не було більше й речі, бо батько з села прислав все що потрібне було до хатнього обіходу; всі хазяйські продукти для харчів, що назвалось в скарбі: ординарією. Мати ніколи більше не розлучалась на довго з синами і жила то тут, то в селі, частенько навідувалась до дітей, хоч се було дуже трудно їхати що разу півтора ста верстов! Та що є трудного для матери?.. А коли приїжала, то привозила синові всяких запасів. Великий, кований віз, що ще здалека гудів, коли вїжджав в маленьке подвіре бобринецької хати, то завжди був повний всякого добра: картоплі, буряків, борошна, пшона, крупів, сала, діжка зі сиром, діжечка з маслом, а зверху сиділа мати і найменший братік замість фурмана, тільки без батога, борони Боже! бо татарка була дуже вередлива,—звісно дама!— і терпіть не могла батога! Одна мати тільки могла її бити, і тільки зонтиком! Зонтика боялась і слухала, і хоч-би яка гора то вивозила... Маючи такий запас провізії про голод не було й речі; часи-ж жому згадувались як прикрий сон. Баба Настя напикала на сніданок повнісеньку макітру пирогів зі сиром, плачиндів з кабаком, то й самим можна було наїстись добре, ще й з пару у кешеню заховати, щоб там поділитись з товаришами такими голодними, як і він недавно. Баба страх

як за се гнівалась. Кожній раз, як не долічувалась перогів в макітрі— називала „злодюгами“! Казала що: „з чортового пузиря — чорт і ви- зиря!“ — молила Бога, щоб її виніс з осього пекла з сієї, „Зарванської вулиці!“ Але се не помагало, злодюги обманивши бабину чуйність брали, самі їли і ділились з иншими. Сторож при школі теж досадував і дивував не мало: „І що оті Тобулевичі їдять? Не вespіеш відро води поставити, дивись, в одну мить вже випили“!. З сього видко, що починаючи з того часу, як діти переїхали в город, житте Івана, в ок- ремности, не було вже жадною драмою: відступили і счезли геть всі темні сили. Найлютішого чорного змія він подужав вже, і другого не менш страшного і таємничого Буки-Ирци-Лу-Бра! поборов теж! А коли й остались ще які малі біди—як такі наприклад, що часто не вистар- чало грошей на топливо і бувало холодно в хаті в морозні зими, коли через далеку дорогу до школи, чоботи дуже рвались і часто зовсім ні- куди не годились, коли дешевенька свитка пропускала як дощ так і мо- роз, коли книжок і инших пособників ні за віщо купити було,—се все були маленькі змієнята, які хоч і зле й боляче кусали, але не смертель- но. З ними воювали весело. Самі все робили в хазяйстві, ніколи не най- мали слуг і се помагало зводить кінці з кінцями і приучало до робочої дисципліни: За топливом ходили на городські вигопи і толоки, збира- ли кізяки... і носили до хати мішечками. А що дуже далеко треба було ходити з відрами по воду—і поки то її відрами наносиш! — то Іван як старший, придумав инший спосіб: зробив тачку з старих коліс, по- ставив на неї новенький боченок, і сією водовозкою самотужки возив воду з далекої криниці. Часом заставляв двох менших братів, Михайла і Петруся, підпихати з заду, щоб легше було тягнути, але вони звичайно як малі, замість помагати, бились дорогою, щоб не так нудно було, і як се побачив старший брат, що тягнув з усієї сили бочку накинувши шлею на плечі, випрягав ся з воза і догнавши одного і другого, що уті- кали в розтіч, давав їм стільки, скільки треба було, щоб слухали—і тоді вже загальними силами бочка жвавійше доїжджала до місця, хоча заким доїхали ще разів скільки і коренний і пристяжні потомившись сідали на землі, щоб відпочити і—плакали. Але сльози сі висихали ско- ро. Се віднімало часу багато від науки шкільної—за те давало не мен- ше цінну науку життя!.. „Та й не можна-ж без того, щоб в життю не було ніяких прикростий, тоді люди і Бога забули-б“—казав завжди Іван Карпович. Не страшне лихо, коли є змога жити серед дорогих і рід- них серцю людей, коли можна працювати для них, учить ся і розвива- тись самому і надіячись на Бога і на себе самого іти все вперед і вперед.

Страшна самотність, самотність, зневіре у власні сили, почув-

те, що ми нікому не потрібні, всім чужі, страшна ще темнота, та духове убожество, а других бід нема на світі! Нічим против них всі бід матеріальні.

Душа молодого хлопця, що оджила у власній хаті, рвалась тепер до науки, до світла. Зацікавлений що раз більше новими інтересами, що відкривала перед ним школа, він полюбив її, і з радістю йшов туди, де з'являлись перед ним все нові сторінки миру божого з усім його широким кругозором. Перейшовши в тім році всі сухі і нудні початки азбучних наук він, що раз то більше захоплювався їх цікавим змістом і розвоєм, і вже не саме тільки почуття обов'язку, щоб угодить батькови,—а і наука сама по собі вабила його до себе. Він почував надзвичайну радість, коли перед ним розяснялись оті таємні загадки в природі,—що так часто мучили його мозок, він почував себе красшим, дужчим, наче у нього крила виростили... І тоді отой город не здавався вже йому таким чужим і противним, і учні не такі злі і насмішкуваті а учителі не звичайні люди—а якісь висші за людий істоти.

І коли-б спитав хто, чим-би він хотів бути? — то сказав-би напевно що „учителем“! І се був щасливий час, хоч щасте і затуманювалось всякими домашніми клопотами і обов'язками.

Хто керував тоді, отими дітьми в протяг цілих літ їх науки? Хто заставляв їх учити ся, помагав зрозуміти і усвоїти собі завданні уроки (лекції)? Хто будив їх і виражав до школи, щоб не спізнились на означенну годину?

Ніхто! Самі себе — та один Бог.

Мати не мала змоги довший час жити з дітьми, бо дома, в селі її дожидала сила ріжних діл хазяйських, а баба Настя, що доглядала печі, ні за що мала науку, і всі здобутки освіти і культури се все для неї „панські примхи!“, а педагог—був з неї прямо-ж таки—ніякий! „І на що оті панські витребеньки бідним людям?! Одвикнуть від роботи, та розпаскудять ся, тай більше нічого. Віддав-би красше до якого ремества, а то всім хочеть ся по панячі!“—гдирала завжди вона, нарікаючи на сина і невістку. А про те наука в школі йшла добре, хлопці вчилися, що року переходили з класи до класів, а Іван завжди першим учеником. Привичка усвоєна з дитячих літ, щоб, вставати і лягати з сонцем разом, помагала їм і тепер при шкільному режимі, і вони ніколи не опізнились, завше приходили перші. До школи з дому було далеко, а годинника в хаті не було, щоб знати пору, а тут ще з малим Петром поки дотягнеш ся, то красше і безпечнійше вийти ранійше!.. Було на дворі ще тільки сіріє, школа ще зачинена, а вона всі троє сидять на лавочці, дожидають... ніс і руки—аж сині від холоду. Маленький Петрусь, якому тоді було шість літ, теж ходив уже в школу. Батьки

раді бачить всіх дітей при науці, розсудили: „щоб дитина не балувалась дома без надзору, щоб не гоняла по вулицях, та не їздила на жидівських козах, і щоб не переросла літ—се саме важне!“ Постановили віддати її туди-ж, де вчать старші брати. Так і зробили, віддали, тай заспокоїлись. Але-ж біденькому Петрови як то тяжко було з сільського простору опинитись в тісних рядках ученого миру... тай братам його було не лехче, щоб бути zarazом і школярами і няньками маленького братіка, разом і вчити ся і пильнувати добре, щоб з Петром не зкоїлось якого небудь лиха!.. А воно так і траплялось, бо від своєї біди і в піч не замажеш ся! Сидить ото собі Петро між маленькими—найменший, і нехай би собі сидів—так ні! Він жавжди про себе нагадає і то в як найменше бажаний спосіб... В класі тихо, настроїй урочистий, поважний, бо рішають якусь трудну задачу, раптом якийсь незвичайний гомін серед учнів, дитячий плач і повні обурення голоси школярів: „Господин учитель! тут сидіть не можна! новічок уробив ся!“ В класі сміх, галас. Перший ученик, відразу догадуєть ся—хто сей новічок, червоний як рак від сорому виводить бідного новічка з класи під загальний регіт всіх колег і там десь у бурьяні, далеко від людських очей, приводить в можливий порядок його туалету... і після сього бідний Петрусь обливаючись гіркими сльозами, ішов до дому. Взагалі можна сказати по правді, що шкільна премудрість не лехко давалась семілітньому учневи, бо скільки його не крутили за вуха, стараючись пояснити, що—буки-врци-азбра!—але нічого не вияснили, а вух мало не поодкручували. І коли-б мати, приїхавши одного разу, не додивилась, що у молодого ученого вже як на ниточках теліпають ся пообривані вуха, та не взяла його до дому і не стала вигоювать гусячим смальцем, та чого доброго, до фамілії родової — Тобілевич — прибавилось би ще вулишне прізвіще — безвухий!

Чудна то була школа і чудні та дивні були там порядки. Обік учителів і учнів, що віддавались щиро ділови науки, були там осли і неуки, неначе на показ зібрані з усього світа. До представників першої групи, опріч Івана Тобілевича, належав друг його—Іван Віргілеєв, що рядом з ним і сидів на одній партії, прекрасний талановитий молодець з лицем як у мадони. Він учив ся дуже добре і в мріях своїх готовив ся поступити в університет, щоб потім віддати себе на послуги ріднього краю і бідного люду, і в школі бували вже про се розмови. Але як показалось в дальшій його життю, що велике богатство, якого він зробивсь власником, не дало йому сповнити своїх шляхетних замірів: він оженив ся і весь віддавсь семі і господарству на землі, оставшись до кінця життя ідеалістом і гуманним чоловіком, хоча й обмежив коло своєї діяльності. Таких, як він, в школі було не багато.

А ось і другої групи представник — правда — що й таких було не багато. „Великовозрастний“, добродушний, тонкий і високий Фурдуй, який за вислугу, чи то за „висидку“ літ в класі, з першої до другої був переведений, — але через короткий час за сонливу вдачу і байдужість до книжки на старе місце одведений за вуха двома учнями нижшої класи, як зовсім безнадійний — на приклад і науку для інших... Але він виспий над сі дрібниці, ані трохи не почував себе ображеним. Навпаки, був рад, що за нього забули і дали йому святий спокій! Що ніхто не докучає отими незрозумілими питаннями... — Він завжди в добрім гуморі, веселий, коли книжки далеко, і тільки один раз в тиждень мав поважну причину бути незадоволеним, і се власне в суботу, коли по заведеному звичаю сторож одлічував йому число заслужених за тиждень різок!.. Тоді він неначе трохи сердив ся — і простовав одним лиш словом:— Будет, дядьнка—будет.— Разом з ним сидить його товариш і друг вірний, Замша на прізвіще, не менш талановитий, якого теж не минали в день суботній і не милували... В противулежність своєму приятелю — він товстенький, присадкуватий, а на лиці тїнь од вічної задуми. . об тїм може що люди злі не уміють оцінити його талану — а досить що він глибоко над чимсь сумує? І по очах його видко, що радби десь утїкати хоч на край світа, щоб у святому спокою забути ся і заснуть і не чуть тих нудних річий, що розказує учитель. А щоб як небудь себе розважить, рішав в голові цікаве питання:— Куди полетить ота ворона, що саме сіла на паркані? — аж тут раптом голос учителя: Замша! прошу розказати своїми словами, що я щойно казав! — Замша зіскакує з місця і як куля підбігає до учителя, став, витягнувшись як струна, заклїпав очима, підвів їх в гору, обвів всіх слухачів, спустив в землю, знову заклїпав, от-от полють ся живою каскадою вимовні речі і задивуюють всю аудиторію! Але тихо щось, тільки лехкий сміх пробігає між слухачами... раптом Замша, ніби згадавши те, що треба, почав щось шепотїти одними губами, без голосу, якісь незрозумілі нікому, таємничі слова і тяжко зітхнувши і повернувшись на одній нозі, жваво рушив на своє місце, сїв і задумав ся!.. А в сю довгу, урочисту тишу, проривану тїльки лехкими вибухами тамованого сміху, коли Замша викладав перед учителем всі свої наукові пізнання, з другого кінця салї почув ся сміливий і радісний вигук: — Господин учитель! дозвольте вийти, жінка обідать принесла! — Здоровий, моторний парубок з вусами іде обідати, а за ним зі задрістю слідкують очи Замші і Фурдуя і проводять через вікно на подвірє, де той сївши на розстеленому ряденці, споживає дари божі, а дитинка, теж дар божий, лізе до татка на ручки...

Сміх і гомін серед учнів... Але хто-ж то там регочеть ся на все горло

ЛНВістник 1913, кн. 1.

9

неначе на майдані, а не в школі? Се теж один з учнів бобринецької школи, рідкий екземпляр і на тодішні часи горе батьків, учителів і товаришів, спосібний, даровитий, але злюбливий, завзятий і розпещений до дякоти. Всі карі які були тільки в шкільнім уживаню: карцер, різки, червоний язик, ослині вуха, всі були ужиті, щоб зробити його більше можливим для всего оточення—і надаремно—кар і жорстоких росправ не бояв ся, а гуманних мір не розумів і не відчував. Сторожів бив, школярів бив, учителів лаяв остатніми словами! Одного тільки батька свого бояв ся, і то не завше. Можна думати, що той батько не був теж ідеалом кротости і доброти сердечної... він був поміщик старої дати, порядкував як деспот і в селі і в семі. Одного разу запросили того батька в школу, щоб приборкав трохи свого сінка, бо вже не було з ним ради. Для доброго прикладу і науки—вся школа мусіла дивитись на гидку сцену карі

Іван Каріович казав, що в життю своїому доводилось бачить сцен багато, що були соромом для людскости, але такої огидливої не бачив! Я не стану її описувать, рука не здіймаєть ся... досить буде сказать, що сінка того вигнали.

Такий був звичай, що карі відбувались тут що суботи, і всі висше названі Замші, Римші, Фурдуї так були попривикали до сього порядку, що вже й не спречались і не питали „за що?“—а в означений час ішли і покірно лягали на своє місце... Сінків богатих дворян били на килимі і злегенька. Яким жахом і соромом подібні картини проймали вражливу душу Івана, лехко зрозуміти, він ніяк не міг до сього відноситись байдужно, помимо того, що дома мусів запевне бачить такі росправи—і що його самого ніхто ніколи і пальцем не зачепив. Він казав, що колиб і над ним захотіли отак знущатись, то він би скорійш, убив сам себе, а не переніс-би такого сорому! На щастє з ним ні одного разу сього не трапилось—поводу не було. Відносини учителів до нього були ввесь час навіть більше ніж прихильні. Вони часто дивувались його спосібности в коротких і ясних словах передавать суть діла і людини, за його поважні відносини до своїх обовязків. Скінчивши школу першим учеником, він дістав як висшу наговоду книгу профес. Пірогова, яка є і по нині в хуторській книгозбірці Тобілевичив.

Школа отся мала доволі широку програму, її чотири класи рівняли ся теперешнім шести класам реальної, і тому-то трудно так було пересадить з класи до класи. Інші сиділи там і по десять років. — Та й в загалі чудні там були звичаї і „заведенія“ і все якось дивовижно теж собою перепліталось: чесні, добрі, ідейні поривання одних, еґоїзм, злоба і безглуздість других, уживались разом, не затемняючи одно другого. Духовий світ учителів, їх погляди і переконання, були далеко не

однакові, і тоді, коли Тобілевич і Віргілясов мають в одних прихильників—тоді Замші і Фурдуї не знаходять в других сурових суддів! Били їх, що правда потроху, але не виганяли. А на диво були й такі учителі, що й самі направляли учнів на слизьку дорогу. Іванови траплялись такі випадки: Один старенький учитель закликає його до себе, дає йому одну копійку і заповідає, щоб той на завтра купив йому чвертку тютюну, шматок ковбаси і булку. А коли Іван засоромившись відповів, що копійки не вистарчить на стільки покупок, то на се навчитель сказав таємничо: „Украдь у матери!“ Не знаю чим діло скінчилось, а тільки відомо було, що добрі совіти приносили користні наслідки; всего діти учились, знайти, де у материй ховались гроші, а вдруге—що старий був дуже задовольнений, як його копійка умножувалась як би чудом, і верталась до нього вже в образі ковбаси і тютюну... І що було дивніше всего, що отсі справжні дива нікого не дивували!.. Сей старенький був здається учителем географії, то раз-ураз вештаючись по всіх далеких сторонах миру божого, по всіх чужесторонніх городах і морях, часто бував голодний—звісно подорожній чоловік—то й не диво, що в тих всесвітніх мандрівках міг легко забути, які ціни на тютюн та ковбасу на бобринецькому базарі; а шей до того, як люди казали, мав жінку скупу, а дітий з копу, то з голоду мусів сердега пускатись на всякі хитрі штуки і комбінації—да простить ся йому гріх сей на страшному суді,—бо зрештою добрацій був чоловік.

Правда, що за сі чудесні штуки давались учителем де які льоти і привілеї, і хоча роздавані в тайні, але з явною користю для вибранців: можна було не знати уроку, або й не прийти зовсім, і се в фальш не ставилось і на чорну дошку не писалось, можна було врешті уникнуть суботнього дня, страшного суду!.. Система доносів і тут робила своє діло і була дуже практикована: лічилось особливою почесстю, коли одному давалось право бути сторожем других і слідувати за їх поступками. А як всі любили бить і карать страх! Коли наприклад учитель звёрнувшись до кого небудь одного скомандує: Дать такому то десять лінійок по лапі!— то — раптом в один мент півторака лінійок, як одна підійметь ся в гору і се раптове „ф-фа!“ всіх лінійок в повітрі, дивний справляло ефект, якого Іван Тобілевич і через сорок літ не міг забути! Так всі були раді першими скористуватись з дозволу бить, і весь час лекції держали лінійки під пахю — на всякий раз!.. Сумні наслідки і звички кріпостного бити.. Ся пристрасть до того, щоб над ким небудь знущатись, дух деспотизму і тиранства одних до других, дужчих до менчих, так був звичайний в школі, що нікого не дивувало і не оборувало, коли наприклад який з учителів крутив за вуха, сміяв за чуба або давав по потилиці „недо-тепних онагрів“ — на се не зверталось уваги. А от правдивий пострах

серед учнів будив учитель—не знаю вже якого предмету—такий коректний, прилизаний, що говорив завше улесливим, тихим голосом:— „Ви мій голубчику не так як слід рішили сю задачу, ви ріднесенький, як я бачу зовсім не стараєтесь, не хочете серденько мое учить ся! хочете мій лю-бесенький бути ослом!—І так лагідно промовляючи крутив за вуха, щі-пав за щоки і бив головою об стінку!.. Того боялись як чорта, бо він не одному забив памороки.

Тут всякий вірш в моїх згадках повинен би доповнятись одним ще словом: „Іван говорив“—але я обминаю се повторюванне, яко річ і без того відому, бо кожне тут слово, кожні думка висказана мною, а тільки відгуком його слів, його думок.

Школярі дуже дивувались Іванови, що він будучи з природи дуже сильний фізично, нікого не бив ані теж не любив вихвалитись своєю силою, як се робили інші. А тільки, коли треба було оборонятись самому, або боронить когось меншого, тоді сипав на вколо ударами як градом, не жаліючи кулаків. Знали про се заінтересовані сторони і інстинктивно обминали причини до всяких суперечок. Так же як кулаків—боялись і його насмішок і острої сатири, якими він не менш болюче вражав своїх супротивників, які хотіли його образити і дошкулити, витикаючи йому його бідність і подерті чоботи!.. І хоч й справді—чоботи просили їсти, куртка була витерта і полатана на ліктях, але Іван не говорив ніколи, щоб товариші в більшості своїй, або учителі, зневажливо відносились до його убогої одежі, і як між учнями, так і поміж учителями, хоч і не багато, а мав щирих друзів. Учитель історії Гордов напр. закликав його до себе до дому, давав читать книжки доступні його розумінню, і се була перша можливість молодому хлопцеві познайомитись з иншим оточенням— з иншими людьми.

Город Вобринець.

Служба.

Скоро летить час на своїх невтомимих крилах і на лету зносить все у велике море Вічності. Минулого чотири роки, і за сей час не мало утікло води з бобринецької Сугаклі, не мало поміж людьми пронеслось тяжкого лиха, не мало сліз і крові пролилось. Пргули і затихли військові команди—труби і барабани, що вели строеві роти через Бобринець на південь; пройшли і не вернулись молоді юнаки герої севастопольської оборони, пішли, щоб трупом своїм зарівнювать рови та окопи фортів, наповнювать яри та обриви між скелями Інкерману...

Тоді коли сини Тобілевичів та инших учились набирались шкільної освіти, щоб потім, як там кажуть, воювать зі життям, там на берегах Чорної річки, і Чорного моря, таких же батьківських дітей, трохи стар-

ших тільки, вже воювало життя, разом з союзними націями—під мурами Севастополя! Воювало і звоювало. І насипало їм високі кургани і поклало кам'яні плити над широкими спільними могилами Братського цвинтаря, а мармурові стіни Братської церкви записано з низу до самого верху іменами павших...

Прошло все. Затихли пушки і гармати, скінчились дні криваві. Ілюмінації і оповили весь край тяжким сумом і жахом, немов темною нічю... А серед тієї ночі, на північному краю неба почала займатись нова, величезна зоря, що скоро вже своїм ясним промінням мала осіять небо і землю і налить світ радості в душі всіх пригнічених довгою неволею кріпаків!!..

Пережила і родина Тобілевичів разом з другими за ці сумні часи війни не мало тяжких вражінь тривоги і печалі, сумуючи над долею братів, земляків, і се загальне горе всіх, мирила зі своїми власними бідами хлопцями, та недостатками, що облягали їх незгірше, як Англичани Севастополь. Семя билась з ними, воювала, як могла, але побита в бою, мусіла здатись, просить миру і пардону...

За ці годи перемінило ся не мало: старий дід Адам помер, одні діти повиростали і покінчали школу, другі поідростали і поступили в школу, а треті ще тільки починали ходять. Стара правда, що Бог дає дітий то дасть і на дітий, а друга не з так давна: на Бога надій ся, а сам рук не опускай!—роблять свій вплив на душу батька Тобілевича, одна тішить надією, а друга підбадьорює до праці, до діла. Як старший син Іван скінчив школу, то він зараз же постановив вирядить його на свій власний хліб; бо хоча за ці чотири чи п'ять літ науки він придбав не мало цінностей в свою духову скарбницю, але всі ці богатства, ані шеляга не прибавили до грошових запасів його батьків; і тим то треба було як найшвидше найти для нього підходящу службу. А яка-ж служба на погляд батька була більше відповідною і бажаною, як облюбована з давен давна—служба казюнна, або й гражданська?!.. Він день і ніч тільки мріяв про них для своїх синів; так оте, коли дякуючи де яким стосункам, в канцелярії знайомого пристава Абрамова відкрилось порожнє місце, то він зараз же, не гаючи часу, помістив туди сина. Се було в 1859 році, коли йому скінчилось 14 літ. Гражданська служба! Сама вже назва—служба, не була чарівною музикою для молодого хлопця, який весь минулий рік, кінчаючи школу, мріяв про висшу науку.. Такою музикою було для нього тільки слово: університет!, куди йшли де які з його товаришів, богатих батьків діти. Але багато той робить, хто мусить. Мус—то такий богатир, що не одну армію звоював... то так і тут. Покорившись мусови, волі батька і условинам життя, а все-ж таки гордий своїм дипломом першого ученика, їхав Іван Тобіле-

вич на нове місце зі щирим бажанням в серці, щоб все своє знання до якогось користного діла прикласти.

І, чи хто коли небудь, падаючи з високости, зранив ся отак боляче, як він тепер!.. Темна, обідрана станова квартира в містечку Виці, без сонця і повітря, важка атмосфера зацвілих паперів, все навкруги заляжене, заляпане чорнилом і болотом,—і в таким же самим стані, бруду та неохайства і товариші його майбутньої праці, дорослі вже парубки, чорні та темні і зверху і в середині!. Дали там йому зараз же переписувати протоколи, відомости і рапорти. Першого же зараз дня він так заморочив ся, що замість пісочниці взяв чорнильницю і покропив відомость і за кару був привязаний до стола... А в вечер товариші познайомили його зі сферою своїх щоденних розривок і провадження часу: тут були карти, горілка, молодіці, гулянки до пізної ночі з усім кавалерським спортом... Вони заставляли його пити горілку і дижурить під дверима, щоб не довідав ся хто... Пристав Абрамов часто на весь тиждень виїздив в обїзд по повіті, то за сей час в стїнах канцелярії робилось все, що кому було до вподоби, і не раз там пахло горільчаним духом. Весело так було, хоч і не всім... Іванови прийшлося там бути свідком всяких картин. Чи довго, чи коротко він був там?—не памятаю. А мабуть, як раз стільки, скільки треба було часу, щоб в ньому родилась, і виросла думка—„утїкати з відсіля!..“—і він утік. Ішов цілий день і цілу ніч, поки пройшов ті пятьдесят верстов, що відділяли його від дому. Батько й мати аж жажнулись, як побачили утікача, що весь у поросї, зморений і голодний вїйшов у хату Слово: „рип!“ — означало пізнійше, сей нежданний випадок. І хоч батько страшенно розгнівав ся за сей рішучий поступок, але робить було нічого, бо утікач заявив становому:—„що хоч ріжете, а назад не вернусь!“ Виходить, щось инше треба було думати. Щоб угодить батькови, почав Іван сам собі шукать служби, і незабаром знайшов. Обходивши всі приватні і казїонні канцелярії города Бобринця надаремне, зайшов врешті у городський ратуш і там, показавши свій почерк, який дуже сподобав ся, був записаний в штат слугащих, з платою по два з половиною в місяць, що було виключним фактом, бо инші по два роки мусїли служити даром. Се була радісна для семї новина, тільки герой того радісного празнику не веселив ся і повен сумних думок вертав ся до дому, щоб сповїстити своїх про удачу. Ще так недавно кінчаючи школу, він тільки й думав про університет, про вищу науку, мріяв стать лікарем, або учителем, щоб потім віддати свій хист, свою працю на службу... він ще не зовсім се ясно собі уявляв, а тільки знав добре, що діло, якому він хотїв служити, то не були протоколи, відомости і рапорти!.. А тепер він почув, що для нього пропало все, об чім думав і мріяв. Сувора дійсність в образї гні-

ву батька, сліз матери, в образі полатаних чобіт і дірявих рукавів, руйнувала нещадно всі його заміри,—він прощався з ними на завжди і почував себе дуже нещасним!

І почалось його трудяще життя для шматка хліба, сумне з початку і важке без краю. Але його жива, енергична натура не дала йому бути довго в пригніченім настрою, а разом з тим і привичка з малку присвоєна, щоб не носитись тільки зі собою, а вважати і на других — теж утихомирює його душу, і він—оптиміст з природи, починає вишукувати в своїй праці добрі і користні сторони:— „Всюди можна бути чесним чоловіком, всюди можна учити ся і розвивати ся, хіба тільки хороші люди ті, що покінчали висшу науку?.. Той же університет для зрячих, а сліпому не багато дасть висша наука“.— Сі слова його старого учителя запали йому глибоко до серця,— „то нехай же буде так, як хоче його доля!“— Так роздумував молодий хлопець, так заспокоював сам себе і миривсь помалу зі своїм станом канцеляриста, а примирившись постановив: що деб він не був, в яких умовинах не довелось би жити і працювати, він ніколи не перестане учити ся і побільшувати свого знання. Скільки мені відомо, то в ті часи городський ратуш, або магістрат, сповняв подвійні функції:—був представником і центром всіх потреб і інтересів городського хазяйства і справ повітових. Доказом сего може служити те, що діла такого невеликого города, як Бобринець могли-б бути залагоджені одним, другим десятком чиновників тоді, як їх там був цілий штат. Бумаг з почти отримувалось багато, виходить, що й по за городом були свої справи, діла і стосунки.

Служба в ратуші для підготовленого вже трохи практикою у пристава Абрамова, не предстала ніяких трудностей, треба було лиш уваги, щоб сортувати, штемплювати, перечитувати і переписувати силу всяких бумаг, які на вид здавали ся однакові, отношеній, справок і рапортів, треба було заучувати писарські форми, копіювати зміст урядової переписки, з осібною циркулярною статистикою, без краплі творчости, а часом і без граматики... Переписуючи оті папери він виніс з того дві користи: насамперед, сам того не помічаючи, поправляв то граматичні хиби, то давав яснійший оборот речі, то в коротких словах передав всю суть діла, і тим врешті звернув на себе увагу свого столу, а потім і всеї канцелярії; а вдруге, що поминувши незграбність стиля, запутаність речі, поминувши цвіти канцелярського красомовства і ортографічні помилки, з сих паперів промовляло до нього живе, нічим не прикрашене життя всеї людности. Стосунки і відносини всіх клас, панів, міщан і кріпаків, виразно себе тут ясували зі всіма подробицями, і в сім була головна користь.

Чиновники ратуша були люди чисто демократичного складу думок

і переконань: говорили по українськи між собою, бо й не вміли инакше, з меншими поводили ся не гордо, одягали ся просто, та й витерерта шинеля Івана Тобілевича нікого тут ані ображала, ані дивувала. Одна характерна поговорка бобринецьких чиновників:— „Про ратуш буде?“— свідчить про відносини їх до одежі і до зовнішнього вигляду. Носили— хто що мав; тай взагалі люди були всі більш, менш скромні, рівні і симпатичні. Тут Іван Тобілевич познайомив ся з давнім актором української трупи чиновником Голубовським, там зійшов ся з Марком Кривницьким, столоначальником ратуша по уголовній часті, з якими засновано пізнійше в Бобринці український театр.

В отім далекім, степовім закутті України, в малім чиновничім містечку, вся молодь канцелярська, помимо своєї сухої, одноманітної роботи, не була глуха і байдужа на нові течії і питання часу. Імена незабутніх діячів в ділі великої реформи не були і тут невідомі.. і молодь вся нетерпляче слїдкувала за подїями, які мали завершити ся маніфестом 19 лютого, 61 року. Сего дня ждали всі, як великого празника. А коли врешті настав той день, коли серед зими, зі снігів далекої півночі повіяло теплим весняним подихом і по всій землі імперії російської пролунали, неначе самим Богом проказані слова маніфесту: „Осяни себя хрестнымъ знаменемъ православный народъ, и призови божіе благословеніе на свой свободный трудъ“,—що тоді було!.. Хто забуде той день пережитий з усіма разом?!.. По всіх церквах дзвонили у дзвони, по всіх церквах і майданах правили молебствія, оповіщаючи про волю і читаючи маніфест... і перший раз тоді, за довгі, тяжкі роки, заплакав много-мільонний „руський“ народ слїзми радості, і перший раз на віку молив ся—дякуючи!..

Хто не пережив тоді разом з народом того дня радості, той не може уявити собі всього безміру горя народнього до сего часу! Люди, яких серця так очерствіли, так закам'яніли в вічній неволі, в покорі, в безсильнім гніві і ненависті, що вже не почували, не плакали ні від чужого, ні від свого власного горя—тепер плакали від великої спільної радості!.. Падали серед вулиці на вколїшки, молились здіймаючи руки до неба, обіймали одно другого, сміялись і плакали! З-за сто миль поприходили люди, щоб в той день, в спільному гурті, почуть святі слова любови і справедливости, що як річка живої води, покріпляла їх душі покалічені, пошарпані довголітньою кривдою!.. Були такі, що вже стоячи над могилою, старі і хворі тяжко, прийшли, щоб перед смертю дізнатись, що вони вільні! О, благословенні на вічні часи імена великих борців святої ідеї, і серця їх!

І благословенне слово людське і станок друкарський, що передав на вічну пам'ять потомности їх шляхотні, незабутні вчинки!

Діждала і пережила святкуючи сей день і молодь канцелярська,

пережила ті почуття, що зайняли всіх немов одною великою хвилею. Навіть вороги люті мирились в сей день, під радісним почуттям великого свята, волі. Сей день Іван зачислав до самих світлих днів свого життя! Се був неначе празник, великдень після довгого великого посту. Та тільки шкода, що піст отой ще й досі не минув ся зовсім, бо хоч пройшла і скінчилась неволя, але темнота і убожество остались,—а люди темні, до волі на привичні, не знали що з нею робити і часто упивали ся нею, як горілкою, а пані давали знов себе вязать у пута, і знову, як і перше гнули шию у ярмі, тільки вже піби по добрій волі і охоті . . .

Вертаючись часто думками до тих подій зі своєї молодости, Іван говорив не раз, що той, що бачив злиденне життя селян за панщини, і хто разом з ними пережив той празник радості і визволення, той не може бути ані ворогом простого люду, ані його суровим судею!, а навпаки простить йому, як добрий друг, всі його провини минулі і теперішні, і дивувати ся буде чистоті і силі душі народньої, що не дивлячись на вікову неволю, оту школу ненависти, хитрощів і жорстокости, зберегла в глибині своїй божеські заповіти і чоловічі почуття!..

* * *

Буває в життю людському, особливо в молодости, після кожного великого празника, чи радості, коли нерви напружені і вся духовна істота переживає незвичайні вражіння, що коли після сего наступають буденні дні, то життя здаєть ся таким сірим, блідим і безцвітним, що й жити не хочеть ся! Такі почуття переживали де-які з канцелярської молоді на другий день після великого свята. Якою мізерною здалась їм вся їх робота, в порівнанню з тим, що вони бачили і почували вчора! І якими маленькими, нікчемними комариками самі собі вони здавались! Та робить нічого! Життя не жде. Треба йти, сповнять свій обовязок, бо не підгонити роботу, то вона тебе буде підганять, а се-ж великий сором для молодого канцеляриста, коли у нього робота залягає... І знову поплило життя своєю звичайною колією. Іванови було тоді сім-найцять літ. Його службові діла ішли по трохи в гору, а через якийсь час, той побігли! Чутка про його почала ширити ся поміж чиновниками і по-за стінами ратуша. Одного разу ділопроизводитель Повітового Суда каже Івану:—„Я чув, що ви спосібний хлопець, переходьте до мене, я вам дам місце писаря кріпостних діл, за чотирнайцять карбованців в місяць“. — Іван і перейшов. Він вже і в ратуши за сі роки брав не мале жалування, бо аж сім карбованців!, а тож від разу подвійна ціна, та й діла зовсім другого, висшого порядку. — З сего моменту починаєть ся його службова кар'єра. Чиновники суда за-уважили зараз же ясний і складний стиль його речі і письма, і вже не

списувать чужі, а самому давати писать всякі постанови, відповіді і питання, а через недовгий час, зрозумівши і усвоївши весь хід, досить складної машини повітового суда, він почував себе як дома серед плутанини всяких форм, циркулярів, законних постанов і інших урядових процедур. Йому доручили незабаром заплутані судові справи, що велись років по кільканадцять, і він взявши з багатьох фоліантів якого небудь діла його головний зміст, передавав його в коротких і ясних словах на одному аркуші паперу. Ся спосібність коротко і ясно передавати діло з усіма його характерними рисами, скоро зробила йому славу діловитого чоловіка, і відкрила йому двері до казювних і приватних інституцій. Були прислані запитання:— „Хто се у вас так пише?“—а дізнавши ся переманювали до себе. Коли батько, приїхавши зі села, довідав ся, що син покинув ратуш, то аж за голову взяв ся:

— Бій ся Бога, сину, що ти робиш?.. Покинуть отаку службу!.. Скоро і до столоначальника дослужив ся-б!..“

— „Не журіть ся батьку, я тут уже столоначальником!“

— „Ну хвала-ж тобі Господи милосердний!“—сказав батько, неначе гору піску зі себе скидаючи.

Поводженне і значінне Івана на службі збільшувались з кожним місяцем. Біля його стола збирались далеко старійші за нього чиновники, зацікавлені, як вийде у нього яка там бумага, постанова, чи справозданне; до нього, зовсім ще молодого хлопця, обертались иноді за порадою чиновники, що вже посивіли за канделярським столом, бо Тобілевич був відомий всім, як великий знавець законів і прав, як по уголовному, так і по гражданському судопроізводству. Він, не розгортаючи книг, міг завжди напевно сказати, що говорить така й така статя, такого тома законів. Се давало йому великий плюс в тій бистроті, з якою він рішав всяке питання. Коли хто хотів повеличатись красою речі, просив Тобілевича, щоб йому написав письмо, а він тільки переписував і підписував; — а навіть бували пресмішні історії, що й до наречених просили женихи писать за них любовні листи. І він писав. Поспих і похвали, якими його зо всіх сторін обсіпали, закрутили йому зовсім голову, ввели в самопевність і зарозумілість; він почав з висока дивитись на канцелярську братію, — признавав ся сам! Аж одного разу, коли образив дуже якогось поважного чиновника, показавши йому зневажливо, що він не по формі написав якусь бумагу, і той зовсім не, фозсердившись, а лагідно прочитав йому моральну науку: „що не велика заслуга уміть знайти чужі помилки; далеко труднійше пошанувать чужу старість!“

— „Коли ви, молодий хлопче, будете в моїх літах, то будете робить такі-ж помилки, а хто небудь буде се вам тикать в вічі“.

Той спокійний тон відповіді так його засоромив, що зараз же просив вибачення у старого і, починаючи з того дня, його гордість почала таяти, як сніг на сонці. Його засмутило, що він образив так старого чоловіка і повернуло до давнього стану простоти і скромності.

Формулярний список його служби, на кінці сих згадок доданий, свідчить, що він переходить на висщі ступні громадянських чинів не роками, а місяцями. Разом з сим збільшується і його зарібок: — уже з кінцем першого року він брав сорок карб., що в ті часи лічилося великим жалуванням, а для всеї семі було як з неба посланою помічу. З того часу, як Іван пішов на свій хліб, а в слід за ним і два менші брати, скінчивши школу, попристроювались в казюних канцеляріях, починається інше життя для цілої семі, всім стало легше дихати, бо всі по троху як бжолки до вулика, до дому приносили. Старший брат завів такий порядок, щоб всі заріблені гроші ними трьома склалися в одну спільну касу, і з них справлялось все, що кому було треба, під контролею матери. Ся система держалась довго. Коли переїхали в Єлісавет, то мало для них користні наслідки: зі спільних зарібок покривались домашні потреби, справлялось кожному, що було признано загальною семейною радою, а окрім того сі зарібки трьох синів давали змогу батькови учити менших дітей.

Помалу біда і убожество в хаті Тобілевичів заміняється малим достатком, а згодом дім робить ся повною чашею і починає приймати звичай і заведення всіх зажиточних родин. Баба Настя часто тепер мала причину сердити ся і гдирати, що те, або інше робить ся: „По панячі!“ Вона за все своє життя так звикла до бідовання, що терпіть не могла примх і витребеньок!“ І замість того, щоб радіти, вона тяжко-важко зітхала, безнадійно махала рукою на те все, що на її погляд було „по панячі“, і підіймаючи очи до неба говорила: — „Пущай — нехай! Пущай — нехай!“ — Хоча й сама, того не помічаючи, заразилась „панською примхою“ перейнявши десь на життєвій дорозі одно лиш слово „панської“ мови: „пущай!“, але тут же зараз, ради ясности, додавала і — „нехай!“ „Пущай — нехай!“ — говорила баба Настя, а в душі почувала страх великий і тривогу, що то дальше буде через оті панські збитки?!. ¹⁾ Ніяк не могла повірити, що вже лихо скінчилось і наступають яснійші дні. А то тяжкі бували часи! Коли лихо пережите зробилось давнім минулим, то й згадувати про нього мило, як згадує моряк про бурю, сидячи в теплій хаті...

Батько в ті часи виправлював свої дворянські документи, і на сейшли всі його гроші: то часто і зломаного шага не було за душею. Ще

¹⁾ А її все здавалось збитками, що не було дїряве і полатане!

першого року служби Івана, приїхав раз батько в город стурбований такий, до зарізу треба пять карбованців, а тут нігде дістать, хоч пропади! — „Піду хоч синові пожаліюсь!“ — оповідав впослі батько. — „Що з вами тату? Чого ви смутні такі“, — він мене питає. А я йому отак і отак, сину!.. Тоді той хлопець дістає з гаманця єдині пять карбованців, що взяв за два місяці служби і віддає мені! — „Нате тату, та не журіть ся! ми на них робимо, а не воїни на нас!“ — Боже мій Боже! то я аж заплавав з радости, якого я сина діждав ся!“ — Він і впослі плакав завжди оповідаючи сю пригоду. У батька був менший брат Степан якому він колись допоміг і вчить ся і вийти „на дворянську лїнію“! Він займав тоді доволі значну посаду при повітовому суді і немаючи дїтвї, жив собі як пан. Одного разу зайшов до нього батько, щоб одвідать брата і пожалітись на свої клопоти з отими дворянським документами, і він його не прийняв. У нього були гості офіцери, чиновники, а він побачивши брата, що увійшов в покої в якомусь сіренькому твинчику і подертих чоботях, ніби не пізнав його і спитав: „Що се за музикант?“ — таким тоном, що батько повернув ся і вийшов з хати.

Судова справа в признанню рода в дворянстві тягнулась довгіі роки і завдала батькови не мало непокою, гризоти і грошевих страт. І все здаєть ся було вже готове, коли раптом хтось з писарів довідав ся, що в давніх паперах Тобілевич, а в нових Тобелевич, і в дворянстві відказали! Батько мало не заслаб з горя! Зібрав до купи всі права, герб, грамоту, завязав на глухо мотузком і заховав на сам спід скрині, щоб ніколи на них і не дивить ся. А в домі ніхто анї одним словом не важив ся натякнути про них, щоб не роствівожить батька. А коли через багато літ після сього, коли і без сих документів всі сини його повиходили „на дворянську лїнію“, коли давня залежність і бідність згадувалась як тяжкий сон, прочитав Іван батькови свою комедію: „Мартина Борулю“, — то старий слував, слухав, а врешті з нимим докором погрозив синові пальцем, а очи були повні сліз... В сій комедії він пізнав себе, своє колишнє горе! В ній вилилась вся трагікомедія душі бідного мужика шляхтича Карпа Тобілевича, Борулі, його безпросвітне тодішнє становище і вся безнадійність боротьби з гордим паном Красовським за свої права чоловічі, і згадка про се колишнє лихо і через сорок літ викликала сльози жалю і образи!..

Як то страшно трудно всякій семі, що, з яких би то не було причин, впала в темноту і убожество, вибиватись знову на становище освіченых і незалежних людей.

(Далі буде).

=====

АНТОНІО БЕЛЬТРАМЕЛІ.

СУДНА СЕМИ БРАТІВ.

(*Новеля*).

Ніхто не знає, де кінчається сон і починається життя; де гасне біль і розцвітає радість.

Наше існування не має нерухомих меж. То рине вниз, то підносить ся вгору на безмежному полі, якого око не обійме.

Хто кланяється Богу Терміне і скоряється нещасному убожеству своєї ідеї, той залишає шляхи, на котрих ліпші із нас дістануть пам'яті.

В хаті Матіу ді Каран, навпроти моря.

Находив вечір і сонце вже ховало ся за безкраюю площину; запалило вершечки тополь темним сявом металевих жал, залило болота, тисячолітній ліс, заграло поглядом між живоплотом, між цівками дерев, відчиняючи великі золоті арки, блискучі ворота в безмірність, фіялкові мережева й фосфоричні вінці, відкрило ізмарагдові озерця край неба між хмарками, що плили за ним; пофарбувало все в кривавий колір, стулило вії і вмерло в своєму невідомому затишку в безмежній глибині. І ось з фіялкових небес, знесилених журбою по смерті свого бога, вплив місяць, ніби маленька сяюча зіниця в безмірі.

На морі зникли вітрила мандрівних рибалок; тільки на високому переді одного припнятого близько молу судна блимав смолоскип, а йому з вікна хати Матіу ді Каран відповідав каганець.

Два світла ледве прорізували тихе світло сутінку; були ніби двоє ясних очей, не оживлених душею.

Матіу ді Каран, розкинувшись всім тілом на грубому простому ліжку, боров ся зі смертю.

Старий мореплавець мав сім синів, котрим залишав, уміраючи, скромне майно, роздроблювати якого він не хотів, і з якого нападки його мусіли поділитись лише урожаем.

— Те небогато, що маємо, при вашій добрій згоді розростеть ся, — говорив старий Матіу своїм семи синам. — Одна мірка зерна на кожного зубожила-б вас. Не розходьте ся, діточки, бо лиха пригода гонить ся за нами, бо наша доля тяжка.

Брати дивили ся йому в лице, не розуміючи темного значіння слів Матіу, і думали, що недужий говорить щось невідоме в горячці.

І ось вже поділили чорну жалібну хустку, бо відхід Матіу був

близький і безперечний; сиділи всі кругом столу в кімнаті на першому поверсі мовчки, схиливши чола на руки. Дожидали крику Туди ді Патейя, доглядачки старого, котра таким чином мала-б оповістити про смерть.

Біунділена, самотня дівчина, сирота без матери, струпка й чиста, як полум'я смолоскипу, ввійшла в кімнату, несучи в руках каганець; повісила його за мотузочку над комином. Потім звернулась до Цуби й сказала йому:

— Баба Туда ді Патейя кличе тебе.

Парубок зі синіми ясними очима, з короткою русавою борідкою оглянув ся і зблід.

— Склепив очи? — спитав німо.

Брати враз підвели ся. Біунділена хитнула головою, спустивши вії і відповіла:

— Ще живий. Туда ді Патейя тебе хоче, я не знаю нащо.

Тоді найстарший, Цуба ді Каран, підвів ся й пішов за маленьким вістником. Брати-ж, зіставшись, знов впали в постави сумного сподівання. Коли Цуба зійшов на другий поміст сходів, знайшов бабу на порозі кімнати, де конав старий.

— Ну що? — спитав її.

— Сину,—відповіла Туда ді Патейя,—Матию сильно бореть ся зі смертю, як сильний чоловік, яким був завжди, та й чорна сестра не хоче взяти його з собою. Було-б краще дати поміч.

— А що-ж ви хочете зробити. То ваше діло. Не клали печини до ніжок ліжка.

— Я вже пробувала та не допомгло. Найпевніший той спосіб, з дахом. Хочеш поспробувать?

Цуба ді Каран відповів:

— Нехай буде, як кажете,—й поволі зійшов по сходах.

В кімнаті Матию було тихо, чулось тільки човганне ніг доглядачки.

Коли Цуба ді Каран був на току, жінки відійшли на бік, закривши обличчя густими намітками. Ні одна не промовила до нього ні слова із поваги до болю, який ховали мовчазні уста. Він пішов сам. На дворі потемніло і тільки на заході ясніла вузька блідомолошна смуга; сяли зорі в ясній ночі і зі спокійного моря, запаленого тихим сріблито-фосфоричним сявом, простягло ся яснійше тепер, в темряві ночі, полум'я смолоскипу, що горів на переді судна, припнятого недалеко берега. Тисячолітній лїс стояв під зорями як одна стисла маса.

Цуба ді Каран взяв з-під дерева облишену там драбину, приставив її до хати так, що верхом вона торкала ся даху. Потім поліз.

Жінки дивили ся на нього, не перестаючи шепотіти свої молятиви. Став на даху і озирнув ся навколо: на море, на дюни, на безмежну площину, потім схилив ся поволі. Раз, другий його руки сильним рухом відкинули геть далеко черепиці. Пішла луна від гуркоту їх.

Утворив таким чином вузьку дірку, через яку слабо було видно Матию, роспростертого на простім грубім ліжку. Тоді Цуба ді Каран, повернувшись на схід сонця і знявши руки вгору, закричав, і його голос був сильний:

— Ось іде, брати, ось іде, брати, смерть...

Жінки бачили закликаючий рух, бачили горду голову Цуби, зведену проти зір, і ще більше пригнічені в своєму страху тремтіли. Вони стояли в тіні, немов густий живопліт.

Виконавши таким робом заклин, який мав вкоротити хвилини агонії старому морякови, Цуба ді Каран вступив у тінь току і був знова зі своїми братами в напівтемній кімнаті.

І минали безконечні години в болісному дожданню.

Дожидали крику Туди ді Патеїя, як дожидаєть ся гуркоту немичної руїни.

Віунділена знову пробігла поуз двері; несла карафку пахучого оцту доглядачці; її ледве чутно було, бо роззула ся, щоб тихенько шастатись поночі.

Потім зайшов, мабуть в десятій раз за день, Габаріель ді Глафіра, старий дід, благословенний тисячами уст, бо знав ся на всім добрім, знав силу зір на долю людей і вагу поживних трав безмежного тисячолітнього лісу.

Габаріель ді Глафіра зі срібною бородою, наче ясні води під повним місяцем, не зупиняючись, зайшов прямо в кімнату недужого.

— Промовив ще хоч слово?—спитав Туду ді Патеїя.

— Ні,—відповіла та.—Від тоді, як ви пішли, не розплющував очий. Час від часу здригав ся. Думаю, мучить ся тяжко.

Старий нахилив ся, придивляючись до Матию і знов сказав:

— Не мучить ся.

Стояли де-який час, тихо розмовляючи. На вікні горіла свята лампада.

З даля доніс ся голос сірени з судна, захованого в безмірі моря під зоряною ніччю.

— Дивіть ся.—Нараз сказала Туда.

Габаріель ді Глафіра оглянув ся й побачив Матию, що тихо підвів ся на подушці і розплющив очі.

Він сказав слабим голосом, зводячи одну руку:

— Діточки мої...

- Вони внизу, заспокойте ся,—відповіла Туда.
- Діточки мої,—благав знову Матиу ді Каран.
Доглядачка звернулась до Габарієля, який довго стояв мовчки.
- Мушу покликати їх? спитала.
Габарієль ді Глафіра насупив брови:
- Був шпц?
- Не схотів його. Умірає без Бога і не знав його ніколи.

— Ти нічого не знаєш, жінко, та я кажу тобі, що всі в купі сотворіння божі не мучили ся таким болем, який обняв Матиу. Цілий час кривджений долею він зневірив ся в милосерде Бога.

Були тихо якийсь час. Нічний птах закричав із вязів, що оточували тік, і Туда перехрестилась здригнувши ся; очи недужого здались яснійшими й блискучими в сутінні; його голос благав знову:

- Діточки мої...
- Поклич їх,— сказав Габарієль ді Глафіра.

Жінка зіступила по сходах і покликкала сімох братів Коли Матиу ді Каран побачив їх кругом свого ліжка, зблід, як крейда, спробував підвестись, затрусив ся, заломив руки, очи йому стали в крузі й нерухомо дивили ся в просторінь, туди де сяяв смолоскип.

- Умірає!—крикнула Туда.

Габарієль ді Глафіра кивнув їй, щоб мовчала.

Почув ся передсмертний хрип, що зміцняв ся, мов гомін бурі під натиском колючих стріл Борея; голос Матиу, здавалось, виходив з далекої глибини, переходив в рик, в заглушений стогін, в задуху і раптом, порушений сливе останньою енергією серця, вирвав ся в один крик:

- Діточки... я у вас прошу прощення...
- Сім братів спустили вії, чуючи, як мороз ввійшов їм в жили.

Габарієль ді Глафіра і Туда ді Патейя стояли в глибині, притулившись до вікна.

І знов почув ся голос: здавалось він сходив з гори, від зір, від таємниці, якої тут не вільно знати:

- Я ваш батько і ваш дядько. Не проклинайте мене, бо я не знав свого гріха до самої її смерти.

Зняв руки, обличчя зморщилось, здавало ся, житте завмерло навкруги.

Заговорив знов і його голос був саме ридання:

- Діточки... у вас прошу прощення...
- Потім хлипнув, розширивши очи, і впав на ліжку.

Тоді по всьому дому, на яким тепер прокляття, розліг ся страшний крик, і сім братів лишили ся самі зі своїм мерцем.

Валь квітки в домі Амадура на морському березі Велярії.

Наближався вже до свого кінця март що скинув зимові чоботи і запалював очі жагою; була пора весни, коли всі віти повикидали свої бруньки.

Вже на далеких горах запалалиognища і вночі променіли вони блискучими вінцями на небі. З низу хлібороби відповідали гірним братам, запалюючи великі ковби, убаготворюючи таким чином стихії, щоб принесли добру годину на врожай. Небо прибралося в найроскішніші, найясніші свої дорогоцінні камені.

Амадури посідали тоді (я розповідаю з часів своєї першої молодости і не знаю, чи сї люди мають ще й досі свої маєтки) широкі землі між схилом гори і морем і мали з них добрий зиск, бо вмiли порати землю.

Сїмя була численна; всі сини Вірто, а він мав їх п'ять, вибирали собі жінок між молодими дівчатами околиць; сїмя численна й весела, бо смуток не затемрив ще ні разу ті ясні обличчя. Так, часто кожній ласкавий доказ приязни знаходив радісне витанне в домі Амадурів.

А так, вони благословляли весну з танцями, вогнями, зі щирою радістю.

Вечоріло. Білий тік, оточений живоплотом, отинений стогами й купками дубів, здавав ся розцвілим полем в повній красі й силі багатого урожаю.

Вірто делі Амадур на порозі току балакав зі старшими. А далі хлопці й дівчата зробили веселе колес, бо йшов поєдинок балю квітки між Дульценом ді Дзойя і Россою ді Сплїндора—хмаркою вечірньою.

Музика з гармонією сидів висше на імпровізованому помості і ждав; потім на поклик Дульцена:

— Нумо... До танців... — схилив голову і вдарив дрібно й весело шаленого танцю.

Загоріли ся очі, вибухли заохочуючі погуки нетерплячого дозидання гулянки.

Дульцен ді Дзойя і Росса ді Сплїндора швидко-швидко закрутили ся в танцю. Спідниці молодої дівчини гонили ся за нею, визначаючи в повітрі густий ряд кругів. Коли музика втихла, танечники зупинили ся поруч себе і Дульцен сказав своїй товаришці:

— Ось дарую вам квітку.

Хороша Росса відповіла:

— Приймаю з ласки вашої.

ЛНВістник 1913, кн. I.

Тоді всі навкруги замовкли і Дульцен ді Дзойя голосно заспівав свою квітку :

Квітка яблоні білої,
Бачу вас я на сьому порозі,
Ніби святую ;
Очи всміхають ся ваші,
Ваші уста нам співають ;
Чуйте, відчуйте красу квітки яблоні білої.

Ще не затих голос співця, а вже Росса ді Спліндора, сяючи очима, перехопила мотив в свою чергу і заспівала голосом сильним і тремтячим :

Чуєте, що за хорошая квітка тієї оливки.
Поки живу я, цвістиме в мені і кохання.
О, промінню ясного світу,
О, чоло яскравого сяння,
Так би ніхто не зумів вас любити.
Чуєте, що за хорошая квітка тієї оливки.

І не встигла Росса Спліндора скінчити, а вже музика розпочав до танців і веселі створіння знов облетіли два кола ; потім знову співали. А тут близенько синіло море.

Тим часом старші запалили багаття, піднесене на шану весни. Вихопили ся перші язики полум'я, коли я ввійшов на тік в товаристві Вінцадора і його доньки Маріолі.

Поединок балю квітки був в самому розпалі. Росса ді Спліндора мала золоте горло, а рими складали ся вільно й легко; Дульцен ді Дзойя радніший був би заплатити житем, аби не дати перемоги себе жінці.

Ивші пішли на перемоги, инші знову співали, і всі утворені пісні були присвячені коханню.

Один зі старших з великим червоним лицем відбивав танця, супроводячи веселими вигуками, яким рівночасно відповідала молодь, піднявши руки вгору. І громада душ з двадцят пустунів, звязаних в одно колесо, вели кругом багаття стародавню фарандолю.

— Тату,—сказала Маріоля—я підю готувати вам вечерю.

— Підожди,—одповів Вінцадор.—Що тобі е, що ти в свої шіснадцять літ не знаєш веселости.

Чорнява дівчина, з яснійшими від зірниці очима, не відповіла нічого. Стягнула тафту на плечах й задумана дивила ся на полум'я багаття.

— Коли-б я вірив бабським забобонам,—говорив до мене Вінцадор,—сказав би, що їй пороблено.

— Така вже її вдача,—відповів я.

— Ні пане. Ранійше була, як жайворонок; а від якогось часу й досі стала мені смутною і я не знаю з чого-б то.

Маріоля стала на порозі току й звернула задумані очі до моря, що ставало все глибшим і відбивало металевим сяєвом під чарами вечора; прихилилась до срібної гильки верби і здавалась такою чужою серед хвилі веселоців, які росли й тремтіли, як полум'я огнища.

Я пам'ятаю її делікатну красу й гармонію стрункої постаті, мала рівні, тонкі брови й бліде тендитне обличчя. Проти неї було море—джерело мрій і смерті.

Через якийсь час, раптом я побачив, очі гарної дівчини сяйнули блискавкою. Старий знавець Габаріель ді Гляфіра ввійшов на тік. Він ніс на плечах сакви, одначе тримався рівно, не вважаючи на свої пізні літа.

Привитався перше зі самотною дівчиною, потім наблизився до веселої громади.

Зараз, як його запримітили, старші рушили йому на зустріч, а співи й музика втихли. Вірто делі Амадур виступив наперед:

— Просимо до гурту,—сказав старому.—Ти приносиш щасливу долю моїй господі, Габаріеле. Нехай же кожна крапля вина дарує тебе довгим віком.

І подав йому повну в щерт'я шклянку, котру Габаріель взяв і по звичаю пригубив.

— Вірто,—відповів, він—я нічо під небесами, та з душі серця бажаю тобі, щоб се вино, котре проливаю тут, наситило твою землю на найпишнійший урожай між усіма, а твоїх синів вигодувало гнучкими як лоза, і сильними, як плуги, котрими вони правлять, орючи.

Потім старий озирнувся навкруги і сказав:

— Недалеко відси є один поранений.

— Де?—спитав Вірто Амадурів.

— На роспутті, на Ровенському шляху.

— Чом же ти не довів його до моєї хати? Не гарно лишати на дорозі того, хто страждає.

— Чи його-ж пустив би?

— А так.

— Так не знаєш бо хто є.

— Однаково. Аби був дитина своєї матери.

— От се добре!..—аж скрикнув Габаріель. Його очі блиснули ясним сяєвом.—Тоді четверо парубків ходять зі мною, щоб дати поміч Цубі ді Каран.

Із численного гурту ніхто не виступив. Вірто Амадурів смертельно зблід і похилив голову.

— Вірто,—крикнув Габаріель,—Цуба ді Каран не така-ж людина, як ти?

— Я не можу пустити його,—відповів старий.

— Волієш покинути його вмирати на дорозі?

— Коли б море поглинуло їх всіх семеро,—відповів один суворий дід Санті ді Бува,—я сказав би, що Господь розсудив і зняв найгідшу болячку з серця нашого люду.

— Ти сказав би мерзенну дурницю, бісова худобо,—крикнув Габаріель і лице його стало червоним, а очі горді і владні.

— Стратиш душу свою,—прошепотіла одна жінка.

А за нею інші:

— Лиши його своїй долі.

— Принесе тобі погибель.

— Господь прокляв їх.

Галас ріс; жінки товпили ся кругом Габаріеля ді Гляфіра, котрий мовчав, поглядаючи з під брів.

Потім як лиховісний гамір натовпу трохи утих, старий віщун знов спитав:

— Ніхто вас не навчив, що таке милосердє. Хочете його мертвим, врешті?

І сталось: мов імпет з тисячи грудий вибихнув крик сильний і трагічний в вечірньому сутінку:

— Нехай умірає. Габаріелю, нехай умірає.

— Що лихого зробив вам? Він в повнім цвіті своєї молодости і він безвинний.

А гурт:

— Накличе нещастя всім нам.

— Судна, що наближали ся до них, гинули.

— Він син нечистого.

Здавалось, що доля, незломна як граніт, приказувала, і одиноке бажання людини скоряло ся сліпій силі, не змагаючись.

Габаріель ді Гляфіра знову взяв свої сакви, похилив голову і повернув ся до виходу. Ні один голос не повітав його; та коли був на пустельній дорозі під фіялковим сутінком, чиясь тінь впала йому збоку і його провожала.

Була Маріоля, Вінцадорова хороша дочка.

Весняним ранком на молу Червії.

Від нещасливої ночі червоні шогли ні разу не наближали ся до берега, оточеного амфітеатром незмірного гаю.

Сім синів Каранових скорили ся своїй тяжкій долі.

Коли навігатори зобачали з далеку три мандрівні судна, повертали стерно на инший шлях в пустельній блакитті моря, а з землі жінки хрестили ся, як примічали червоні щогли. І що вечера від заходу сонця зявляли ся судна печалі і залишали ся на всю ніч на виду милої землі, до котрої не могли пристати вже ніколи; і кожного світанку гойдаючись на хвилях в сяві прозорчистого золота, зникали від півночі за порогом обрію в безмірі, що відкривав ся на їх нещастя і приймав їх в спокійні царства Аврори, де розстеляють ся моря шафранові і землі ніжних чар.

Далекі, покинуті, плівучи на крилах тиши, проходили вони в своїм повільнім льоті, не маючи змоги зникнуть в далечині; високі переди що дня повертали ся на своєму шляху, щоб знов побачити бажану землю й огорнену нічним спокоєм пристань.

А коли у вечері мовчазні, проходили своїми шляхами, завжди новими, сім братів стояли біля стерна і на переді в німім спогляданню.

Так Цуба ді Каран, сильний, делікатний, подібний до північного бога; і журливий Цуконд, згублений нерозважним бажанням любови, і Цінтіль і Рімуельд і Царлядор, білявець.

Навігатори запевняли, що море і бурі не в силі були знищити судна семи братів, що смерти не мали знайти вони ніколи, бо доля їх була, тинятись від зорі до зорі, не знаючи відпочивку. І тільки коли-б якась дівчкна захотіла заручити ся з ким небудь зі семи навігаторів, тоді всі визволили-б ся з під ярма нещасливої долі.

Одначе ся легенда віддаляла їх все більше й більше від серця народу.

Вони були вже мов темні фантастичні тіни і не могли вернутись в свій край, бо фатальна доля обвила їх своїми ланцюгами й тримала в обсягу свого глибокого погляду, що обіймає зорі й безодні.

Я памятаю, що кілька старих моряків показували мені червоні щогли на обрії моря так, як показували-б біг далекої зникаючої в обширі зорі.

Судна семи братів, тіни сутінку, що панував на водах, то підносились на виднокрузі, то ринули вниз, мов зітхання туману за своєю власною долею.

І ось раз Цуба ді Каран пробув потайки кілька день в господі Вінцадора і відіхав однієї темної ночі, коли брати могли пристати до берега, щоб взяти його. Він поїхав утихомирений; його високе ясне чоло було піднесене до неба.

Та новина стала відома між жінками й чоловіками, і хату Вінцадорову зацурали. Вінцадор посміхав ся з сього зі мною і говорив до мене:

— Темнійші за сліпих пастухів Ойума й Анцуля, що ходять берегом ді Червія. Тим двом знайомійше сонце ніж милосерде сьому люду.

А після павзи додав:

— Та побачиш.

І одного разу на світанню Вінцадор постукав в моє низеньке вікно.

— Пане, вставай, бо сонце зійшло.

— Чого тобі?—спитав його.

— Вставай, бо сонце в золоті. Іде переліт великими табунами, буде добре польованне.

— Підождеш мене?

— Еге.

Коли вийшов, знайшов його—сидів на рові.

— Ну, де маєш дубельтівку?

— Ходім зі мною,—відповів.—Побачиш, які гарні лови на перелоті.

Пішов за ним не змагаючись, і ми прийшли до моря.

Сила народу зібрала ся на шпилью моду, а інші поспішали ся бігом із хат, розсипавшись по березі.

Як вже мали ввійти за частокіл, Вінцадор зупинив ся вдивляючись на море, потім оглянув ся й покликав:

— Маріоля!..

Вона зявилась бліда й тремтюча; вийшла на сонце з під живоплоту тамаріксу.

Прохожі дивили ся на нас. Чулись крики й прокльони.

Потім пробігли поуз нас чотири чоловіки, озброєні рушницями, і гукали попереднім:

— Крикніть, щоб перестерегти!.. Крикніть, щоб перестерегти!..

Їхні дерев'яні черевики стукотіли по дощаному помості палісади дрібно, ніби молотками.

Коли наблизили ся ми, деякі жінки повернули ся, шепочучи:

— Перехрестіть ся святим хрестом.

Вінцадор пішов наперед, не звертаючи уваги, і Маріоля слідом за ним, як ягня. Люди не сміли приступити до них, бо під їх дахом почував син нечистого.

Ледви гойдаючись в широкім спокою моря, роспустивши вітрила проти сонця, темні своїми дужими носами, судна семи братів повільно і певні своєї мети, плили вперед, керуючи в приставь. Вже видно було, закляті мореплавці стояли при головній щоглі, на вартовій башті.

Були ледви на три льоти чайки, там, де біліє море на

межі вільних глибоких вод; стрілами літали в повітрі перед ними й кругом їх морські ластівки і чайки й несамовиті буровістники.

Пізнав на шпилью палісаду Альтіра ді Сента, найстаршого між моряками, а кругом його купчились узброєні рушницями товариші. Трагічна печаль тримала в гоноровитій нерухомости ті худорляві мужні лица.

Були ледве на годин льот чайки три судна, коли Альтір ді Сента крикнув:

— Змініть напрямок.

З суден не відповіли. Крик був повторений тричі, потім, в той час, як наводились рушниці, Вінцадор кинув ся наперед і Маріоля за ним.

— Цуба,— крикнув стрілець,— моя дочка хоче бути твоєю. Іди, тебе дожидає. Матимеш її.

Всі, повернувшись до нас, остовпіли, а жінки зашепотіли:

— Уратовані!

Голоси зміцнялись, виростали в лемент, що, здавалось, заховав в собі один плач всіх сердець.

Маріоля Вінцадорова стояла проти моря, наче пишна королівна.

Далечінь зменшалась що хвилини, вітрила тремтіли в небі, затіняючи чудове ранішнє сонце.

Коли брати були за 20 ліктів від порту, крик прощення зустрів їх, крик сліпого натовпу, що не мислить злого, а розпачливо беть ся в своєму болі.

І пишним ранком крикнув стрункий Цуба ді Каран на переді свого судна:

— Маріольо, криниченько моя золота, най будеш благословенна!

І шість гучних голосів голосно повторили:

— Най будеш благословенна, королівно наша...

Вилізли на мотузяну драбину, на снасти, на передні щогли, махали руками, витаючи її: Цукопд і Кераль сильно-дужий; Рімуельд і Даніл; Арді зіроокій і гордий хлопець Царладор, білявець.

Переклала О. А.

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

Сучасна індустрія і давніші способи продукції.

1. *Давніші способи продукції.* — 2. *Домашня промисловість.* — 3. *Міська промисловість: ремісники.* — 4. *Мануфактура.* — 5. *Перевага машинофактури; економія часу, робочих сил, коштів продукції.*

В кінці 18 століття в області економічного життя, спеціально в області індустрії, починає ся великий рух. Перші прояви сього руху — винайдене і примінене до цілій продукції машини, себ-то зваряду, який порушуєть ся механічною силою і виконує ту роботу, яку давніше виконувала жива людська сила. Несміливі і тяжкі були перші кроки в сїм напрямі. Але раз зроблені, вони направили весь дальший розвиток промисловости на зовсім нові дороги. Зміни і в самій промисловости і в усім економічнім житю народів, які потягло за собою примінене машин, такі великі і відбували ся й відбувають ся ще тепер в такім швидкім темпі, що з однаковим правом можна говорити як про еволюцію промисловости так і про революцію її. Вистане лише зазначити, що протягом самого XIX ст. в сій області розвиток поступив наперед в безмірно більшій мірі, ніж протягом попередніх вісімнадцяти століть. І справді, пригадаймо лише кілька фактів. На початку XIX ст. вперше виступає машина, порушувана силою пари. В кінці століття машина вже панує в цілій індустрії; порушуючою силою є не лише пара, але також електричність. В першій третині XIX ст. вперше появляєть ся льокомотива. В кінці XIX ст. залізниця густою сіткою охоплюють всі цивілізовані країни. Електричні трамваї, надземні й підземні, стають конечною умовою розвитку міст. Яка кольосальна різниця між першим пароходом і сучасними панцерниками або кораблями типу „Титаніка“. Телеграф, телефон, підводні й воздушні кораблі — усе се для людей першої половини XIX ст. було чудовою, але як здавало ся, неосяжною мрією.

Сї зміни в області індустрії основно змінили весь спосіб життя сучасних цивілізованих людей, викликали цілий переворот в області відносин суспільних, державних і міжнародніх, поставили перед сучасними народами цілий ряд грізних соціальних проблем.

Незвичайно інтересно було би прослідити історію розвитку індустрії в XIX ст., виказати, який вплив вона зробила на все сучасне жите. Але задача ся незмірно тяжка і складна. Тому не диво, що поки що маємо лише проби, монографії — суцільного образу ще нема, хоч матеріялу для сього зібрано вже багато, особливо стараннями політико-економів.

Інтересною пробою в с'їм напрямі є деякі частини широко-закроєної дванадцяти томової „Всесвітньої історії праці“ під редакцією Жоржа Ренара *) особливо том другий (L'évolution industrielle et agricole depuis cent cinquante ans), одинадцятий (L'évolution des transports, du commerce et du crédit depuis cent cinquante ans) і дванадцятий (Les conditions des travailleurs depuis cent cinquante ans).

В с'їй статі ми спробуємо схарактеризувати вплив сучасної великої індустрії на давніші способи продукції.

1. Давніші способи продукції. Розглядаючи історію промислової продукції, можна прийти до висновку, що вона від свого початку аж до наших днів проявляла ся в чотирьох головних формах. Ні одна з цих форм не здобула ся ніколи на виключне пановане, але все-ж в кождім часі переважала й головне значіне мала лише яка небудь одна з цих форм. Заразом сї форми продукції дуже добре означають чотири етапи в історії праці.

На початку промислового розвитку панувала домашня промисловість. Економічна діяльність зосереджувала ся в замкненій, економічно самостійній і незалежній родині. Кожда родина обробляла землю, виробляла все потрібне до життя в своїм лоні, сама споживала всі випродуковані добра. Нічого не виробляло ся для обміну, але все лише для власного споживаня. Члени родини, рахуючи сюди також рабів, кріпаків і т. д., були заразом і продуцентами і споживачами своїх продуктів.

Сей спосіб продукції вимагає від витворців (продуцентів) великої ріжносторонности. Вони по черзі мусять бути і рільниками, і столярами, і мулярами, і ткачами і т. д. Але зате праця на с'їм щаблі розвитку дає більше задоволенє робітникови; вироблені продукти дуже тревалі й мають артистичний характер в тім розуміню, що на них відбиваєть ся індивідуальність тих осіб, які їх виробили для себе або для своїх близьких.

Сей первісний, патріархальний, сільський спосіб продукції панує на початку всіх осілих цивілізацій — в Греції, в Римі, в Картагені, у старинних Германців і Славян, в перших століттях середніх віків. Лише деякі вандруючі робітники, що працюють поденно, або такі, що за плату стало виконують яку небудь окрему роботу в громаді (наприклад ковалі) репрезентують в цих часах початки спеціалізації.

*) Histoire universelle dec travail. Publiée sous la direction de M. Georges Renard. Досі вийшло два томи: 1) Le travail dans le monde romain, par Paul Louis і 2) L'évolution industrielle et agricole depuis cent cinquante ans, par G. Renard et A. Dulac.

Одначе з часом ся спеціалізація зростає і ремісник відділюєть ся від рільника в міру того як зростає міське населене. Тоді повстає міська промисловість, панованє ремесла. Майстер, разом зі своїми компаніонами й челядниками, вже не продукує лише для себе й своїх; він продукує для обміну, для клієнтелі, чи то на безпосередне замовлене, чи на продаж в своїм склені або на ринку. Сї свобідні й незалежні ремісники, власники знарядів продукції, стоячи в безпосереднім звязку зі споживачами, одержують повний еквівалент продуктів своєї праці. В середніх віках, разом з купцями, вони були творцями міських кумун або муніципалітетів, зерном буржуазної суспільности. Часи від 12 до 18 столітя в Европі виповнені їх боротьбою зі шляхтою й духовенством, а також боротьбою між ріжними ремісничими корпораціями. Се їх велика доба.

Після сього приходить мануфактура, фабрика. В той час як ремесло мало обмежений ринок збуту, звичайно місто, з найблизшою околицею, мануфактура відповідає вже новій економічній системі — се панованє національного ринку. Тому мануфактура повстає разом з організацією великих держав, яка починаєть ся в кінці 15 ст. Вона виробляє не лише для споживачів відомих фабрикантови, але також для невідомих, далеких клієнтів. Між споживачами й витворцями являєть ся посередник, підприємець-купець, на рахунок якого найчастійше виконуєть ся робота. Инакше кажучи, продукція стає капіталістичною. Вона ділить продуцентів на дві окремі групи: патронів (хазяїв), які володіють знарядями праці, й робітників, які виробляють продукти за плату. Вона вимагає чималого основного капіталу, бо їй треба великих засобів продукції, щоби здобути й задоволити розширену клієнтелю; вона потребує також більшого оборотового капіталу, щоби вдержати ся й удержати робітників до того часу, поки продаж вироблених продуктів покрие кошта продукції.

Мануфактура складаєть ся з двох окремих форм. Або вона є розкиданою, себ-то патрон дає роботу певній скількості робітників, що працюють для нього, але в своїх власних мешканях. Вони одержують матеріал, знаряди праці й доставляють готовий продукт. Вони дістають плату від штуки виробленого продукту. Сеї форми промисловости не треба змішувати з домашньою промисловістю. В домашній промисловости робітники працюють на свій власний рахунок, а тут на рахунок підприємця, який достарчує їм роботу й матеріал, рішає про якість і кількість продукту і на своє ризико продає його. Сї робітники, ізольовані від себе, цілковито залежать від свого роботодавця, бо він дає їм не лише роботу, але навіть знаряди праці, а дуже часто ще й певні

грошеві допомоги під лихварський процент. Тому роботодавець в сій формі промисловости є необмеженим паном цілої продукції.

Або мануфактура буває сконцентрованою, централізованою. Власником її може бути приватна особа, товариство, місто, держава. Та хтоб не був її власником, робітники завсїгди працюють в фабричнім будинку, в великих майстернях. Вони всі творять ніби промислове військо, підлягають суворій дисциплїні, дістають плату звичайно від години. Праця розділюється між ними пляново; тут поділ праці доведено до найдальших границь. Кождий робітник виконує лише одну з чинностей, потрібних для виробу цілого продукту. Тому їх праця, разом роздроблена і колективна, є далеко видатнійша (продуктивна) і скорша.

З сеї власне централізованої мануфактури і повстала машинофактура, четвертий і останній поки що тип індустріальної продукції. Вона характеризується приміненем в як найширших розмірах механічних і хемічних сил; вона дуже скомплікована й змагає до автоматизму, користаючи з усіх здобутків науки; вона вимагає величезних основних капіталів, і відповідає новий стадії економічного розвитку, бо працює на інтернаціональний ринок. Вона вже не працює для місцевої клієнтелі, ні навіть для тої країни, де вона існує. Вона виробляє кольосальні маси продуктів виключно для вивозу в інші країни, й покущї її продуктів розсіяні по цілій земській кулі.

Після сього сумаричного перегляду головнійших форм індустріальної продукції ми можемо поставити питанє: чи ся нова продукція знищила давнійші форми продукції? Відразу можна сказати, що ні; одначе вона їх дуже тяжко діткнула. Чому-ж вижили сї давнійші форми? Як саме вилипула на них велика індустрія? Ось питаня, які ми хочемо тут висвітлити.

2). Домашня індустрія. Домашня індустрія дуже багато стратила з повстанем великої індустрії. Велика індустрія відбирала від домашньої одну чинність за другою. Виріб консервів, хліба, печив, убраня, доставка світла, палива, води — усі сї галузи перейняла на себе сучасна форма промисловости — велика індустрія. Веретено чим раз більше стає пожаданим предметом музеальних колекцій. Але всеж не зважаючи на се, велика частина домашніх чинностей не піддається машинїзмови, навіть в таких країнах машинїзму, як злучені Держави Північної Америки. Є всякі підстави думати, що домашня індустрія, хоч вона й дуже потерпіла, буде існувати ще довго, може навіть завсїгди. Поки що її житева сила залежить від її віддаленя від міських осередків. Її не треба шукати далеко, вона існує навіть в країнах з найбіль-

ше розвиненим капіталізмом, навіть по містах, не говорячи вже про села. Там і досі ще кожда родина сама пече хліб, виробляє полотно, ставить хату і т. д. Се бачимо в деяких департаментах Франції, в Норвегії, Німеччині, не говорячи вже про Росію, Румунію й інші держави з мало-розвиненим промисловим і міським життям. Тут вона перебуває ще в великій силі. Очевидно, тажко змірити економічну вартість домашньої праці; ми пригадаємо лише, що програми жіночого руху зовсім резонно домагаються, щоби високо оцінювати діяльність, яку проявляє особливо жінка в різних родах домашньої індустрії.

3). Міська індустрія. Ремісники. Міська індустрія, ремесло, також не зникло. На сам перед вона заховала привабливість неподіленої й недисциплінованої праці. Далі, вона скористала зі страт домашньої індустрії й передала частину її чинностей: пекарство, різництво, столярство можуть бути добрими прикладами. Крім того в деяких країнах корпорації ремісників не були скасовані державною властю; вони навіть проявили певне відроджене в кінці XIX ст., наприклад в Німеччині в Австрії. Але навіть в країнах, як Франція, де скасовано ремісничі організації, ремісники не зникли. Дрібна промисловість переважала у Франції протягом цілої першої половини XIX ст. В 1848 р. Париж числив 64.000 самостійних підприємців з яких 32.000 працювали виключно самі або мали не більше, як одного робітника. В 1866 р. припадало два робітники на одного хазяїна. В 1901 р. у Франції число підприємств, що мали від 1—4 робітників становило 85% загального числа підприємств. В 1897 р. в Англії було 676.000 осіб в варстатах, що не мали моторів, і кожний з сих варстатів числив пересічно не більше як 8 робітників. В Німеччині в 1907 р. число самостійних підприємців, що працювали самі без робітників, виносило ще 12, 3% усього промислового населення; коли до них додати тих, що мали лише від 2—5 робітників, то загальне число буде виносити 37, 1%. В Бельгії в 1896 р. число варстатів, що займали від 1—4 осіб виносило 93, 5% загального числа промислових підприємств. В Австрії в 1902 р. бачимо те саме: 94, 3% припадає на підприємства, що займають від 1—5 осіб. Про пановане ремесла в східних країнах — Туреччині, Росії, Китаю, не треба й згадувати. Таким чином скрізь існує велике число робітників, яких не забрала в свої фабрики велика промисловість.

В яких же саме областях ремесло не піддається великій промисловості? Се на сам перед в артистичних средарем Машина продукує масово, і вона не може надати кождому предметови індивідуального характеру. Ось чому наприклад різні вироби з заліза, як свічники, залізні огорожі, прикраси з заліза на дверях і складах витримують конку-

ренцію механічної роботи. Те саме треба сказати і про виріб люксових річей, бо багато покупців дбає не про ціну, а про артистичне виконання. Дамські кравці й модистки, шевці, що роблять черевики на міру, ще довго будуть мати досить роботи, так само, як і юбілери. Не згинуть також ремесла, що вимагають особливої зручності, наприклад фрізери й маляри шильдів. Треба зазначити також, що кожний новий винахід збільшує число ремесл. Наприклад в Німеччині офіційна статистика вказала, що в часі від 1882—1895 р. повстало ні більше ні менше як 4.119 нових ремесл. Вироби з кавчука, фотографія і т. д. є добрим модем діяльності для ремісників. Але що особливо важне, ремесло скрізь дуже скористало, і без сумніву й далі буде користати з винайдення малих дешевих моторів, порушуваних електричністю або бензиною.

Таким чином можна сказати, що в сій області все в руху. Одні ремесла гинуть, не видержуючи напору великого промислу, інші розвиваються зовсім добре, повстають нові ремесла, старі тікають з міст до місточок і сіл. І справді, німецька анкета вказала, що в кінці XIX ст. 52% усього числа ремісників припадало на села. Таким чином кляса, яка колись була основою й головною силою міст мусить шукати тепер ратунку в селах.

Кінець кінцем одначе, статистика каже, що число підприємців, які працюють без робітників або лише з кількома, все зменшається. У Франції в часі від 1882—1895 число самостійних ремісників зменшилося на 163.500 або на 8,7% їх загального числа. В Німеччині в часі від 1892—1907 їх число зменшилося з 1.995.700 до 1.790.930; зменшене виносить 200.000 або около 14%. Сі цифри добре вказують руйнуючий вплив великої промисловости на ремесла. Ремісники вже не виробляють тепер годинників, капелюхів, панчо, килимів. Що найбільше вони лише направляють сі річи, але вже не виробляють їх. Коваль-ремісник вже не виробляє сам підкови, він купує її готову, вироблену фабричним способом, і лише прибиває її до копита. Шлюсар не виробляє сам замків, він купує готові й лише вставляє їх і т. д. Ремесло вже давно стратило своє значінє в економічнім житю.

4. Мануфактура (фабрика розкидана і фабрика централізованя). Нам треба ще сказати, як поводить ся мануфактурі в обох її формах в присутности машинофактури, її наступниці й ворога.

Розкидана фабрика існує ще скрізь. Наприклад по містах вона займає величезне число робітників і робітниць при виробі убвань. І се навіть в країнах з найбільше розвиненим машинізмом — в Парижу, в Лондоні, в Америці. Вона існує в області оброблюваня шовку, виробу вишивок і коронок і т. д.

Як пояснити се витревале істноване розкиданої мануфактури? Се пояснюють ся на сам перед причинами технічного характера. Механічна продукція виробляє продукти скорше і дешевше, але продукти однородні, майже ідентичні. Натомість ручна, хоч і повільніша, дає артистичне викінченє. Її продукти дорожші, але їх купують, як оригінали. Ось чому скрізь, де істнує виріб люксових річий, там істнує також розкидана мануфактура. Прикладом може бути Ліон з його виробом шовкових матерій, Лієж, з його виробом артистичної зброї.

Коли ми звернемо ся до продукції звичайних річий, тут доведеть ся повторити те, що ми вже говорили про ремесло. Розкидаїна мануфактура може вербувати собі робітників в тих галузях, де існують дешеві й вигідні машини, наприклад машина до шитя, або там, де можна примінювати маленькі мотори.

Істноване розкиданої мануфактури підтримують причини не лише технічного, але також економічного і соціального характера. Сї причини очевидно неоднакові у підприємців і у робітників.

Подивімо ся на сам перед, як стоїть справа з підприємцями, що дає їм розкидана мануфактура. На сам перед вона дає їм значну економію загальних коштів продукції. Не треба фабричного будинку, який має містити тисячі робітників; не треба ogrівати й освітлювати майстерень, де працюють робітники. Не треба платити відповідних податків, які в'язуть ся з істнованєм звичайної фабрики. Під час кризи не треба журити ся машинами, які лежать без руху як мертвий капітал, або бояти ся надпродукції на випадок безперестаннього продовження роботи. Усі сї невидги, дуже великі й болючі для підприємців, без усякого ризика перекладають ся на плечі робітників розкиданої мануфактури.

Друга причина також багато важить для підприємців. Коли робітники працюють в дома, підприємць не журить ся робітничим законодавством, робітники на нього можуть робити і 14 і 16 годин денно і чоловіки, і жінки й діти; він не боїть ся нещасливих випадків, за які треба платити відшкодоване — робітник, що працює в дома, як йому станеть ся яке нещастє від мотору, сам відповідає за себе.

Нарешті, третя причина — при розкиданій мануфактурі робітники, ізольовані від себе, хоч тисячі їх можуть працювати на того самого підприємця. А через се вони не мають ані духа, ані сили опору, між ними ніколи не може бути тих організацій, яких так боять ся підприємці централізованих фабрик. А се дозволяє підприємцям страшенно використовувати робітників, диктувати їм голодову плату за непомірно велику роботу.

Звідки-ж береть ся така офіозна форма промисловости робітників, які

причини змушують робітників тримати ся сеї форми? Відповідь на се дуже проста — їх змушує до сього конечність заробити хоч трохи грошей. Істноване таких робітників залежить від істнованя сучасної соціальної системи, яка віддає в руки меншости землю, капітал, знаряди продукції, і змушує більшість продавати свою працю, щоби не вмерти, з голоду. Але ся суспільна організація неоднаково впливає на різні категорії робітників. Розкидана фабрика рекрутує свої жертви поміж робітниками, що з яких небудь причин стратили роботу на централизованій фабриці; поміж ремісниками, що не можуть витримати конкуренції великого промислу, поміж пролетарами села, що приходять до міст, поміж емігрантами, яких злидні або переслідуваня великими масами женуть в чужі країни. Та особливо багато жертв має ся система поміж жінками. Вона дає їм можливість лишати ся в дома й мати тїнь незалежности. Мати родини, працюючи на підприємця, має можливість заразом вести домашнє господарство й доглядати за дітьми. Хоч і в злиднях, вона воліє не посилати дочку на фабрику, а мати її за роботою коло себе. Особливо підприємці сеї системи числять на ті верстви населеня, які не належать ні до буржуазії, ні до робітництва.

При таких умовах розкидана мануфактура може числити на довге істнованє, особливо в таких областях, як виріб убрань і білизни. Законодавство пробувало виступати проти неї, але поки що, за виїмком Австралії, не мало майже ніякого успіху.

Про мануфактуру централизовану можна сказати, що вона боролася розпучливо, але згнула в боротьбі з машинофактурою. Особливо завзятою була боротьба на початку заведеня машин. Вистане лише пригадати повстаня робітників, яких підтримували й їх підприємці, проти великих фабрик, узброєних машинами. Тисячі і тисячі робітників згнули в сій боротьбі голодовою смертю, аж поки економічний лад пристосував ся до заведеня машини. От ся табличка, хоч і неповна, бо виказує лише парову силу, дає представленє про сеї триумфальний похід машини.

У Франції було :

Рік.	Машин.	Кінськ. сил.
1839 —	2.450	33.000
1849 —	4.949	62.000
1859 —	13.691	169.000
1869 —	26.211	320.000
1879 —	39.556	516.000
1889 —	56.865	818.000
1899 —	73.091	1.647.000
1908 —	80.926	2.926.000

Належить одначе підчеркнути, що сей зріст числа машин не припадає виключно або переважно на невелике число великих фабрик. Се видно з того, що число підприємств, що уживають парові мотори збільшило ся з 6.543 в 1852 р. до 62 114 в році 1908.

5. Перевага машинофактури. Економія часу, робочої сили й коштів продукції. Чому завдячує велика продукція свою безперечну побіду над давнішими способами продукції, які, як ми бачили, хоч і не згинули зовсім, але в кождім разі стратили своє давніше значінє й силу? Очевидно, своїй економічній висшости. Власне над сям ми і спинимо ся тепер.

Річ очевидна, що машини мають таку силу, якої не має чоловік сам по собі; їх сталеві мязи можуть виконувати роботи, недоступні для рук з кісток і мяса. Машини можуть працювати без ушину день і ніч, тиждень за тиждем, не потребуючи відпочинку, без якого не можуть витримати робітники. Усе се дає великій індустрії такі користи: економія часу, економія робочої сили, економія коштів продукції.

Економія робого часу й робочої сили йдуть в парі. Кождий підприємець, перше ніж завести машину, вираховує, чи механічна продукція дасть йому ту саму скількість продукту в менший протяг часу і з меншою робочою силою, ніж попередні способи продукції. Для висвітленя сього питання робили ся великі анкети, і ми в таблиці наводимо виїмок з одної американської анкети, яка обіймає 672 галузі продукції або праці, й яку обробив між иншим Еміль Левассер в праці під заголовком „Comparaison du travail à la main et du travail à la machine“ (1900). Ся таблицка переводить порівнанє між двома способами продукції, ручною і машиною, й дає відповідь на питання: яке є число чинностей, потрібних для одержаня певної скількості даного продукту? Яке є число робітників, і яке число годин ужито на виріб? Яка є загальна ціна робочої сили, й яка ціна її за годину?

З сеї таблицки виходить, що машинова продукція вимагає за в с і г д и більше чинностей, ніж ручна продукція. Се тому, що поділ праці тут більший, бо машина на початку свого істнованя виконує лише прості чинности. Доперва пізнійше удосконалена машина виконує разом чотири або пять окремих чинностей. Далі ми бачимо, що механічна продукція майже за в с і г д и уживає більше робітників. Се не лише тому, що зросло число чинностей, але також тому, що вони відбувають ся в скоршім темпі, і для деяких чинностей треба більше робітників, щоби робота йшла без перевиву. Треба зазначити одначе, що машина удосконалюючи ся зменшує число робітників. З таблицки виходить, що механічна праця за в с і г д и вимагає менше годин. Се заощадженє ча-

Число	Рік про-дукції	Вироблювані товари	Число чин-ностей	Число ро-бітників	Витрач. час (години)	Зар. ціна роб. сили (в доларах)	Ціна роб. сили за го-дину (в до-ларах)
1	?	Убраня (100) (руками)	22	6	3,301	803,91	0,24
	1895	(машинами)	28	71	1,375	261,83	0,19
2	1859	Черевики (100 пар) (руками)	83	2	1,436	408,50	0,28
	1895	(машинами)	122	113	154	35,40	0,23
3	1813	Гвіздки (20,900) (руками)	3	3	236,25	20,24	0,086
	1897	(машинами)	20	83	1,49	0,29	0,13
4	1897	Хліб (1.000 ліврів) (руками)	11	1	28	5,60	0,20
	1897	(машинами)	16	12	8,56	1,55	0,18
5	1860	Стільці з дерева (12 шт.) (руками)	12	4	114	17,10	0,15
	1895	(машинами)	44	23	40,57	4,75	0,11
6	1895	Рукавички (12 шт.) (руками)	10	6	25,34	1,80	0,07
	1895	(машинами)	16	16	10,23	1,98	0,15
7	1866	Ліжка з дерева (12 шт.) (руками)	10	5	571	141	0,24
	?	(машинами)	35	52	41	6,07	0,14
8		Паприси (100.000) (руками)	11	27	990	97,45	0,098
		(машинами)	13	18	148,58	11,48	0,077
9	?	Годинники (1.000) (руками)	453	14	241 866	80,822	0,33
	1896	(машинами)	1,088	2	8,243	1,799	0,21
10	?	Візки (10) (руками)	11	2	1 180	54,46	0,046
	1896	(машинами)	97	52	37,28	7,90	0,21
11	1848	Карети (1) (руками)	37	5	242	35,35	0,14
	1896	(машинами)	63	75	48,17	7,18	0,15
12	1866	Масло (500 ліврів) (руками)	7	3	125	10,06	0,085
	1897	(машинами)	8	7	12,30	1,78	0,014
13	1871	Консерви з яблук (1200 пушок по 1 бальнонови) (руками)	16	95	653	35,53	0,054
	1874	(машинами)	14	73	234	21,58	0,092

су є таке велике, що хоч в машинній продукції робітники й дістають більшу плату, однак загальна ціна робочої сили зменшується в великій пропорції.

Зрозуміло, що все це дуже заохочує підприємців до заведення ще раз нових машин, хоч для робітників заведення кожної нової машини є на початку її діяльності тяжким ударом, бо заводиться велика економія робочої сили. Ось кілька прикладів. В 1885 р. в Массачузетсі був страйк робітників-шевців. Підприємці завели удосконалені машини, і в 1886 р. виробили ту саму кількість продуктів, що й попереднього року, але ужили на це 15.000 робітників менше. Друковані газети в 16 сторін вимагає 760 годин, коли робить ся ручним способом, і лише 4 г. 40 м., коли відбувається на ротаційній машині. В наші часи на фабриках паперу 4 робітники і 4 дівчини виконують роботу, яка давніше потребувала 400 люда. В 1886 р. на фабриці, що виробляла рільничі машини 6.000 робітників одержували ту саму суму продукту, що 2 145 робітників в 1866 р. У Франції в 1848 р. 1200 сорочок, вироблених ручним способом, вимагали 1200 робочих днів. В 1900 р. при механічному виробі треба було лише 200 робочих днів, себ-то шість разів менше. Ручне політероване квадратного метру скла вимагає 112 годин, машинове лише 4 г. 40 м.

Таким чином нема сумніву, що машинізм незвичайно збільшив і прискорив виріб продукції і викликав велику економію робочої сили. Ця економія все зростає і таким чином, не зважаючи на зріст заробітної плати, загальні кошти продукції все зменшують ся в міру заведення нових поліпшень машин.

Але підприємці користають не лише з цього. Сконцентровані майстерні коштують дешевше ніж розкидані; оощаджують ся кошти на закупаю грунту, на будову фабрики, на освітлене й опал, коли мова йде про велику фабрику. Оощаджує велика фабрика навіть на машинах, в порівнянню з малою, бо чим більший мотор, тим краще його можна використати, чим більша машина, тим більше вона процентується. Не говоримо вже про те, що великий підприємець, потребуючи багато сирого матеріалу, має можливість набувати його від доставців по дешевшій ціні, кращої якості й користаючи в більших розмірах з кредиту. Таким чином дійсно велика машинова продукція має рішучу перевагу над дрібною продукцією, не говорючи вже про ремесло.

М. ЄВШАН.

Наш літературний білянс за 1912 рік.

(Літературні замітки).

Минулий рік в українській літературі розпочався під дуже сумними гороскопами. Від свого попередника, 1911 року, не лише не взяв ніякої „надвижки“, але навіть розпочав недобором, коли нечислоти творчости визначніших наших письменників, які в найтрудніші часи твердо стояли і не давали зовсім упасти літературній думці та красним традиціям українського письменства. Коли мені минулого року прийшлося писати на сім місці про здобутки української літератури за 1911 рік,—я міг вичислити і зреферувати твори відомих вже майстрів українського слова. Зараз-же по новім році почалася в щоденній галицькій пресі жива дискусія на тему упадку літературної творчости в Галичині—тема, яку я порушив в кінцевім уступі сього огляду—і се власне могло як найбільше песімістично настроїти кожного, хто призадумався тоді над дальшою долею нашої літератури.

Тепер однак, коли за нами знов один рік літературного життя,—треба ствердити поправу і скріплене річного білянсу нашої літератури за минулий рік. Правда, Галичина лишила ся майже так само пасивна як перед тим, але в тим більшій пропорції скріпився рух літературний на Україні російській, приніс навіть деякі несподіванки. Трудно очевидно за для браку відповідної перспективи, яку дає тільки час,—дати вірне угруповане тої літературної продукції, трудно рішити, які власне нові вклади в творчу скарбницю внесли українські письменники за той рік, але з другого боку не можна не бачити в значному, навіть горячковому оживленню літератури нашої в останній час гарної обіцянки, що може нарешті леди сплунуть за водою і струя попливе свобіднійше, може вийде навіть з вузького русла, яким плила досі.

Вдавати ся тут, в новорічнім огляді в докладніший розбір всеї літературної продукції на Україні за 1912 рік,—я не хочу, се не доведло-б і до бажаної цілі. Я знов поспробую виділити з цілої маси все вартнійше уваги, чи то з боку чисто естетичного чи то з уваги на зміст.

Думаю на сам початок сказати декілька слів про виступ сеніора української літератури,—Ів. Нечуя—Левицького. Автор „Миколи Джері“ випустив в світ два томи „нових повістей і оповідань“, якими перервав свою досить довгу мовчанку як белетрист. Про ті нові повісти

й оповідання хочу докладнійше поговорити иньшим разом, тут скажу лиш те, що новий виступ популярного колись автора зовсім невдатний. Брак глибокої думки і ширшого змісту—на які Драгоманів нарікав ще в 70 рр.—привели талант автора майже до загибелі. Се явище для наших старших письменників дуже характеристичне. Брак глибокої культури артистичної і ширших основ світогляду не дав майже ані одному з них удержати ся до кінця на своїм становищі. Очевидна річ, що не кождий автор може заховати свіжости свого таланту до останнього віддиху, — се зрозуміле і оправдане, — але є для кожного з них певного рода „емеритальна“ дорога, емеритальні теми, якими вони можуть держати ся до кінця, — після того як прийшов їм час покінчити свої рахунки з сучасною, теперішньою хвилею. Вони в таким разі можуть бути неактуальними, як напр. тепер Сенкевич або Боборикін, — але все таки вони не зайві. Вони уміли зійти в свій час із сцени не освистаними і вони не стають на поперек молодим струям в літературі і молодому життю, хоч може з жалем відчують своє здетронізоване. Але Нечуй-Левицький того не умів. Він не лише в свій час не умів уступити ся й зійти зі сцени, — він почав ще до того боротьбу з молодшою від себе генерацією. Боротьба та виглядає зверху на чисто правописну справу і на турній про мову в сучасній літературі, — але я сказав би, що позатим криють ся справи далеко ширшої натури. Нечуй-Левицький не розуміє, не хоче розуміти і не терпить того всього, що зроблено по нїм, себ то по його генерації, одним словом не розуміє змісту сучасного українського культурного життя. Він ним і не живе, як показують його твори, свіжо видані, він бореть ся з ним. А тут одним його оружем стає тільки мова і правопись. Проф. Грушевський завів і форсує скрізь „і“ з двома точками — ergo він занепащує Україну, — так можна би коротко сформулувати становище Нечуя-Левицького супроти сучасного нашого життя і сучасних діячів. Се „і“ — найважнійша для нього справа. І жаль тільки стає заслуженого всетаки в історії української літератури письменника, коли він силою намагаєть ся навести часи після 1848 року в Галичині, коли інтелігенція вичерпувала круг своїх національних інтересів на правописній боротьбі, і поза нею світа божого не хотіла бачити. Се значить розрив не тільки зі сучасним українським життям, але також і з власною минувиною, від якої тепер тільки тїнь осталась.

Через брак глибокої культури артистичної і духової занепастив свій талант Нечуй-Левицький. Доказом того, яким власне могучим фактором може стати та культура для письменника, який має за ціль координувати і виховувати в собі творчі сили — доказом того творчість молодшої

генерації наших письменників: — Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Ольги Кобилянської. Основи творчості тих авторів на стільки кріпкі отим самовихованем, що без страху береть ся кожний їх новий твір до рук, хоч був вже час і для них для доброго умученя і вялости. Їх таланти виростали серед безнастанної контролі власної, коли в кожний новий твір вкладали і вкладають все наново всі свої сили — і звідси та їх повнота, дозрілість, зрівноваженість.

Особливо у Коцюбинського. В останнім році дав він крім двох менших оповідань—„Подарунок на іменини“, „Коні не винні“—довшу річ „Тіни забутих предків“, яку після „Fata morgana“ треба уважати за один із значнійших вкладів його в українську літературу. Ширше про ті твори говорити тут не думаю, — вони читачам „Літ. Наук. Вістника“ добре відомі. Можна сказати хіба те лише, що „Тіни забутих предків“ — се перше, дійсно артистичне відтворенє гуцульського життя і гуцульської психіки, малюнок на стільки глибокий і суцільний, що всі попередні проби українських письменників в тім напрямі — Франка, Хоткевича, врешті й Федьковича — мусять бути лише фрагментами.

Так само думаю лише згадати про дві драми Лесі Українки — „Лісова пісня“ та „Камінний Господар“ — перлини белетристичної часті „Літ. Наук. Вістника“ за минулий рік. Як на головну заслугу Лесі Українки для української літератури треба взагалі вказати на її змагання втягнути нас в круг загально-людських тем, ідей та настроїв — подібна заслуга як була Врхліцкого для чеської літератури. Тим більше се треба заакцентувати тут, при таких творі як „Камінний Господар“, оброблене теми Дон-Жуана. Воно дійсно виповнює важну прогалину в нашій поезії, а хоч може й не дорівнює аналогічним творам європейської поезії, то все таки не уступає в нічим таким обробленням тої теми як твір А. Толстого. — А вже рішучо не може нікому імпонувати так дуже „Märchendrama“ Г. Гавптмана про „Затоплений дзвін“ супроти „Лісової пісні“, чарівної симфонії, на яку здібна лише така поезія як українська, зжита від віків з природою.—Зазначую лише сі два твори Лесі Українки, варті докладнішого розгляду,—бо в своїм огляді нічого більше як лиш конспект дати не можу.

Ольга Кобилянська цілий рік друкувала в сім журналі свою найновішу повість — „Через кладку“ (первісна назва „Мужик“). Не знаю, як випадуть голоси критики про сей твір — можливо, що будуть поділені, як були вже поділені після оповіданя „В неділю рано зіле копала“. Але то треба сказати, що се твір терпеливий і тонкий в своїх настроях до останніх границь. Се чисто жіноча, коронкова робота,

так далека від всякого „фабричного промислу“. Хто шукає за акцією чисто зверхньою і уміє цінити лише чисто зверхні ефекти, той му- сить перейти по при дійсний зміст сього твору, якого „фактура“, ска- завши терміном Труша — трохи старосвітська, але зміст і досліджуване людської душі глибокі і повні того, що Німець називає словом *Vornehm- heit* — достойність.

Коли тримати ся дальше генерацій в українській новій літературі при огляді минулого року, — то стрінемо насамперед двох авторів які почали ще в 90 рр. і тепер, не усуваючись зовсім від участі в сучас- ному літературному життю, до певної міри, що так скажу, інвентаризують свій доробок. Маю тут на думці Миколу Вороного та Миколу Чернявського. Перший з них був якийсь час майже загубив ся, що було для нього тим більше небезпечно, що його вірші були порозкиду- вані по всяких, навіть давніших, періодичних виданнях та альманахах. Тепер його діяльність поетична—і як рецензента—знова оживила ся, тим більше після видання I тому збірних віршів, яке нарешті робить можливою докладнішу оцінку його поетичного дорібку за кільканадцять літ.— Чернявський видав недавно у „Видавничій Спілці“ збірку своїх опові- дань і новель— „Богови невідомому“, також першу за кільканадцять літ, коли не числити давніших відбиток з „Кіевської Старини“. Майже все в тій збірці передруки. Але варто було видати ті оповідання, повні лі- ричного полету та теплоти почувань,—хоч би на те, щоб не пропали такі річи як „*Vae victis!*“! колись рідкі „птиці“ серед української новелі- стики.

Ще крок далі і маємо перед собою Михайла Яцкова і В. Винни- ченка. Яцків видав за останній рік досить багато, коли брати під увагу його досить скупу продукцію. Збірка коротеньких нарисів та ім- пресій „*Adagio consolante*“ — се передруки головно з „Неділі“, з до- датком кількох недрукованих оповідань, як „В псарні“. Довше опові- дане „Блискавиці“, відоме читачам „Літ. Наук. Вістника“ — після по- вісти „Огні горять“ одинока більша річ того автора, і має з нею ба- гато стичних лій. Цікаво було б побачити тепер ширшу дискусію над сим твором — а безперечно він таку повинен викликати, за чіпаючи багато дразливих пунктів, — тільки не в стилю недавньої полеміки Труша в „Ділі“. В. Винниченко в своїх останніх творах значно „спустив з тону“, почав неначе з иншого становища трактувати свої улюблені теми і про- блеми. Помітно се особливо в оповіданю „Історія Якимового будинку“, почасти і в „Таємности“. Вони вже не мають того заострення та став- леня всяких проблем на вістре меча, що давніші твори того автора, мають в собі щось з *Selbstironie*. Драма „Натусь“ в порівнаню з по- передніми драмами Винниченка, хоч би з „Брехнею“, теж слабша, не-

раз робить вражінє драматизованого анекдота. „Дочка жандарма“ знов — се твір з гори приспособлений для аматорської вистави і автор, видно, сам не форсував силами пишучи ту драму. Треба згадати тут і про російський твір Винниченка, — велику повість „На вѣсахъ жизни“, друковану в збірнику „Земля“. Як попередню повість російську — „Честность съ собой“ — так і сю російська критика приняла досить ворожо, помимо просторої відповіді автора на напади непорозуміне треває далі. Хоч в кождім разі треба сказати, що в новій повісти Винниченко значно вирівняв хиби попередньої і вийшов з нездорової атмосфери на свіжійший воздух.

Надзвичайне оживленє можна замітити в минулім році в ліриці, яка збогатила ся кількома збірками більшої вартости. Про лірику М. Вороного я вже згадував — вона в головному належить до минулого, навіть до початку 90 рр. — О. Олесь крім поезій, друкованих на протязі 1912 року в „Літ.-Наук. Вістнику“ дав прекрасний етюд „Тихого вечера“. За те поезія Чупринки йде далі з тою самою бистротою, що передше, він пустив навіть в світ більшу збірку „Контрасти“. Як-би там не задивлювати ся на останній етап в розвою його поетичного таланту, то все таки, передвчасною річю є говорити про занепад його. Бодай „Контрасти“ виказують ще повну силу і свіжість поетичного таланту, хоч та точка, на яку станув тут поет може й викликати трівожні почуваня в душі читача.

Найкрасшим дарунком одначе української поезії послідньої хвилі я уважаю М. Філянського „Calendarium“, II том його лірик. Цінна не так його поетична скаля, яка дійсно не виблискує богатством акордів, як радше чистота і шляхотність тонів і їх глибина. Філянському бодай чи не одинокому з поміж найновіших українських поетів удало ся згармонізувати свою українську психіку з елементами модерної європейської — головно французької — поезії, вибрати з неї все дійсно гарне, високе і поетичне і не попасти разом з тим в її непроходимі нераз нетри. — Христя Алчевська, яка видала свій „Вишневий цвіт“, не вносить ніякого майже нового тону до того, що сказала ще в першій своїй збірці „Туга за сонцем“. Розглядаючи одначе її збірку з боку чисто формального бачимо значний поступ, більшу умілість в орудуванні словом. Лиш надмір чуття і нераз екзальтації в тоні не дають їй дійти до повної плястики поетичних образів та скуплення в настрою. — Збірку артиста-маляра Михайла Жука „Співи землі“ — весь дотеперішний його поетичний доробок — треба, думаю, вважати за тахішим його поетичної сили і того, що він може дати. У нього є дійсно оригінальні помисли, але для них треба-би такого вишколеного на всі лади духа як Демель, — Жук робить

вразі не пеначе-б вічно змагався зі самим матеріалом творчим, не міг його опанувати і вийти з зачарованого кола. — Дебют М. Міхновського з „Лірикою“ випав зовсім нещасливо.

Як бачимо — за один рік для нашої поезії досить, беручи очевидно релятивно, в порівнянню з попередніми роками. — Треба одначе зважити, що те все дала Україна російська, — в Галичині тепер незнайшов би буквально ані одного вірша, який з чистою совістю можна би назвати „поезією“. *Nochmut kommt vor dem Falle* — так і тут. З великих поетичних амбіцій український парнас в Галичині упав лицем до землі — тепер уміє тільки по фелетонах розводити жалі на злобну критику і на неї складати всю вину, впрочім уступив місце графоманам, а деякі недобитки калічать тепер лише по польськи вірші „o tramwaju-marzycielu“...

Впрочім не лише з поезією справа так зле стоїть, а з усім, що доторкає літератури. Коли відкинути збірку Яцкова і його „Блискавиці“, то Галичина видала за 1912 рік: збірку передрукованих парисів М. Орищина, мізерненьку збірку „бориславських оповідань“ В. Бирчака п. з. „1,000,000“ (мільон, який і копійки не варта, як сказав хтось дотепно), і „мертворожденний плід“ — драму В. Супранівського „Легенда віків“. Мав би охоту зацитувати ще пару місць з деяких поетичних збірок ала „Нещасний“ Василько (такий псевдонім вибрав собі автор; збірка очевидно з портретом) — але не хочу людей смішити в той час, коли справа представляєть ся майже трагічно...

Отже досить про Галичину, — перейдім знов на Україну, де ще мають змогу розвивати ся молоді паростки і свіжі сили...

Я хочу власне присвятити декілька слів тим зовсім „новим“. Отже як „нового“ в українській літературі треба привитати Мих. Могилянського, автора оповідань друкованих в „Літ. Наук. Вістнику“, силу досі діяльну лише в російській літературі (драми; „Миражъ“ (1902) і „Усталые“ (1906); ряд праць науково-публіцистичного характера). — Зовсім свіжою силою являєть ся Осадчий, який випустив в 1912 році II том хроніки „На грані ХХ століття. Надій як на артиста на нього покласти не можна, але все таки з твором його треба би, думаю, числити ся серіозно ради його змісту. Твір дуже незручно і недоладно написаний, а все таки автор виявив багато такту і тонкості в так труднім до зображення матеріалі. Фігуру Плятона і Насті умів таки „видовбати“ ре-лефно і правдиво.

Майже тої самої сфери держить ся другий дебютант Васьківський, зображуючи в першій часті своєї повісти „До ґрунту“, подрібно етапи, якими йде духовий розвій сучасного сільського інтеліґента. Тільки проба Васьківського вийшла далеко більше талановита, тут маємо обіцянку на доброго психолоґа і серіозний талант для

повісти. Quod felix, faustum fortunatumque sit... Оповідання Васьківського пригадують перші проби Жеромського... Молоді сили літературні починають перше всього від обрахунку своєї совісти і совісти свого покоління. Де сумління в літературі висуває ся на перший плян, там треба ждати обнови і відсвіження атмосфери. А того нам тільки й треба. Сумління творця — найкрасша орієнтація, яка заступити може навіть всякі „ідеології“, на яких полишало ся на жаль досить наших молодих сил. Найновіша драма С. Черкасенка „Земля“ — приклад власне тому, як письменник тратить свою дорогу, опанований „ідеологією“ і не уміє знайти сам себе.

Смерть забрала в минулім році двох людей, яких імена належать до літератури. Про Гр. Цеглинського я написав свого часу окремий некролог разом із переглядом його драматичної діяльності. Архип Тесленко помер в самих початках своєї творчости, полишаючи лише фрагмент того, що хотів і міг дати. Талант не великий, але щирий і простий, міг бути позиточним для здобути лектури широким селянським масам, які, подібно як він, прокидають ся до життя.

Отсе короткий перегляд позицій літературного білянсу за минулий рік. Я власне й хотів дати лише перегляд, не затримуючись довше ані над одним автором, бо думаю, що сам конспект дає досить виразне поняття про суму здобутків літературних. Коли підносять ся голоси, що наші педагози не мають дати молодіжи що читати, що нова українська література абсолютно не дає нічого для молодого покоління і воно мусить остаточно переходити на літератури чужі, особливо польську, — то вистане лише перечислити самі заголовки і самих авторів, щоби примусити невдоволених до мовчанки. Нова українська література невинна в тім, що для українських педагогів (в Галичині) література наша кінчить ся з „Марусею“ Квітки-Основ'яненка. Як-би вони читали бодай твори Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської, може би не мали відваги говорити, що тільки стара наша література від XII до XVIII ст. берегла свято ідеалів добра, краси і любови. — В прочім все можна про нашу нову літературу говорити, навіть найбільше остро та неприхильно, але перше всього треба її знати і... любити. Хочу сказати, що тільки той має право сварити на неї, кому дійсно лежить на серці її гарний розвій, кому дійсно болячо дивити ся на її прогріхи та бездорожжя.

Таких людей у нас, на жаль, мало, дуже мало. Поки що наша література розвиваєть ся помимо волі громадянства, без участі широких верств інтелігенції. Всі соки свої вона мусить брати сама зі себе, не диво, що не могла досі стати таким могутим фактором нашого культурного життя, як-би собі де-які вигідні панове критики бажали.

З погляду всіх тих висше наведених уваг треба отже рік 1912 в нашій літературі признати за значний крок вперед. Попри твори дозрілі і зрівноважені багато було хаосу, але на той хаос треба дивити ся як на здоровий фермент, з якого треба сподівати ся не одної „звізди“. І з надією, думаю, можемо починати дальший рік і дальший шлях нашої літератури.

АН. НІКОВСЬКИЙ

Українська література в 1912 році.

Як би там не було, як би слабо не були обставлені теорії про нашу культурну і етнічну несамостійність і який би там зневажливий тон не брала наша публіцистика що до балачок російських лібералів про український партикуляризм, все таки в душі рядового українського інтелігента мусить лишити ся гіркий смак від тих упевнених балачок людий, задоволених із сили й краси, привабливості й багатства своєї культури; на душі мусить осісти якийсь неприємний лишок, що в супереч доказам, од голови буде мулити й непокоїти почуття. Адже до нас звертають ся в такому учительному тоні, говорять від імени сильного волею народа, розкривають силу й міць і зовнішню показність загально-російського культурного процесу, і українському громадянству доводить ся слухати усякі балачки про нездатність нашої мови бути органом цивілізованого народу, про малу воду української культури, про вузьке поле національного партикуляризму і таке инше, про що можна говорити сюди й туди, сяк і так.

Так, дійсно: наша преса, наше наукове слово, наша мова не на висшому степені розвитку. Нехай і так. Але ми маємо де що невелике, але цінне своїми властивостями. Очі мусять обернути ся до українського художнього слова, до української поезії. Правда, що Україні дарують розвиток художнього письменства, думаючи, що з нього не може бути фактора власної й самостійної культури, що література ні до чого не зобов'язує, що у нас її межі поставлені самим етнографічним побутом, і що сей побут, на скільки він існує, настільки дає матеріал для української літератури. А тим часом, сучасна українська література, — ось на чому може мати кожний український інтелігент конкретний доказ, яскравий та промовистий, що Україна має право на висшу культуру і що йде тим шляхом, з якого її не зіпхнути. Нам не важко показати, що й квалітативне значінне сучасної української науки чимале й животворче, що книжкова продукція наша несе деякі творчі, будуючі елементи в гро-

мадянство, що наша преса при невеликому гурті читачів, при технічній неусталености, при бракові вибору письменних сил,—все-ж таки є виразними показниками життя і дають певну запоруку красшого і ширшого і безмежного розвитку в будучині. Але українська художня література є факт наочний, показний і глибоко втішний для нас самих. Коли зважити її в цілому, то куди дінуться і як геть далеко одійдуть балачки про примітивність та убогість „провінціальної літератури“.

При всій своїй показності й багатстві російське письменство в останні часи в значній мірі згубило безпосередний вплив на широку інтелігентську масу, воно не в силі,—само слабе, в стані кризи,—вивести свою інтелігенцію з роздоріжжа на певний шлях; воно не дає здоровля душі, воно вже не імponує російському інтелігентови, бо воно слабує так само, як і все російське громадянство за болючими процесами, що творяться в його письменстві, і в переходовій добі не бачать симптомів відродження Модернізм, на який покладалися надії, як на елемент відбудовання показався тільки елементом розкладу і не дав одновлення російському письменству. Врешті бачимо загальну втому і зневіру. Дійшло до того, що один із представників того потужного великими духовими запасами органа російської культури, Максим Горький признав сучасному українському письменству більше внутрішньої сили, ніж російському; і здоровий дух української літератури він пояснює здоровими основами українського народнього життя і вдачі.

А тим часом перед нами не один раз зазначений факт, що українське широке суспільство, напів свідоме громадянство та в деякій частині навіть і свідоме, охотнійше йдуть до російської книжки, частійше беруть до рук російський журнал і газету і матеріально в спомагають більше російську друковану продукцію, ніж українську: пасивно йде наше громадянство за загально-російським курсом, не знаючи про свої шитомі національні цінности, які витворюються у нього на очах, і яких воно все-таки не помічає. Отже, переходячи навіть до тіснійшого кола українського свідомого громадянства, не можемо не пошкодувати над тим, що зріст і розвиток української літератури відбувається при досить холодному до неї відношенню з боку українського читача, що література надто далеко випередила культурність тих, на кім вона мусять опиратися. Чим виявляє наше громадянство своє зацікавлення красшими творами української літератури? Як воно відкликнулося того року на твори Коцюбинського, Лесі Українки, Винниченка; де і як виявило своє розуміння тих творів, який обмін думок почався в нашій пресі з приводу не одного цікавого й важного питання, поставленого або зачепленого в українській белетристиці сего року?—„Всюди темно, всюди глухо“. Українське громадянство „почитує“ собі те, що великим

трудом і працею духа, а не „пописуванням“, добуваєть ся нашими письменниками. Яка самотна повинна бути творчість, коли кожній новий твір падав в громадянство, як в безодню, не плодючи ні гомону, ні відгомону!

Маємо українську інтелігенцію, але ще не протоптали стежок в широке громадянство, ще далеко стоїмо від свідомости широких народніх мас; маємо справжню літературу, але ще не здобули масового рядового читача,—отже скільки мужности треба мати в серці, скільки забуття і саможертви треба, щоб бути українським письменником: творити для народу—і так далеко вперед від нього піти, творити для загального добра — і разом з тим забити ся на такі самотні високости духа! Се — трагічне становище, але в йому опинили ся наші творці не з власної вини: тут впливають загальні історичні умовини нашого культурного життя, та почасти до сієї відірваности за останнє п'ятилітте спричинило ся й українське свідоме громадянство, яке по сей бік кордону значно зменшило свою чутливість в справах художнього письменства, а по той бік кордону віддало ся переживанням славетної фінансово-економічної ери.

Наслідком продуктивної творчости одних, красних наших письменників і зовсім млявої літературної продукції других, наших другорядних письменників, які саме й є представниками української свідомої публіки, впливає той ефект, що у нас одні пишуть дуже добре, а останні пишуть дуже зле; се значить, що наш середній громадянин не знає, як слід, літературної мови, не має літературного стилю, не годен висловити яскраво свою думку, — він собі наш, хатній, свійський, і у всякого иншого народа він став би тільки в останніх рядах культурних людей. Тому минулий літературний рік позначив ся помітною продукцією таких письменників, які й до того були відомі як першорядні творці, або таких, що одразу виявили й показали у себе присутність іскри божої та небуленого талану; вся остання письменна братія ні числом, ні властивостями своїх творів нічого не додала в літературну скарбницю. Тому далі й спинимо ся тільки на тих творах, що в підрахунках літературних надбань цілого року можуть грати значнійшу ролю та зберегти своє значіння й надалі.

Перший, хто почав минулий літературний рік видатним твором, се Михайло Коцюбинський, про якого була висловлена думка,—як на мене, то хибна, — піби сей письменник, давно досягши висшого ступіня своєї творчости, вже не розвиваєть ся далі, а все тримаєть ся на одній висоті, хоч і досить великій. Але „Тіни забутих предків“ примушують перекопати ся, що Коцюбинський, як майстер художнього слова і як людина творчої думки, далеко ще не вичерпав ся, ще бачить стеж-

ки, які треба перейти, ще бачить високости, яких треба досягнути. Очевидно, се було не легке завдання, — впірнути в саму глибіню етнографічного побуту, закопати ся в подробиці й дрібниці цікавих звичаїв гуцульських і винести звідти коштовний самоцвіт — душу особи, індивідуума; бачивши перед собою богате, різнобарвне народне жите, мати стільки втриманости, щоби простежити одну пануючу рису в ньому і в одному світлі, а не у всіх і всяких освітленнях, показати гуцульське житте: в постаті теперішнього гуцула воскресити образ давнеколишнього, забутого предка нашого, — се все свідчить про особливу силу й гострість інтуїції письменника, про молодий і міцний дух його творчости, про чистий, „білий гарт“ його думки. Разом з тим, на мою думку, зміцнилася здатність письменника до мальовання широких картин та утворення складних композицій; психологічні мініатури — „Подарунок на іменини“ та „Коні не винні“ не можна й рівняти по силі, виразности образів та правдоподібности з такими творами, як друга частина „Fata morgana“, „Сон“ і „Тіни забутих предків“.

Про „тихе пристанище“ в творчости Лесі Українки, хоч вже багато років працює вона в українській літературі було-б зовсім не до речі тепер говорити, бо як раз за минулий рік вона дала дві пєси — „Лісова пісня“ і „Камінний Господар“, для порівняння з якими може служити перший том її творів, виданий київським видавництвом „Дзвін“, перед кінцем 1911 року (до речі, нове видавництво чомусь не хоче засвоїти собі одного необхідного правила — помічати рік видання книжки). Драматичні поеми першого тому — се передостанній етап розвитку поетичної форми письменниці, яка довгий час тримала ся поезій; вже драматичні поеми дали змогу авторці дати більший простір думці, яка звичайно у Лесі Українки має значну перевагу над формою, покриває, затушовує поетичний образ; і нарешті в драмах Леся Українка виявила себе в повній силі і блискочи талану. „Лісова пісня“ її, як і „Тіни забутих предків“ Коцюбинського, почасти збивають той докір, який був недавно кинув українським письменникам проф. М. Сумцов в статті „Український етнографізм“ (Українская Жизнь, кн. IV за 1912 р.) за ніби то зневажливе відношенне до „етнографічних“ тем в літературі. Старий український етнографізм дійсно поховано і до нього вже наша література не вернет ся; одначе народній побут, народні звичаї, народня творчість все будуть притягати увагу письменників; змінило ся тільки обробленне народніх сюжетів, а тако-ж змінили ся цілі, для яких сучасний письменник звертаєть ся до народнього життя. З особливим уміннем Леся Українка накреслила на фоні мітичної лісової казки особисту драму, боротьбу характерів і боротьбу двох основ людської душі. Трудно собі й уявити, хто-б инший окрім Лесі Українки міг в су-

часній літературі з більшим правом взяти ся за оброблення такого важкого й „небезпечного“ сюжету, як оповідання про лицаря Дон-Жуана, сюжету, що обійшов мало не всі європейські літератури і скрізь викликав цікаве й оригінальне оброблення красних, видатніших письменників. З нелегкого й—може бути—сумнівного іспиту українська література вийшла з честю й перемогою: „Камінний Господар“ Лесі Українки гіден зайняти почесне місце в ряді європейських творів, в основу яких покладено сей популярний сюжет. З властивою їй оригінальністю Леся Українка перенесла осередок дії з Дон-Жуана на Донну Анну, на боротьбу двох світів в душі жінки. Жінка, її роля в життю чоловіка, власні змагання, боротьба за самостійність, — ось оригінальні й самостійні мотиви української обробки відомого сюжету; до того-ж вони дуже характеристичні й для творчости самої Лесі Українки. Дон-Жуан, захопившись мрією Донни Анни, яка в свою чергу одержала від Командора ясну форму тєї мрії—досягти влади королівської, сям самим перестав бути Дон-Жуаном, губить своє „я“ і через се гине. І Леся Українка показала в сій пєсі всю силу своєї думки і оригінальність своєї творчости. В сій книжці нашого журналу надруковано її „Ізольду-білорук“, оброблення прекрасного середньовікового роману про Трістана і Ізольду,—отже ясно, в якому напрямкові працює тепер увага письменниці, які її сюжети цікавлять, і ми можемо тільки радіти тим новим придбаннем, які внесе в нашу літературу клясична творчість сеї письменниці.

Нова річ Ольги Кобилянської „Через кладку“, так гарно задумана, так з початку віжно та тонко оброблена, з артистичної мережки розтягла ся в повість може завадто довгу і нецільну. Тільки перша частина, тільки історія першого кохання, ніжного, несмілого, оповитого задумою, смутною поезією, може вважати ся дійсно поетичною річею, гідною стати в ряді інших творів Кобилянської. Розлука закоханих на десять років, деспотизм матери героя повісти, її неморальні вчинки, її тупість і над усяку міру еґоїзм, а разом з тим надзвичайна поблажливість і упокорення сина — справляють не досить яскраве вражіння від повісти. Боротьба „мужика“ Богдана, в якому власне нічого мужичого нема, а самі тільки упертість, слабкість зі сильними і твердість в відношеннях зі слабшими, з „аристократкою“ Манею змальована більше статично, а не динамічно, в формі розмов, не підтверджених відповідною дією; можливе і інтересне для Галичини питає про ролю і взаємні відносини „аристократизма“ і „мужицтва“ в повісти Кобилянської перенесено в сферу відносин двох закоханих людей, і там ще далеко не вирішуєть ся. Повість написана бідним стилем, однаковим у всіх дієвих осіб. Тільки образ Манї авторкою закінчено з одною силою натхнення,—

образ прекрасної поетичної і глибокої душі жіночої. Але при деяких недотачах того твору, він все таки являєть ся досить цінною вкладкою в нашу літературу, так ще бідну на просторі, складні, роздроблені в деталях психологічно-суспільні композиції. Се в кожному разі роман, один із тих літературних видів, присутність яких в даній літературі може служити показником її зросту, зрілості і розвитку. Суспільна студія Михайла Яцкова „Блискавиці“ — не може свідчити про якийсь значний поступ в творчості того письменника. Ті елементи уяви письменника, якоїсь різкості і болючої грубості особливо в мальованню моментів, які вимагають особливої обережності, які й раніше було знати, тепер виступають ще різкіше; до того-ж не можна не пошкодувати, що письменник в творови, який сам назвав „суспільною студією“ допустив ся помилок проти дійсности. Перед автором були очевидно не типи нашого суспільства, але виключно своя тенденція і чисто головні, мозкові, фантастичні образи; останніх автор примусив попасти в такі ситуації, які йому підказувала його тенденція, а не дійсність, — тому найбільше вражає претенсія на реалістичне мальованне де-яких моментів. В решті, не маємо на думці заперечувати, що й те, що живе в душі письменника є дійсність, або нереальне джерело творчості, ні—весь світ матеріальний, а також і всі факти і явища психічного характеру можуть і повинні бути цілею досліджування і матеріалом для творчого перетворення в поетичні образи; але тут, в „Блискавицях“, письменник не розмежував суб'єктивного і об'єктивного елементу, наділив, моменти по своїй суті і походженню реальні, рисами ідеальними не в відповідній мірі. Тому не правди і натуралізма бракує повісти, а природности і правдоподібности. При інших умовинах постать артиста, героя повісти, вийшла би у автора не тільки оригінальною, але й більш цільною та викінченою.

Заголовок сеї суспільної студії — „Блискавиці“ — заповідав би цікавий малюнок блискавиць, що попереджують суспільні бурі, але автор переніс питання в сферу особистих переживань артиста, який шляхом експерименту намагаєть ся пізнавати людські душі. Щасливою сю думку признати не можна, бо людська душа в умовинах експеримента все таки лишаєть ся мінливою, і дуже складні, часові випадкові і другорядні явища легко прийняти за прості, постійні та основні. Тому той аналіз, який врешті добув артист з досліджуваних ним душ не можна признати ні точним, ні ймовірним, ні відповідним людській психології.

Не привіс минулий рік нічого нового для пізнання творчості В. Винниченка. Оповідання „Таємність“ показує, що разом з тим, як відійшли в минуле бурхливі політичні події, а „партійні люди“ так само, як і їхні противники з протилежного табору, значно змінили свою

психологію, змінила ся чутливість письменника в мальованню тих типів, значно повизила ся щирість безпосереднього відношення до різних суспільних типів. На місце живого чуття дійсности і свідомости спокійної зверхности та зневаги до таких покидьків громадськості, як герой оповідання „Таємність“, у Винниченка являється тенденційна манера оповідання, в якій автор зумисне підчеркує всі негативні риси героя, від разу розкриває всі слабкі місця ідеології людини з того табору, і сим, тими kropkami над „і“, робить менше цікавим своє оповідання. На більшу увагу заслугує оповідання „Чеканне“ і особливо „Історія Якимового будинку“, де автор поставив нову людину в відносини до людей старого світу і застарілих переконань, де провозвіститель етики Винниченка не по прикладу інших героїв його, які в драмах вражають своєю нереальністю, наділений всіма прикметами живої людини, на кісткові думки письменника надіто дуже живе й рухливе тіло Якіма; тут з особливим трагізмом передано картину руйнування того будинку, який так весело, вільно, з таким ясним серцем остановила нова людина. І образ жінки Якіма вийшов у автора інтересним і привабливим, не зважаючи на всі її негативні риси. Бо сей письменник з найбільшою силою розгортає особливості свого талану тоді, коли пускає в свої твори життя широкою хвилею, коли багатство фарб і звуків дійсности захоплює його самого, коли настрої опановує ним на стільки, що він віддає ся владі його безроздільно, полишаючи на боці учительні тенденції.

Як художник, Винниченко найбільше притягає увагу нашого суспільства широким розмахом мальовання, повноголосим акордом, який будять в ньому життєві явища, якоюсь особливою любовю до життя, яка однаково придивляється маленьким рисочкам, незначним поглядам, влучним словам, своєрідним звичкам, і проміню сонця, і далечині степів, і розкошам ночі, людям всім і всяким, незалежно від їх громадського і морального ества.. Коли Винниченко кидає свій простий, щирий тон оповідача, коли усуває безпосередність свого темпераменту і підгонить свої художні образи під схему готової суспільно-моральної тенденції, то самі образи бліднуть, гублять багатство форм і фарб, і переходять в пліскуваті, однобічні постаті, роблять ся мертвими сиволоми добра, правди, злости, міщанства, носителями якоїсь одної виключної особливості людських вдач і відносин. Є, скажемо, змаганне у людини до ідейної, корисної, всім потрібної праці; у чоловіка може бути дитина, кохана і люблена за те тільки, що вона його дитина, — добра чи лиха дитина, се все одно; мати дитини а ні трохи не відповідає своему чоловікови по поглядам, настрою і бажанням, — відси драматизм становища чоловіка. І, Винниченко, в своїй останній песі „Натусь“, маючи таку схему, вже не жаліє негативних рис для характеристики мате-

ри дитини: хитрість, подлість, злість, злобність, розпусність, дрібязковість і т. д. — все збирає автор в одній особі і досить старанно ви-малює ті всі риси, не дбаючи в той-же час про повну характеристику її чоловіка, якого покохала друга жінка. Драматична дія в цесі виникає з містифікації, яку надумали приятелі чоловіка, і нерозвинена і нерозроблена несподівано уривається. Роман в драмі „Натусь“—се власне той самий Яким, котрий уже осів ся в новім будинку і довгий час змушує себе не дивити ся на всі незручності тої будівлі, в яку він так необережно увійшов. Ріжниця та, що він сам не будував, але хотів пербудувати на ново. Тема інтересна, але в цесі ясно і сильно розроблена тільки місцями. Уявляючи сю саму фабулу в формі оповідання, можна думати, що вона у автора вийшла би далеко красше і характеристики були би далеко повнішими, бо літературний формуляр В. Винниченка ясно свідчить, що з того письменника трохи чи не найкрасший у нас оповідач, але рідко гарний драматург.

Досить несподівано зявив ся у нас на літературному обрії новий письменник з книжкою своїх творів „До ґрунту“ Г. Васьківський, і з першої-ж книжки можна сказати, що наша письменна громада му-сить трохи розсунути ся, щоб дати місце новому своєму товаришови. Ясно, що з Васьківського не дебютант, але справжній письменник з цілком виразним літературним обличчям: він уміє вибрати відповідну своїм силам тему, знає, чого хоче, (а свідомість мети — не малий плюс для письменника), має досить великий запас життєвих вражіннь і неприкрашений погляд на сучасну дійсність, а також і благородну зтриманість в мальованню, як і герой його повісти „До ґрунту“ здорову свідомість і здержливість в своїх вчинках; не легко в наші часи інтелігентських шукань втримати ся на ґрунті реальної здорової праці і уникнути фальшивої стежки чужих неперетравлених власним організмом ідей. Через три твори першого тому виразно проходить характерне для нашої інтелігенції змаганне поріднити ся зі селом, з народом, бажанне вияснити взаємні відносини інтелігенції і простого народу, — і тут автор зовсім не обманює себе якими небудь ілюзіями що до простого рішення сього питання: в його оповіданнях нема жадної ідеалізації села. З сим інтелігентським пориваннем до ґрунту стоїть поруч своєрідне змаганне серед деяких елементів села відірвати ся від ґрунту — від тісного світа селянського побуту, світогляду і відносин, яке проглядає в писаннях небіжчика Архипа Тесленка, зібраних в першому і останньому, на жаль, томі, „З книги життя“. Окрім знавця сучасного села і живого ілюстратора ліквідації громадського руху, загубила наша література в особі Тесленка визначного майстра українського слова: його мова, оригінальний, надзвичайно вірно схоплений, стиль діалекту

ЛНВістник 1913, кн. I.

12

Полтавщини можуть служити живим зразком народньої, української мови, тої української мови, повним посіданням і знанням якої можуть похвалити ся не всі красні наші письменники.

„Заповіт і смерть пана Івана Гречки“ (з хроніки родини Гречок) В. Леонтовича (В. Левенка, того рідкого на жаль гостя в нашій літературі за останній час) дають дуже цікавий матеріал до історії суспільних відносин в другій половині минулого століття, малюючи повстання і зміцнення великих панських посіlostий і побут нового українського дворянства, ще близького до народу. Бажало би ся, щоб автор продовжив сю хроніку, бо се збагатило би наші відомости про той побут, який все далі й далі відходить в історію, але ще не має досить повного закріплення в літературі.

II-ий том творів О. Плюща містить велику повість „Великий в малім та малий в великім“, яка може бути сумною згадкою про рано і невчасно загублене молоде життя, рано почату важку життєву дорогу і надірвані молоді сили. Хоробливий стан письменника, повне зденервованне, жах сучасности внесли в його творчість різкі болючі лісонанси, невикінченість і неурівноваженість, але все таки в такому молодому вікові письменника, при тих зрозумілих і непоборимих хибах і недостачах, з його творів проглядає замітна літературна сила, яка могла би виробити ся в щось більш певне і виразне.

Ескізи і оповідання Галини Журби свідчать про тонкий артистичний смак, естетичну тактовність і велике багатство фарб сеї молодой літературної сили. Образи її завше викінчені, перейняті одним цільним настроєм і визначають ся гармонійною мальовничістю.

Громадське життя наше пішло хоч і невтішним, в значній мірі з примусу спокійнішим, але рівнішим темпом; йде перевірка громадських сил і відносин, виясняють ся помилки минулого і перспективи найближчої будуччини; останнє, приблизно, трьохліття виявило значне пониження громадського життя, впали і стерли ся широкі поривання, і се не могло не відбитися на творчости тих українських поетів, які так чуло раніше переживали загальний громадський рух. І лінію перелому знати в поезії О. Олесея, який свого часу так сильно і виразно передав в своїй поезії загальний настрій, так просто і легко ввів в українську поезію нові форми, сміливі, музичні оригінальні. Уже в другому томі, поет показав помітне ослаблення „громадського“ настрою, але разом з тим і втішну зрілість, що давало право думати, що сила його поезії не випадкова, що не тільки хвиля громадського руху винесла його на височинь, але й власні природні данні поета з ласки божої. Після боротьби серед людей поет перейшов до боротьби в природі („Що року“, („Над Двїпром“); в сьому періоді виступили і перемогли ліричні еле-

менти, і нарешті в етюдї „Тихого вечера“ маємо сумну елегію з тісного кола особистих переживань людини; деякі дрібні поезії О. Олеся, що зявила ся минулого року, нічого не уявляють нового в творчості поета і... не далеко від висновку, що ся муза вже свою пісню відспівала. Проте висновок був би хибний, бо антракт заповнюється корисним і коштовним перекладом „Пісні про Гайявату“; думаю, що сей антракт буде дуже пожиточним для творчості поета, бо дозріють і викристалізують ся якісь нові погляди, нові настрої і зріла муза поета принесе ще не одну перлу поетичну українській літературі. Самий же переклад ми можемо тільки витати, бо ясна і зрозуміла користь для літератури і мови за переклади творів світової вартости беруть ся краспі наші майстри слова і поетичної форми. Але і по суті перемогу особистих мотивів в поезії О. Олеся, не можна вважати чимсь ненормальним або негативним в його творчості, як і в творчості кожного поета.

Досить продуктивною показується творчість Гр. Чупринки, який випустив збірку ліричних поезій „Контрасти“. Ся поезія не має такого багатства переживань, як приміром лірика О. Олеся, але і в обмеженому колі своїх настроїв Г. Чупринка здобув ся на моменти високого натхнення, торкнув глибокі струни душі людської, і своїм екстазом, силою свого переконання, своєю релігією незалежного, від усіх і усяких обмежень вільного духа, збудив загальне заінтересованне і захват. Окрім того Г. Чупринка прийшов зі своєю власною формою, зі смілим віршом, з особливою музичністю і ритмом, зі своїми власними, небувалими і несподіваними иноді алітераціями, які йому підказали нові слова, гарні, згучні, виразні. Ся муза внесла новий струмок в літературний рух, сплodiла одностумців і прихильників, вплинула навіть на ритми деяких поетів, які писали ще до Г. Чупринки. Але сей метеор затримав ся довше на літературному обрії, ніж заповідали досадні рекомендації в прольогах О. Коваленка, і в „Контрастах“ Г. Чупринка вже повторює себе самого, але для більшої виразности, ясности своїх думок не дає нового матеріалу. З самого початку своєї літературної діяльности Гр. Чупринка звернув ся до крайніх викликів, взяв тон останньої межі людських поривань і боротьби; се в деякій мірі відповідало течіям і настроям в життю російського громадянства — сей шал боротьби, трагізм в щастю, радість в муках і аполлогія смерті. Згідні з настроями Чупринки моменти давала і дає дійсність, але від поета, як певної індивідуальности можна вимагати більше, а власне, виразности світогляду. Від настрою поет мусів би перейти до більш складних психологічних явищ; від пісні, образу, моменту, автор, який має всі данні визначного артиста, повинен приступити до складної, роздробленої в частинах композиції, все одно чи загального, чи суб'єктивного, глибоко інтимного характеру.

В противнім разі наступає, бо мусить наступити, втома, повторенне, переспів своїх власних поезій і виснаженне думки, настрою і форми. Лірика Беранже і Гайне житиме віками, бо відбила в собі глибокі соціальні і політичні мотиви сучасности, дарма, що вони різно переломили ся в призмі свідомости сих творців. Але очевидна перевага інтимних, різко індивідуальних рис в творчости нашого поета вимагає складнішого розроблення тем, що утворить сій музі твердий ґрунт і помітну течійку в українській літературі. В чому має виявити ся перелом в сій творчости, я не можу сказати, бо не критика, якої призначенне полягає в аналізі, в розумінні, може показувати дорогу творцям; В „Контрастах“ виявлено повні акорди творчости Гр. Чупринки, і від сеї стадії поет повинен підняти ся вище, ступити на слідуючий щабель, бо лишити ся все на одному — значить виповісти себе всього.

По довгім часі літературної продукції випустив минулого року першу збірку своїх поезій Микола Вороной, сей вірний і щирый паж української молоді музи, якого вона проте мало пестила і нагороджувала за старанну службу. Не легка була праця поета — випробовувати і заводити в українській поезії нові ритми, рими і розміри. Не вдячна була роля піонера нових форм тим більше, що поезії М. Вороного не здобули такої популярности, як молодших його товаришів, бо здебільшого виходять вони з тісного кола особистих, переважно любовних, переживань. Бідність тем позбавляє сю музу широкого інтересу, невисока лінія натхнення не дає розмаху ширости і силі почуття, муза завше була для М. Вороного недосяжно величньою богинею, і він ніколи не звертаєть ся в нею так вільно і безпосередно, як О. Олесь, Г. Чупринка і В. Винниченко. Найперше з М. Вороного стиліст, і що до того, то йому належить повне признание. Сей поет шукає слова, дуже обережно звертаєть ся з неологізмом, не допускає різких провінціалізмів, викінчує і вигладжує свій вірш. Як до мови, так і до літератури, власне до поезії, М. Вороной завше відносив ся з любовю і пошаною. Прихильник естетизму, з піснями красі і мистецтву зеднав щирю любов до України: — „Мій друже! Я красу люблю, як рідну Україну“ — каже поет, і тому для мене нічого нема дивного, що в поетови будять натхнення не тільки абстрактна краса або роскоші природи, але, скажемо, і українські патріотичні свята, коли загальне зворушення, радісне почутте, можуть здати ся поетови моментами краси. Жадного гріха перед поезією нема, коли поет відгукуюєть ся на свято І. Котляревського або смерть М. В. Лисенка — річ в тому, як відгукнути ся. Отже поезія М. Вороного могла би мати і ширший діапазон тем, ніж той, що показуєть ся в I томі, бо для сього сей поет має досить багатий поетичний механізм, умівне стилізувати в бажаному тоні. Ся поезія не чужа різним проявом життя і шкода, що

воно не увійшло в творчість широкою хвилею. Тоді твори М. Вороного може програли би де-що на „чистоті поезії“, але багато виграли би на силі. Коли можливий вірш „На свято відкриття пам'ятника Іванови Котляревському“, то можливе і більш глибоке трактування „громадських“ тем, власне — настроїв. „Calendarium“ М. Філянського не знайде спочуття серед широкого громадянства, бо не для нього воно і писане, але вже придбало прихильнішу оцінку, ніж перший том. Тоді, року 1907, муза М. Філянського з її романтичним настроєм, з тихим смутком вечірньої задуми не могла знайти досить суголосних елементів серед українських читачів; але і тоді можна було бачити, яке глибоке, молитовне відношення будять у М. Філянського деякі його об'єкти творчості. В другому томі з'явився М. Філянський більше зрозумілий, з більшим і багатшим, хоч все-таки обмеженим, вибором тем, з красною мовою, з музичним віршом. „Calendarium“ — коло переживань самотного романтика, замисленого, відданого питанням минулого життя, віри, поезії. Майже виключно до світа минулого, звернені очі поета, і в тому світі бачить він багатство життя і думки; золотий вік ввижається йому крізь могучу і тверду, холодну і матеріялістичну сучасність. Цільна поезія М. Філянського вносить в українську літературу певне збагачення і, можна думати, розіветься в поважну і кошову літературну продукцію.

З загального огляду цих типових і видатніших представників сучасної літератури відкриваються дуже втішні перспективи взагалі для української літератури і зокрема напрошують до позитивні висновки про до нашого літературного руху в минулім році. Бачимо, що українська художня література розвивається як міцний, певний своїх сил, здоровий організм. Ся література, далека від популяризаторських тенденцій, далека від ролі послуговача біжучим потребам нашого інтелігентського життя і часовим змаганням сучасників, іде все своєю стежкою на високости, шукаючи краси і правди духа людського; вона звертається до вічних питань, і очевидно вона ближше до розв'язання їх, ніж всі попередні, перейдені нами, літературні епохи. В життю української інтелігенції починається зворот до переваги економічної діяльності над справою національного, культурного та ідейного самовизначення; позначається перехід від ідейних змагань до безпосередньої практичної роботи; після всіх попередніх рецент спасення України дійсність підказала ще один — піднесення добробуту народу шляхом організації економічної допомоги, шляхом кооперації, як організуючого і зміцнюючого народні сили чинника. Так, се чудовий засіб, щоб прискорити темп національного розвитку, але ні в якому разі не єдиний, що майже готові забути ті, що кажуть, ніби тільки так досягнемо своєї цілі. Не

треба забувати, що часи великих історичних хуртовин минули ся, що засоби денационалізації тепер не мають різких прикмет, які відштовхнули би наш нарід від небезпечної стежки; південні і інші орди йшли колись війною, з гуком рушниць, в супроводі гвалту, пожежи і грубого насильства; польонізація мала виразну форму войовничого католицизму, — отже в свідомості кожного українця ясно повставало почуття і розуміння небезпеки, а разом із тим свідомість потреби в енергійній відпорній діяльності. Але тепер повільно і методично просякає національний організм елементами розкладу, легко і непомітно накладають ся відливі фарби гриму, які перемальовують національне обличчя на инший зразок і які не легко буде змити, великі дози денационалізаторських впливів передають ся підсоложеннями, часом прикрашеннями позолотою, — а ми все ще маємо тільки статичну енергію нашого народу і кінетичну нечисленної інтелігенції. Тому в першій мірі потрібно нам збільшення кадрів свідомої української інтелігенції, яка мусить доповняти ся численними елементами з маси обрусілих земляків наших, що не встигли ще затратити хоч глуху свідомість своєї національної приналежності. Цілим рядом переходів можна покручів перевести або до стану первісної породи, або до далеких ступінів споріднености. Отже треба дбати, щоб на українському ґрунті утворили ся привабні умовини психологічного підбору, і тут приходимо до думки, висловленої проф. М. Грушевським: „лишивши на боці такі справи, як захоплення всеславянськими приятельськими демонстраціями і високою міжславянською політкою, мусимо більш уваги і енергії віддати розвиткови української висшої культури, щоб утворити запаншу атмосферу, міцні і культурні цінности — от, тоді на тепло і блиск культурного огнища неликвана прийде заблудша отара широкого громадянства українського і процвите ся присохла патериця — справа українська.

Окрім праці в обсягу української науки сильним приваблюючим елементом являєть ся українська література, але вона вимагає вже від теперішнього складу нашого громадянства більш уважливого відношення до себе. Бо література далеко випередила українську публіку, і ми являємо ся свідками досить неутішної пропорції: наскільки український народ відстав від своєї інтелігенції, настільки ся інтелігенція відстала від своєї літератури. Наша публіка або зовсім не реагує на красні твори красних письменників, або реагує так, що демонструє свою велику відсталість і неуміння розібратися в справах літературної етики (згадати хоч би протести проти писань В. Винниченка), в питаннях потрібного і непотрібного, дозволеного і недозволеного. З того може виникнути і розвинути ся в кожнім разі небажане відчуження громадянства і красного письменства, і вина лежатиме не на творцях. В інтересах са-

мої поезії не можемо вимагати, щоб творці спустилися до рівня розумового стану публіки, бо остаточні наші цілі вимагають, щоби творець все йшов на висоти творчості, вільний, незалежний, оснований на сучасності, а не примінюючись до неї. Значить вся справа в громадянстві, а не в творцях. Звичайно, що се дуже сумна історія для цілого суспільства, коли якийсь невеличкий гурт проводирів заходить так далеко вперед, що про них можна говорити, як про діти й сонця, які так високо занеслися, що маса не годна їх наздогнати, які втерляли твердий ґрунт і буяють в високостях творчості. Але громадянство може забезпечити собі спільність і звязок з кращими своїми синами тим, що само підносить мету до розуміння своєї літератури, коли справи і поступ української літератури будуть близько торкатися душі суспільства, коли буде живіший і діяльніший інтерес до тої літератури, яка не зважаючи на її висість, все-ж таки являється плотю від плоті і костью від кости українського народу.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

Українське життя в 1912 році.

Вже з тих уривчастих і неповних відомостей, які доводилося нам уряди-годи подавати на сторінках нашого журналу, читач мав змогу уявити собі більш-менш виразно, в яких умовах проходить українське життя в Росії. Для націй, вільних у своїм розвитку, картина змагань українства до самовизначення, до здійснення й одвоювання тих навіть небогатих норм, без яких нема національного життя, як такого, картина впертих спроб припинити природний рух і знищити його попередні етапи, його надбання, — є чимсь диким, незрозумлим, бо для вільних націй здійснення прав, коли не громадянина, то принаймні хоч людини, є річчю безперечною, є тією аксіомою, коло якої давно вже замовкли всякі суперечки: зріст і розвиток усякої окремої нації давно вже визнано не тільки явищем, припинити яке по-над силу охочим до того, але явищем бажаним, яке, простуючи нормальним шляхом життя, зміцнює силу нації, вкладає в скарбницю людських здобутків свої коштовні вартості й одкриває в далечинах поступу людського широкі обрії й ще нерозгадані, але великі можливості. Таке відношення до самовизначення окремих націй подекуди сталося відрадным фактом, наслідки якого як найкраще показали, що не політикою нищення й руйнування своєрідних національних культур витворюється міць держав, а навпаки — доброзичливістю й допомогою національним рухам. Тільки таке відношення до недержавних націй зможе держати всякий національний рух на пев-

ній дорозі, не вибе його з природної колії на шлях ексцесів і спотворення. Коли од загальних міркувань перейдемо до розгляду українського національного руху в Росії, то побачимо, що як раз такого відношення — здорового, некороткозорого, незасліпленого біжучими інтересами тимчасових російських хазайнів політичного моменту — й бракує російській політиці в її міжнародних стосунках. Для ілюстрації наших міркувань минулий 1912-ий дає багатий матеріал, виявляючи з одного боку, що кінця-краю нема люджерному безглуздови, запеклости й злоби,—а другого — живучість національної ідеї і непереможний хід її до верховищ людськості.

1913 рік завстав українство й передав його своєму наступникови в тім стані, коли було вже одкинуто самонадійні балачки про те, що ніякого українства „не было, нѣтъ и быть не можетъ“, потім, як черговий ступінь у таких справах, — що, мовляв є, але се витівка купки „злонаміреннихъ“ людців; 1912 рік прийшов саме тоді, коли верескливо вже зі сторінок „Кієвлянина“, „Нового Времени“, „Московскихъ Вѣдомостей“ лунав трівожний голос українських шакалів — Анатолія Савенка й К⁰: в мороку російської ночі сі потвори, сі недолюдки чули величній хід світлої ідеї, й ховаючись за деревами патріотизму, блимали у птьмі тій хижими очима й вигукували свої попередження, після яких завше здіймав ся галас рідньої їм зграї зі сторінок інших хижацьких видань, хижацтво чуло здобич і сливе ніколи не помилялось, бо ввесь шлях українства вкрито трупом, як результатами і наслідками хижацького виття; хижацтво не помилялось, але тільки в тім, що виття його буде зустрінуто з потрібною для нього уважливістю; що-ж до самого розуміння справи, розуміння того, що діється навкруги, то... то сього йому й не потрібно було: воно живе моментом, навчилося добре використовувати його—й про нього досить; в глибині й далені життя воно не любить зазирати, бо там бачить свою... загибель. Взяти од життя яко мога більш, використати все, що поуз руки пливе, не задумуючись ні над якими, крім особистих, інтересів — в сім природа тієї хижацької пошести, яка останніми часами одкинула вульгарне назвище чорносотенства й прибрала більш пристойну, хоч і невідповідну вивіску — націоналізму, опоганивши тим самим саме розумівне націоналізму й примусивши поступову людність прикласти до нього — для різниці од справжнього, здорового націоналізму—епітет зоологічний. Пошесть зоологічного націоналізму протислась у всі вфери політичного, громадського й культурного життя Росії, й 1912 рік полинув під тим ганебним знаком. Ні законодавні установи, ні адміністрація, ні навіть громадянство у певній своїй частині не уникли страшної своїми наслідками пошести й згідно з її вимогами працю вали над політично-громадським будівництвом, не

підозріваючи навіть того, що напуючій, державній народности, вільній у своїм розвитку, ідея націоналізму є річчю чужою, яка свідчить тільки про гіпертрофію й виродження тих т. з. „устоевъ“ на яких вона, або красше—її керовничі намагались поставити державний будинок. З погляду потворної ідеї зоологічного націоналізму і оцінювали ся всі прояви російського життя, зазначало ся його дальші етапи й переводило ся в дійсність насущні потреби державної й недержаної людности.

Року 1912-го скінчила своє ганебне життя 3-я Державна Дума й Державна Рада. Між багатьома иншими законопроектами, оцінка яких стоїть поза нашим завданням, в сім році з них набули право закону два таких, що безпосередньо стосують ся й до українства. Се—законопроект про відокремлення Холмщини й законопроект про початкову освіту. Під час обміркування й дебат з приводу першого з них як найкрасше виявилось націоналістичне обличчя 3-ої Думи й безоглядне зловживання й нехтування правами й інтересами людности за-для проведення в життя чудернацької ідеї російського націоналізму. Змагались, властиво, два зоологічні націоналізми—російський і польський: перший проливав крокодилячі сльози над долею „руссаго населенія“ Холмщини, а другий те саме „населеніє“ звав польським й умів так жалібно змалювати майбутню долю його, що прихилив на свій бік і опозицію Думи, яка з красномовністю, вартою достойнішого вжитку, обороняла польські інтереси од зазіхання російських зубрів. Про те-ж, що Холмщину населено не „русскими“ й не Поляками, а Українцями, певне було-б забуто, коли-б инородець, Литвин Булат не виступив з палкою промовою, дорікаючи Думі, що зовсім не в інтересах холмської людности зняла вона гармідер „Ви й не натякнули отверто про те, — говорив він між иншим, — як треба задовольнити справедливі потреби Холмщини, яку нині відокремлюєт ся. А весь галас ізняли не про те, що саме треба тій людности, а про те, кому проковтнути ту людність українську, чи Полякам, чи Росіянам“. Чи до інтересів якихось там Холмщаків було, коли на часі стояло підвезти візка навісним Ляхам, і зайвий раз показати їм, що ще є чимало пороху в московських пороховницях? 26-го квітня законопроект ухвалено; потім, за допомогою великого „знавця“ південно-західного краю, п. Пихна (нині — тайного совітника), прийнято його й Державною Радою, і з української холмської людности здерто вивіску — „Поляки“ й наліплено — „русскіє“. Націоналісти російські були задоволені; то байдуже, що закон про відокремлення Холмщини ще й досі не може бути переведеним у життя, що він з'явив ся на світ мертворождением і що сердешньому ініціаторови його, еп. Євлогієви, доводиться й тепер обчовгувати петербурські міністерські пороги та благати довести до краю благий почин 3-ої Думи, се-б то по-

спішити з русифікацією краю: Поляків усунено од пановання, а решта — дурниці, — нехай поневіряють ся, як поневіряєть ся й скніє в безпросвітній темноті вся російська людність. Нові часи — нові й турботи у н. п. націоналістів.

Що до законопроекту про початкову освіту, то з Державної Думи він вийшов у такім вигляді, який давав змогу сподіватись, що українські змагання в тій сфері хоч почасти буде задовольнено законодатним шляхом. Не зважаючи на націоналістичну більшість Думи, в законопроект увійшло дві статті, що мали на увазі спеціально инородчеські школи. Під натиском життя націоналізм мусів умістити в законопроекті таку, напр., примітку до статті 9-тої. „Въ мѣстностяхъ съ иноязычнымъ населеніемъ дозволяется, съ разрѣшенія уѣзднаго окружного или городского училищнаго совѣта, преподаваніе мѣстныхъ языковъ для желающихъ“. Статтю-ж 16-ту навіть комісією Державної Ради було ухвалено в такій редакції: „Въ мѣстностяхъ въ коихъ дѣти, поступающія въ училище, не говорятъ по-русски, допускается при обученіи пользоваться природнымъ, на которомъ говорятъ учащіеся въ семьѣ, въ первый, а буде это необходимо, то и во второй годъ обученія. Съ начала третьяго года преподаваніе всѣхъ предметовъ, кромѣ Закона Божія и родного языка, производится на русскомъ языкѣ“. Як бачимо, з невеликих і дуже богатих націоналістичних милостей тим разом перепала була дециця й українським дітям. Але в Державній Раді не дарма-ж сидить такий благодійтель нашого „населенія“, як землячок. проф. Д. Пихно.

В статтю 9-ту він намагаєть ся внести таку поправку чи примітку: „Съ цѣлю предупредить превращеніе малорусскаго и бѣлорусскаго нарѣчія въ особій иноязычный языкъ (?!), мал русское населеніе не считается иноязычнымъ“. Та аргументація запеклого українського ворога тим разом здала ся малопереконуючою навіть для старих дідів Державної Ради й ст. 9-та пройшла в редакції, яка одкидає примітку п Пихна. Зате при обміркованню ст. 16-ої, п. Пихно-вжив усіх своїх наукових і політичних збідностей та знання, щоб провести таку свою примітку: „Въ мѣстностяхъ съ малороссійскимъ и бѣлорусскимъ населеніемъ преподаваніе всѣхъ предметовъ производится на русскомъ языкѣ съ перваго года обученія“. Довело ся, звичайно, налякати дідів сепаратизмом, австрійською небезпечкою й т. инш. і послатись на свою 30-літню практичну діяльність у н.-з. краю „въ качествѣ публ. циста“. В оборону „малороссійскаго нарѣчія“ виступив супроти п. Пихна харківський проф. Багалій із своїм „пользованіемъ роднымъ языкомъ только въ медвѣжьихъ уголкахъ и только въ теченіе одного года“, але оборона ся була остільки доладна, що задоволеный п. Пихно констатував: промова проф. Багалія „скупить подтвержденіемъ во многихъ своихъ ча-

стяхъ именно необходимости того предложенія, которое я внесъ“, — і поправку-примітку п. Пихно було ухвалено більшістю 73 членів Ради супроти 51.

Се було завершенням відносин до українства російського народного представництва. Надходив строк уповноваженням 3-ої Думи, і українство силою річий і логіки муіло переоцінити й своє відношення до законодапних установ Російської Держави, власне одмінити свою байдушність до складу їх, бо пятиялітній досвід виявив, оскільки покладатись на оборону навіть опозіційної частини Думи є річчю непевною й легководумною (згадати тільки знамениту оборону українства п. п. Родічевим та Мікюковим, зміст якої замикав ся в кількох словах: дайте, мовляв, їм те, чога вони вимагають, — нехай переконають ся, що їхні вимоги безпідставні й „неосновательны“). На передодні виборів одбув ся в Петербурзі зїзд громадських діячів, на якому вироблено відому Українську виборчу плятформу (див. „Л.-Н.-В.“, кн. 5), на тім же зїзді зазначено й тактику, якої повинен держатись український виборець залежно від совідношення виборчих сил у одній місцевості. Оголошення тієї плятформи для загального відома зробило своє вражіння, і як що українцям і не пощастило провести в 4-ту Державну Думу своїх представників-українців, проте поступові кандидати російських виборців скрізь, де тільки була потреба їм у допомозі українських виборців, муіли захищувати вимоги українства до своїх мандатів.

Коли од законодапних установ та перейдемо до адміністрації і простежимо, як одбила ся її діяльність на українськїм життю, то побачимо, що відношення до українства в сій сфері російського життя можна характеризувати тільки словами — утиски, заборони, перешкоди. Всі прояви українського руху, або тільки далекі натяки на нього, немилосердно „пресїкались“, і в сій праці адміністрація часом не зважала на явний дозвіл закона: в боротьбі з українством, як звищем небажаним для по-націоналістичному настросних висших адміністраційних сфер, всі засоби вважали ся гарними, чи то законні, чи цілком беззаконні. Гонитва за українством набирала иноді просто неможливих, цинічних форм: все було „во благовременнї“, бо заздалегідь можна було бути певним, що до такої „діяльности“ прихильно поставлять ся в Петербурзі. Українство, притиснене в куток знаменною політикою заспокоєння, власне і виявляло себе тільки чисто культурницькою працею та й то в таїй мірі, в якій дозволяли обставини: „Просвіти“, яких зосталось усього чотири чи пята по незначних містах і селах українських — упорядковували театральні вистави, читали невинні реферати, улаштувували концерти, літературні й танцювальні вечірки та, либонь, і по тому; всяка инша діяльність завше старанно забороняла ся. Те саме робило ся й

в українських клубах по значніших містах (Київ, Одеса). Отже й така робота була сіллю в оці де-кому з адміністраторів, і року Божого 1912-го нагло скінчили своє життя житомирська й каменська „Просвіта“ й Київський Український Клуб. На першу давно вже начальство позирало неситим оком, хоч вона виявляла свою діяльність чи не найменш од усіх інших українських товариств; першою значною ознакою адміністраційного незадоволення був трус, за яким в недалекий час (28-го квітня) надійшло й закриття за шкідливу (?) діяльність. „Просвіту“ в пос. Каменським закрито було вже за „бездіяльність“ (при неможливості щось робити), а Київський Український Клуб мусів спокутувати гріх пограничної адміністрації, що пропускала в Росію нелегальну для наших країв американську газету „Свобода“. Решта „Просвіт“ сяк-так животіє, дожидаючи, як від обуха, своєї черги.

Зовсім недвозначно виявила адміністрація своє відношення до українства й у відомій справі збирання жертв на пам'ятник Т. Шевченкові. Сім років уже провадить ся по всій Росії се збирання з дозволу виспій влади, проте й досі на місцях трохи не що місяця трапляють ся з сього приводу всякі непорозуміння. Чимало клопоту обіднаному комітету по збиранню жертв накоїв, напр., хорольський справник: не маючи змоги заборонити збирання зовсім, він прискіпав ся до підписних листів київського комітету й запевняв, що на Полтавщині має право збирати тільки Полтавська Губернська Земська Управа. Доводилось через губернатора ростовмачувати хорольському Сквозникови-Дмухановському, що він помиляється. На Чернігівщині-ж, дак там зовсім не вважали потрібним рахуватись з якимсь там виспим дозволом, а просто забороняли та й годі. Сказати, щоб чернігівські адміністратори помилились у своїх висновках з оцінки сучасного моменту не можна, а надто після того, як чернігівського губернатора призначено осе за міністра внутрішніх справ. Надходили звістки про аналогічні заборони й з інших місцевостей, але вони мали характер уже не системи, а випадковий. Що-ж до заборон інших проявів українства, як напр., спектаклів, вечірок, концертів, рефератів і т. д., то їх було на протязі року занадто рясно й вони в свій час занотовувались і обговорювались на сторінках української преси.

Кажуть, що нема диму без вогню, і коли ми пильніш придивимось до утисків і переслідувань українства з боку російської адміністрації й подбаємо знайти для їх пояснення найближшу причину, то побачимо, що у великій мірі спричинювала ся завше до того націоналістична й чорна преса. Коли виспа адміністрація в своїх наказах керується сяк-так певними мотивами, що мають характер вузько зрозумілих державних інтересів, то численна провінціальна адміністрація й чиновництво, в більшості своїй малоосвічене, має про ті державні інтереси дуже туманне

розумінне, а то й зовсім ніякого, тому в своїх стосунках до українства керуєть ся або невмірущим у нас принципом — „чего моя нога хочеть“, або нацьковуваннем. Се нацьковуванне й було здебільшого тим вогнем, з якого виходив дим безглузких причіпок, утисків і перешкод. Адміністрацію висшу обслуговували в сїм напрямі такі органи, як „Новое Время“ й „Московскія Вѣдомости“, що завели навіть своїх власних доїзджачих спеціально за-для цькування українства. З провінціальних органів сією почесною діяльністю в минулім році найбільш уславились: „Кієвлянинъ“, „Подоланинъ“, „Жизнь Волини“, „Черниговское Слово“, „Русскія Правда“, „Окраины Россіи“, „Голосъ Кавказа“ й т. инш. Всі вони по змозі запопадливо цілий рік вішали собак на українство й доводили до відома кому слід про всі прояви нелюбого „мазепинства“, додаючи, звичайно, більш од власної фантазії й свого величнього серця. Чорний публіцист „пописываль“, а чиновний читач „почитываль“ і „принималъ мѣры“, щоб „тащить і не пущать“. Варт одзначити той поступ, який зроблено сією духовитою пресою імено в минулім році. І ранійш україножерна преса дошкуляла українству брехнями й доносами (иншого способу боротьби з нелюбим рухом вона не визнає); але все те вона оповивала в більш-менш пристойну, так би мовити, літературну форму. Року-ж Божого 1912-го всякі церемонії й фігові листки літературности було одкинуто й з редакцій було зроблено справжній учасок і „сыскное отдѣленіе“, и брудні сторінки обернено в звичайний протокол. Згадати тільки „протоколи“ чернігівської рептілії, в яких подавало ся до відома начальства „званіе, имя, отчество и фамилія“ тих, що жертвовали на пам'ятник Т. Шевченкови, а також, де служать, скільки пожертвовали, кого нахилили до такого злочинства, і трохи чи не адреси запеклих прихильників „мазепинства“; або „Жизнь Волині“, що складала систематичні доноси на житомирську „Просвіту“ й її діячів; або „Окраины Россіи“ із знаменитими бомбами, які вироблятимуть ся у майбутнім українськїм університеті в Галичині; або „Голосъ Кавказа“, який „ради курьеза и для свѣдѣнія полиціи“ умістив „подлинную депешу тифлисскихъ украинцевъ и сочувствующихъ кавказцевъ“ (укр. парл. клубови у Відню)... Воїстину „світ посуваєть ся наперед“, і все на світі „совершенствується!“ Як бачимо сієї відрадної еволюції не уникла й чорна преса на радість і втіху українству.

Немалої слави зажило й російське духовенство, суще на Вкраїні, вирушивши минулого року в хрестовий похід супроти українства. Ідучи на палигачі російської бюрократії й годуючись духовною стравою Савенків, Меньшикових, Скворцових і инш. чорних кухарів, духовенство в значній своїй частині уявило чомусь собі, що й україножерна вода без нього не освятить ся й з запалом сунуло на прою в допомогу націона-

лістам. Се було тим зручніш, що наближались вибори до 4-ої Думи й треба було зажити популярности енергічних діячів: се одкривало певний шлях у кандидати до послів. Хроніка українського життя за минулий рік зазначила чимало випадків, коли архирей й батюшки намагались, часом не без успіху, покласти „мазепинців“ „на об'ї лопатки“. Одбрано було назад, напр., дозвіл синода завести в подільській семінарії навчання української історії й історії літератури; знято похід супроти шевченківських панахид, супроти збирання жертв на шевченківський пам'ятник, супроти церковних і інших учителів, прихильних до мазепинства, і т. инш. Де-котрі з пан-отців захопились справою україноборства до запаморочення, як напр. китайгородський піп з Поділля, о. Кульчицький, якому Українці почали ввижатись страшними „сатанитами“. По закінченню виборів до Державної Думи боротьба духовенства з українством, як і треба було сподіватись, трохи припинила ся, і тільки, як відблиск далекої зірницї, надходить часом з провінції поодинокі чутка про ворогованне вчителя з батюшкою на ґрунті відносин до українства або яка-небудь инша дрібниця. Звичайно се пояснюєть ся не якимсь раптовим просвітленнем духовенства, а тільки великою його здатністю принатурюватись до моменту й творити все „во благовременї“: надійде слухний час, зявиться потреба в допомозі пан-отців, і вони знов із запалом піднесуть високо свій пастирський прапор супроти своїх-же таки пасомих, але тих, що мають нещастя зватись Українцями. І, як показала практика минулого року, хто знає ще, кому належатиме преферанс за спритність і завзяте у вишукуванні „мазепинської“ небезпеки — поліції чи йому, духовенству. Мушу оговоритись: моє обвинувачення духовенства не є загальним. На протязі року не один раз траплялись випадки зовім иншого відношення до українства з боку пан-отців; але... ті пан-отці, як і ми грішні, належать до „крамольних“ Українців і коли не ховають ся зі своїм українством як слід, то дістають за свої „мазепинські“ симпатії таких самих скорпіонів, як і всі необачні. Отже й виходить, що духовенство в своїй масі або байдуже, або вороже до українства, як і російська адміністрація.

Не краще ставлять ся до сього й земці на Україні, а надто земці південно-західних губерній, обрані дбати про інтереси місцевої людности на підставі нового столипінського закону. Нема що казати, що тут для зоологічного націоналізму завше широке поле діяльности, і все, ще має хоч невеликий натяк на українство, переслідуєть ся без „поблажек“. Читачі наші безперечно не забули ще полвигів хоча-б Чигиринських, Кременчуцьких, Білоцерковських, Звенигородських, Лохвицьких земців з їх гонитвою не тільки за лікарями, фершалами, вчителями, українською мовою, а навіть за крамольним українським „я“ навпаки.

Ми не дуже помилились, коли кваліфікуємо відношення земців до українства відомою постановою Чигиринських націоналістів: „всякого, хто хоч погляне навіть на якусь українську газету або книжку, вважати особистим ворогом і мазепинцем і вчинити за ним найпильніший догляд, щоб була часом не вплинули такі люди своєю злочинністю на виборців і не проголосили сепаратизму та зради“. Отже пошесть українства виявила таку силу й упертість, що хитає навіть сучасні націоналістично-земські фортеці, і поруч з проявами запеклої зненависти до українства, ми з почуттем задоволення констатуємо доброзичливе відношення до українства де-яких, напр., лохвицьких, полтавських, каневських і інших земців, що справді мають на увазі інтереси людности, тому не цураються культурних здобутків українства, чи то український стиль для шкільних будинків, чи народні книжки українською мовою, чи книжки по агрономії, чи українські вироби й т. инш. Се свідчить про те, що згодом, коли чад націоналізму видихаєть ся зі сучасних земств, українство здобуде в них належне йому по праву місце, бо антиукраїнська діяльність серед української людности нічого, крім шкоди, не принесе, й доведеться вибирати між українством і між зайвістю існування таких закладів, як земства.

1912-й рік висунув на чергу ще таке цікаве для українства питання, як питання про відношення до українства поступової частини громадянства російського, й виявив, що в сій сфері зовсім не все так гладко, як здавалося й як хотілося б думати. Ми вже згадували про химерну позицію, яку посіла в сій справі більшість поступової частини Державної Думи й про ті чудернацькі виступи наших приятелів думських в обороні українських вимог і інтересів. Се вже наводило на досить сумні думки що до щирости російських поступовців. Коли-ж у січневій книжці „Русской Мысли“ зявила ся стаття колишнього архиродика п. Струве— „Общерусская культура и украинскій партикуляризм“— в який він, намагаючись довести шкідливість українства для держави, закликав громадянство боротись із ним „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ“, українському громадянству раптом розвидніло ся в голові, і те, що здавалося аксіомою, яка не потребує доказів, стало перед очима досить складною проблемою. Правда, п. П. Струве довелося вислухати з приводу свого виступу, чимало прикрих для нього істин од своїх же таки більш обачних, розумніших і вченніших громадян (не кажу вже про українців); проте заклик колишнього „освобожденца“ є річю надзвичайно характеристичною, не позбавленого симптоматичного значіння. Від виборів до Державної Думи російські поступовці, звичайно, подбали про те, щоб трохи затушувати сей несподіваний пролом у російсько-українських відносинах, згодившись усюди зі справедливістю вимог,

значених у українській виборчій платформі й пообіцявши обстоювати за неї в Думі. Але хто-ж не тямив, заради чого се робило ся: ніхто й не робив секрета з того, що се робить ся зовсім не для прекрасних українських очей. А тим часом з легкої руки п. Струве й ще де-які поступові російські часописи зняли похід на українство, напр.: „Утро Росіи“, московська велика газета націонал-ліберального напрямку. Ця газета пішла ще далі п. Струве й не посоромилася повторити на своїх сторінках квітлянські україножерні брехні й доноси. Не вельми чисту роль під час виборів відіграла що до українства й безумовно поступова одеська велика газета — „Одесский Листокъ“. Коли до всього цього додамо, що поступові російські депутати в 4-й Думі, яких обрано голосами українців, у своїх промовах з приводу міністерської декларації не спромоглись і слова сказати про потреби української людности; коли додамо ще симптоматичні ворожі виступи супроти українства поступової російської молоді у Варшавському університеті та нехтованне російським студентством київської політехніки потреб українського студентства й ще де-які аналогічні ознаки, — то мимохіть доводить ся прийти до сумного висновку, — сумного, звичайно, в більшій мірі для самого поступового громадянства російського, — що навіть поступовій щирості не завше можна діймати віри і в своїх змаганнях найбільш покладатись на власні сили.

Як бачимо з висше наведеного, 1912 рік ще раз виявив українству ту просту істину про його становище „на нашій не своїй землі“: куди не поткнись, скрізь колеть ся. Здавало-б ся, що при таких умовах не може бути й мови про якийсь там поступ; здавало-б ся, що українству тільки й випадає десь притаїтись і знишкнути. Та не такий страшний дідько, як його малюють. Українство в Росії вийшло вже з тієї стадії, яку зазначаєть ся звичайно красномовним — „мовчи та дих“; вийшло на широкі простори не тільки російські, а й світові, і саме оповіщення його явищем небезпечним та заклики до боротьби з ним, а також і сама боротьба що-раз більша свідчить про те, що пройдено не аби-який етап. Подумати тільки, — од „не было, нѣтъ и быть не может“ скочити до „було, є та й ще буде“, коли не вжити заходів „безъ всякихъ двусмысленностей и поблажекъ!“ І минулий рік, не зважаючи на всі несприятливі умови, що до здобутків аві трохи не гірш од своїх попередників. Правда, в нім українство позбулось кількох своїх просвітних інституцій; але, замість того, рух пішов і вшир, і вглиб, захоплюючи що-раз усе більші кола українського народу, доказом чого є збільшення попиту на українські часописи й книжки. Заборони збирати жертви на пам'ятник Т. Шевченкови торік синали ся, немов із рогу достатків; проте жертви все-ж таки надходили й надходять, і збирано їх дуже багато

для того, щоб поставити українському генієви достойний пам'ятник. Українському вчителю заборонено подекуди й думати про українство; проте, зїзджаючись у-літку у великім числі на курси по різних містах, воно учительство голосно заявляє про українізацію народної освіти. Українське громадянство виступає на виборах і бере в них діяльну участь, ставлячи свої вимоги. Українська культура розвивається й шириться: число книгарень, видавництв, газет і журналів зростає і, замість загиблих од штрафів, являється ще більше нових; українська книжка і часопись заходять у найдавні закутки України, збуджуючи національну свідомість і несучи світло в безпросвітню темряву, розігнати якої не змогли досі ті, що кричать про шкідливість українства. Навіть економічні змагання людности набувають національний характер, і всякі кооперативні, споживчі й інші товариства виявляють тенденцію кинути чужий налігач і самохіть іти своїм власним національним шляхом. Коли Українців російських хотять переконати в тім, що їм непотрібна рідна школа, що се вигадка невеликого гуртка „злонасмѣренныхъ мазепинцевъ“, народ-же нічого такого не просить, то у відповідь чують вибух спочуття й витання з приводу боротьби за український університет у Львові.

Чи-ж диво, що, помічаючи се все, російське чорносотенство, російські прихильники рабства й темноти аж нестямлять ся од злости і де-які пишуть цілі томи доносів на український рух (Щеголевъ. „Украинское движеніе“), де-які працюють в тім самім напрямку пером і язиком (Савенко й К-о), а інші в безсилій злобі, підкрившись ніччю, трощать вікна в українських редакціях, книгарнях, клубах, просвітах, заливаючи стіни й пішоходи чорнилом?.. Нехай лютують, — українство йтиме своїм шляхом туди де горить мета його.

Більший сум наводить на нас не се, а те, що кожній рік позбавляє українство кількох діячів його в такі часи, коли у всякій, навіть найменшій силі відчувається ся пекуча потреба. 1912-й рік був особливо немилосердним для українства, вихопивши нагло з лав його найкрасшого сина рідного краю незабутнього музику й громадського діяча, М. В. Лисенка (помер 24 жовтня). Провожати тіло небіжчика до могили зібрали ся десятки тисяч народу, тим самим ще раз наочно показавши ворогам, оскільки духовно виросло й поширилось українство серед людности. Крім М. Лисенка, українське громадянство в минулім році втратило корисних членів своїх: доктора Ю. Грибинюка (22 лютого) М. Филипського (20 серпня), члена 2 ої Державної думи В. Хвоста (11 жовтня), В. Макаренкову (10 листопада), М. Халецького (15 листопада); а в Галичині — Гр. Цеглинського (10 жовтня).

М. ДАНЬКО.

1912 рік в політичних відносинах Європи.

Минулий рік перейшов в Європі під знаком боротьби і приніс зі собою цілий ряд соціальних і політичних конфліктів. Цікаво, що як раз Англія—країна найбільше розвинутого капіталізму, була ареною найбільш завзятої соціальної боротьби. Величні страйки, що охопили найважливіші галузи господарської діяльності, потрясли цілою країною і примусили уряд до посередництва поміж працею і капіталом. Робітничий рух Англії відгукнувся і в Німеччині в виді ряду страйків німецьких гірників. Боротьба поміж працею і капіталом лишилася не рішеною і ми можемо чекати в найближшій часі нового вибуху суспільної боротьби. А поруч зі сим в Англії загострилася боротьба поміж демократичними елементами парламенту і лордами і веде до неминучої демократизації державного ладу Англії. Могуче піднесення суспільного руху в Англії причинилося між иньшим до близького розв'язання ірландського національного питання. Континент Європи не може на жаль похвалитися таким поступом в розвитку суспільних відносин, але і тут непомітно апатії. На Пірнейському півострові все-ще викидають рештки монархістів з Португалії, надокучили вони вже і в Іспанії, та і в цілій Європі. Франція може похвалитися більшими поступами вгору аніж наперед і сподівається здобути від Німеччини в повітрі те, що втратила в нещасливій боротьбі на землі під Седаном. Але будувати будуччину на повітрі річ досить небезпечна, а суспільний рух у Франції розвивається під сильним впливом анархізму. Сумною ознакою суспільної дегенерації може служити тут і розвиток бандітизму, впрочім, що до розбишацтва то Франція і тут іде слідком за своєю спільницею, хоч і далеко позаду неї. Італія в минулім році зробила великий крок по шляху заборчого імперіялізму. Імперіялістичний чад захопив тут навіть соціалістів і італійський уряд використовує дуже добре такий настрій громадянства, і замість того, щоб переправити як слід такий величезний шматок як Триполітанію, Італія вже точить зуби на Альбанію і гостинно приймає в Римі будучого володаря Альбанії Фуада-пашу.

Німеччина на півночі все ще невпинно веде боротьбу з юнкерами, а на півдні змагається увільнитися від єзуїтської пошести. Цісар Вільгельм, коли поминути його „крилаті слова“ про Ельзас-Льотарінгію, говорив в сім році порівнюючи небогато, але робив на жаль не менше ніж звичайно; одним з його послідніх діл в сім році була подорож до Швейцарії, що викликала таке обурення в соціалістичних кругах Швейцарії; в зв'язку зі сею подорожжю злі язички в європейських ча-

сопсах говорили, що в разі французько-німецького конфлікту нейтральність Швейцарії булаби сильно загрожена.

Можливість європейського конфлікту відбила ся тяжко і на придунайській монархії, і поруч зі зростом озброєння зростає тут все більше вегетаріанство, що викликало навіть заборону привозу аргентинського мяса. А по за тим лишаєть ся безконечний спір народів монархії і хронічна парламентарна криза. А загалом минулий рік в Європі був таким сумним, що треба багато мужности, щоб заглянути далі на схід, — в Росію, і далі.

Се одначе необхідно, щоб зрозуміти хід суспільно-політичних подій в самій Європі. Політичні відносини поміж старими „культурними“ народами так упорядковані, а дипломати так добре виховані, що політичний конфлікт тут майже виключений. Великий капітал, що безупинно творить все нові конфлікти по за межами Європи і на Балкані, в Європі інколи виступає в ролі паціфіста. І коли лядсквехти великого капіталу починають за надто звонити мечами, то золотий бог Європи втихомирює їх досить рішучо. Ціла Європа давно вже злила ся в один економічний організм. Французькі, англійські і німецькі капітали залили собою цілу Європу і не лише сзма війна а навіть близша можливість європейської війни викликає страшну економічну кризу. Останній конфлікт поміж Францією і Німеччиною був усунутий рішучими кроками капіталістів обох країн, а особливо Франції; не без участі великого капіталу буде розв'язаний і останній конфлікт поміж обома групами європейських держав, що повстав на ґрунті балканської війни. Але „тяжка“ праця сучасних сизифів дипломатії лише ілюструє гірку іронію сучасного ладу: політичні конфлікти наростають швидше ніж їх усувають. Вдержати спокій в Європі зробило ся на протязі послідних років тим труднійше, що увага російської дипломатії знов направлена на Європу або ліпше сказати на Балкан. Безмірний зріст німецької фльожи примусів Кнґлію позбути ся її величної самітности і наилізити ся до Франції і Росії.

Самою моральною запомогою в часі мароканського конфлікту Англія прихилила на свій бік Францію і зорганізувала кооперацію анґльо-французької фльоти. Приязнь Росії коштувала Анґлію значно більше, бо віддавши Росії північну частину Персії, Англія тяжко скомпромітувала себе, і не лише в самій Персії, а до тогож Анґлія сама зруйновала иншу буферну державу, пад скріпленем якої працювала так довго. Наслідками анґльо-російської дружби в Персії найкрасше покористувала ся Німеччина, поширивши тут свої економічні впливи на шкоду російському і англійському капіталови. Одначе російська приязнь до Анґлії дуже скоро показала ся так - же мало плятонічного як і міцною і не пошкодила

Росії кокетувати одночасно і з Німеччиною. Та і приязнь Англії до Росії не пройшла через вузький дарданельський пролив і, коли в часі італійсько-турецької війни Росія спробувала, неофіційно, що правда, висунути дарданельське питане, не знайшла жадного співчуття до себе у Англії і мусіла знов відступити в замкнуте Чорне море. Балканська-ж політика Росії лише погіршила її відносини до Англії, а при допомозі самої Франції російський уряд не спроміг ся скріпити свого політичного впливу на Балкані, хоч і мав до того добру нагоду.

Правда, події останнього року на Балкані російська дипломатія не може добре використати вже через те, що сантіментальні звязки поміж Росією і славянськими державами не мають жадного конкретного ґрунту, тоді як члени тридержавного союзу підтримують тісні торговельні зносини з Балканським півостровом. Та й діяльність російської дипломатії на Балкані має спорадичний характер і позбавлена всякої витревалости. В минулім році російська дипломатія полювала за двома зайцями на ближнім і далекім сході: наслідки дипломатичної діяльності Росії на Балкані ми ще побачимо, а оборона монгольської автономії а зглядно і незалежности принесла вже Росії конфлікт з Китаєм а може і з Японією. Але ми сподіємо ся, що нещаслива оборона монгольської автономії не побільшить антипатії російського уряду до принципу самоврядування у себе дома, а через конфлікт з Китаєм увага російської дипломатії буде звернена в її напрямі до Азії.

Відносини поміж тридержавним союзом і порозумінем та поміж окремими державами мали в минулім році такий скомплікований і непевний характер, що балканські держави нарешті увільнили ся від гіпнозу Європи і рішили покінчити старі рахунки. Черногорська дипломатія перемогла європейську і на Балкані вибухла війна.

Побіди союзників були не лише погромом Туреччини, а разом з тим і європейської дипломатії. Кабінети великих держав звертали ся до турецького уряду з проєктами децентралізації і нарешті навіть згадали про реформи часів берлінського конґресу, тоді коли на стінах порти вже було написано „мене, факел, фарес“, і європейські землі Туреччини вже наперед були поділені поміж иньшими державами Балканського півострова. Європейська дипломатія звикла більше числити ся з інтригами в кабінетах держав, ніж з народніми рухамц в межах сих держав. Європейські політики не звернули належної уваги на великий чинник сучасного політичного життя—націю, і через те опинили ся в такім смішнім або лїпше сказати сумнім, і небезпечнім для Європи положеню.

Балканська війна, принаймні з початку була боротьбою за незалежність балканських націй в їх етноґрафічних межах; але се ще не зна-

чить, що війна була необхідною і єдиною можливою формою сеї боротьби. Війна зробила ся неминучою лише через те, що провід в боротьбі християнських націй проти Туреччини взяли на себе уряди балканських націй. Національне одушевлене і запал балканських народів що вистарчили би на величезну культурно-національну працю, злі пастирі сих націй направили на криваву боротьбу з Туреччиною. Уряди балканських держав обчислили дуже добре національне одушевлене і ненависть некультурних мас балканських народів до Туреччини, і се доводить їх до побіди над турками. Але хиба-ж були вичерпані всі мирні средства за для рішеня національної проблеми на Балканськім півострові? На се можна рішучо відповісти — ні. Більше того, війна зробила неможливим саме розв'язане національної проблеми на Балкані. Не широке національне самоврядованє, не пропорціональне заступництво в законодавчих інституціях принесла балканським націям війна, не оборонила вона їх спільним цловим кордоном від визиску великих держав, а лише наново поділила їх поміж балканськими державами. Війна не розв'язала національного питання на Балкані, а лише розрубала гордієв вузел балканської національної проблеми. Війна розбудила заборчі інстинкти християнських балканських держав, і на місце расових і релігійних кличів написаних на прапорах противників Туреччини в початку війни, недвозначно виступили заборчі державні кличі і цілком заперли ті національні гасла, якими політичні проводирі балканських держав заохотили горожан до боротьби з Турками. Які Турки принесли більше шкоди балканським народам, „внутрішні турки“ чи „зовнішні“ — се покаже близька будуччина. А тепер ми вже бачили, що офіційна Болгарія і не гадає задовольнити ся територією з переважаючою болгарською більшістю населеня.

Стоючи перед фортецами Чатальджи з військом, в котрім кождий пятий був забитий або ранений, а всі голодні і знесилені; без резервів в країні, позбавленій дорослого мужеського населеня; перед лицем ворога страшнішого турків — холери, — болгарські політичні проводирі мали „смілість“ домагати ся від Туреччини, її цілої європейської території за виїмком Константинополя з околицями. Правда, що стрівши рішучий опір, болгарський уряд зменшив свої вимоги і осягнув саме завішене зброї, але всеж офіційна Болгарія показала недвозначне бажанє мати в державі окрім румунського і сербського, ще і турецьке національне питанє. Чи дасть Болгарія в своїх межах Туркам ті національні гарантії, котрих вона ще недавно домагала ся від Туреччини для македонських Болгар, се нам покаже близша будуччина, а поки що, на жаль можна чекати, що не лише упорядкованє національних відносин поміж побідниками, а навіть будучий поділ богатої здобичи викличе спір поміж

побідниками. Не бажаючи бути пророком злого, всеж-таки не можна поминути того, що вже тепер поміж спільниками виникають тертя. Поміж болгарськими і грецькими військами в Солонїках, та поміж Греками і Сербами в Монастирі виникали вже не раз серйозні непорозуміння, які по газетним відомостям доходили до бійки поміж жовнірами окремих націй. Сі непорозуміння були наслідками суперництва урядів союзників в захоплених турецьких містах.

Війна за увільнене християнських націй з під турецького ярма показала дуже яскраво тенденцію перетворити ся в свою протилежність, і поки що лишаєть ся ще великим питанням, чи кінець війни сполучить балканські нації в висшій синтезі. Коли Болгарія показала бажане мати в своїх межах турецьке національне питання, то Сербї вже тепер старають ся розв'язати альбанське національне питання, і то треба признати — дуже „оригінальним“ способом; треба звичайно ставити ся з великою обережністю до газетних відомостей про те, що сербські війська просто винищують альбанські оселі, не роблячи великої різниці поміж чоловіками і жінками, поміж старими і молодими, але про се повідомляють не лише німецькі часописи а також і англійські, не спростовують того і французькі часописи. Отже можна припустити очевидно, що Сербія стараєть ся здобути альбанських підданців не зовсім культурними способами, коли про війну взагалі можна говорити з точки погляду культури. А з другого боку коли газетні відомости про жорстокість Сербів в Альбанії, хоч по часті правдиві, то не можна не признати, що Сербї вибрали найпростіший спосіб розв'язати альбанське національне питання, хоч сей спосіб властиве кажучи не оригінальний винахід Сербів, а в більшій мірі плягіатом з турецького жерела; а що Альбанців винищити не так то легко, се довів той нещасливий турецький генерал, що маючи тридцять тисяч регулярного війська не міг собі дати ради з шістьма тисячами Малїсорів. Альбанці спричинили ся головним робом до зруйнування старої Туреччини, але хотілось би думати, що великі держави урають Сербію від альбанського лиха, і увільнять її і від неспокойних альбанських „підданців“ і від потреби обороняти більший куснук альбанського берегу поміж Джіованї-ді-Медуа і Дураццо, які ще десятки років не будуть мати найменшого торговельного значіння для Сербії через брак желізничного полученя з якимись культурними місцевостями. Ще більше сумно було-б, коли-б Сербії була дана можливість почати будівлю своєї „торговельної фльоти“, купивши декілька торпедовців, а може і старого панцерника на страх ворогам.

Кінець балканської війни мусить принести зі собою і рішене альбанського питання. Правда, що Сербї присунули ся вже далеко на схід по албанському берегу і захопили Дураццо, і Альбанці, від котрих ту-

рецький уряд позабирав рушниці після останнього повстання, майже не боронили свого краю, — але трудно вірити, щоб сей вільнолюбний нарід після турецької неволі вдав ся в неволю сербську. Поміж Альбанцями і Сербами існує давня ворожнеча, а після берлінського конгресу Сербії була віддана частина території з альбанським населенем, і сих Альбанців викинули з їх праддівських земель без жадного відшкодованя за сербський кордон і сі вигнанці посіяли нову ворожнечу до Сербів поміж Альбанцями; треба було десятків років нечуванного переслідування Альбанців турецьким урядом, ддя того щоб вони звернули ся за допомогою до своїх старих противників Сербів і Черногорців.

Але ддя Альбанців тепер Сербї небезпечнійші розбитої Туреччини і незабаром Альбанці певно почнуть боротьбу зі Сербами в обороні своєї незалежности. В той час, коли Сербї захопали Дураццо, делегати альбанських племен, числом більше 80, зійшли ся на збори до Вальони і проголосили незалежність Альбанії, неподільність її території і нейтральність до воюючим сторін. На зборах мусів бути і відомий Ісса Болетінац зі своїми вояками. Альбанські делегати повісили альбанський прапор і призначили провізоричний уряд. Ізмаїл Кемаль-Бей повідомив австро-угорського і італійського консули в Вальоні про рішення національних альбанських зборів; Альбанці сподівають ся, що і иньші великі держави прихильно стрінуть оголошене альбанської незалежности. Що до тридержавного союзу то його симпатії до Альбанців не підлягають жадному сумніву, можна лише мати сумнів що до плятонічності сих симпатій. Коли Альбанці стогнали під турецьким ярмом, то кабінети великих держав, не виключаючи і віденського, що не хотїв сварити ся з Портою, зі стоїчним спокоєм дивили ся на боротьбу Альбанців проти переважаючих турецьких сил. З початком же сербсько-австрійського конфлікту альбанська автономія, або й незалежність зробили ся незвичайно популярними у членів тридержавного союзу, а головним робом в Римі і Відні. Віденські часописи почали писати про Албанців — старих Іллірів, що осїли на Балканськїм півострові ще тоді, коли славянські племена блукали по степах Азії; віденська преса з захопленням вихваляє гостинність, вірність слову, чесність, свободолюбність, відважність і иньші чесноти Альбанців, знавці Альбанії читають у Відні реферати про Альбанців з чарівними ліхтарями, віденський уряд зробив ся раптово завзятим оборонцем альбанської вільности. І приваблений теплом австро-угорської симпатії, до Відня наспів і майбутній кандидат на альбанський престол — принц Ахмед-Фуад-паша, член старого альбанського роду, котрого альбанський престол вабить більше ніж ректорство в Карієрськїм університеті. До нього загостив звичайно граф Берхтольд і мав з ним довшу нараду. З Відня Фуад-Паша подав ся до Риму, можна спо-

діватись, що він заглине і до Берліну. Але за симпатії тридержавного союзу Альбанці всеж таки мусять дякувати своїм ворогам Сербам.

Незалежність Альбанії для Австро-Угорщини найліпший спосіб не дозволити Сербам захопити альбанський берег Адриатичного моря. Австро-Угорський уряд в принципі не мав-би, властиве кажучи, нічого проти уділення Сербам порту на Адриатичнім морі. Торговельним інтересам Австро-Угорщини сей порт не міг би зашкодити, навідворот міг би сприяти розвиткови австро-угорської торгівлі; в сім напрямі висловилась напр. і пражська торговельна камера і послала такого рода заяву міністерству торгівлі і промислу. Але австро-угорський уряд не певний того, що Сербія не заснує тут воєних портів, котрі можуть колись опинити ся в руках противника, більш серйозного ніж Сербія. Окрім того сербський воєнний порт на Адриатичнім морі перечить тій засаді австро-угорських політичних кругів, що Адрія мусить належати Австро-Угорщині і Італії. І коли сербський торговельний порт міг би сприяти господарським інтересам Австро-Угорщини то сербський воєнний порт мусів би викликати лише побільшене австро-угорської фльоти і обтяжити населене Австро-Угорщини новими податками на військо і флоту.

Але незалежності Альбанії загрожують не самі лише Сербі. Коли Сербія захопила Дураццо то Греція виявила недвозначне бажанє мати в своїх руках Вальону і проявила се дуже некультурним способом : грецькі торпедовці захопили як відомо острів Сазено і збомбардували Вальону, хоч місто се і немає жадної фортеці. Бльокада Вальони безперечно не принесе великої слави побідникам Трої, але треба признати, що герої Еяди мають незлий смак, бо порт Вальона має безмірно більше і торговельне і стратегічне значіне ніж Дураццо; маючи в своїх руках острів Сазено можна коли не замкнути, то в усякім разі сильно затруднити прохід з Адриатичного до Іонійського моря. На се не можуть звичайно згодити ся Італія і Австро-Угорщина, і Греції приходить ся числити ся з рішучим протестом сих держав.

Перед самим завішенєм зброї ситуація на Балкані зробила ся ще більш складною: Румунія, що строго додержувала невторалітет в часі війни, домагаєть ся тепер від Болгарії і цілого балканського союзу нагороди за своє добре поведєнє в виді певного рода компенсації. Розміри сеї компенсації ще не зазначені, але в усякім разі можна припустити, що вимоги Румунії спричинили ся до прискореня переговорів поміж Балканським союзом і Туреччиною, що кінчили ся, як відомо, завішенєм зброї на неозначений термін. Відносини поміж Румунією і Балканським союзом погіршили ся ще більше через насильства Греків над македонськими Румунами, про які уперто доносять європейські часописи різних країв і напрямків. В Букаресті відбули ся збори протесту, в яких взяли

участь десятки тисяч люду і домагалися не лише охорони Румунів в Македонії, а і автономії для цілої сеї країни. Вимога автономії для Македонії хвилею прокотила ся по всім краям де живуть Румуни, і відбила ся навіть у Відні. Інтересно, що в зборах протесту проти Греків взяли участь і віденські Альбанці і приєднали ся до вимоги автономії для Македонії. Поминаючи питане про можливість автономії для Македонії, треба лише зауважити, що автономія Македонії, якої домагали ся перед війною балканські держави, усунула би причини можливої сварки союзників при поділі Македонії; сим був би рішений і спір про те, хто дістане Сальоніки. Як небезпечний сей спір доводять вже і тепер відносини поміж військами Греції і Болгарії в сім місті, які вже декілько разів майже доходили до оружної бійки. Оскільки трудне рішене питання про Сальоніки доводить між иншим проєкт деяких відважних політиків утворити тут жидівську республіку, бо жиди складають більшість населеня сього міста.

Ціле македонське питане є безперечно одним з найважніших і найтрудніших до рішеня питань Балканського півострова. Народи Македонії так перемішали ся поміж собою, що про національно-територіальний поділ Македонії нема чого й думати. Упорядкувати національні відносини тут можна лише на ґрунті національно-персонального принципу, сформулованого свого часу Реннером і випробуваного вже на приктиці в Будейовицях на Моравах; а перевести сей принцип можливо лише тоді, коли Македонія лишиться і надалі цільною політичною одиницею, в автономній залежності від балканського союзу, бо трудно припустити, що Македонія лишиться ся Туреччині. Македонія і Сальоніки, що були досі предметом спору поміж союзниками, можуть тоді послужити цементом, що скріпить собою цілий балканський союз, бо і Туреччина захоче пристати до Союзу, щоб залишити і собі, хоч частянку впливу над Македонію, яка могла-б тоді служити зразком політичного устрою для цілого Балканського півострова.

А поки-що спір за Македонію і Сальоніки загрожує розвалити балканський союз. Трудно припустити, щоб Греція не пристала до мирних переговорів союзу з Туреччиною і тому веде далі війну на власну руку, виконуючи інструкції союзу, бо се булоб занадто нерозумно з боку балканського союзу. Нещаслива для Греків боротьба з Турками біля Яніни і Дарданелів може лише побільшити упертість Туреччини і дати їй можливість підготувати ся до дальшої боротьби зі союзом. Правда, що инші союзники встигли вже відібрати від Туреччини території зі спільним їм по національності населенем, а навіть і значно більше того; тоді як Греція ще не забрала деяких островів, напр. Мітільну і Хіос. Але в дійсности грецький уряд хоче сим лише виправдати свою сепарацію від

союзу. Національний момент в балканській війні давно вже відступив на другий план, і в дійсності „хитрі Греки“ хочуть провадити мирні переговори з Туреччиною самостійно, сподіваючи ся захопити таким робом Сольоніки. Але грецький уряд забув, що не треба інших вважати дурнішими від себе, і ведучи подвійну гру може більш програти аніж виграти, тим більше що напади на альбанський беріг не можуть викликати у великих держав особливої прихильности до грецького уряду.

Можна сподівати ся, що і грецький уряд незабаром пристане до союзників, і мир буде заключений поміж Туреччиною і цілим Балканським союзом. Предвидіти умовини сього миру тим трудніше, що він лише почасти відповідатиме новим відносинами політичних сил на Балканським півострові і в значній мірі підлягатиме впливам великих держав. Досить наївно було-б чекати, що з кінцем війни запанує згода в „сімі“ балканських держав; майбутній мир буде лише щаблем в розвитку нових політичних відносин на Балканським півострові, і тому дуже важно було-б придивити ся до тих тенденцій в відносинах балканських держав, які зазначають ся тепер, ще поза впливами великих держав. Цікаво, що одною із умов мира болгарський уряд хотів обовязати Туреччину пристати до цлової спілки балканських держав. Сю відомість австрійська міщанська преса, а особливо N. Fr. Presse стрінула неприхильно, і се цілком зрозуміло, бо цлова спілка на Балканським півострові могла-б сотворити економічний організм, який силою обмежив би безмірний зиск деяких європейських, а в даннім разі австрійських підприємств на Балкані. Наївно було-б думати, що цлова спілка могла-б перетворити балканські держави в щось подібне до сучасної Німеччини, а відносини поміж Болгарією і Грецією поки що усувають саму можливість такої спілки. Але потішаючим явищем вже є саме стремління Болгарії до утворення цлової спілки на Балкані, яке з певністю знайде підтримане у всіх демократичних елементів балканських держав. Останні події війни недвозначно показали нам, що смішно було-б сподівати ся від побідників цілковитого рішення національного питання на Балкані, але треба сподівати ся, що етнографічні межі поодиноких народів хоч приблизно зіллуть ся з державними межами сих народів, а національним меншостям вже при заключеню мира будуть забезпечені права національного істнованя. Сього можна в більшій мірі чекати від Болгарії, аніж від урядів Сербії і Греції.

З певністю можна сказати лише одно, що негайний мир є пекучою потребою не лише для держав Балканського півострова, але і для цілої Європи. Кінець війни викликав не лише політичне напруженє в цілій Європі, а і економічну кризу, особливо в Австро-Угорщині. Ся госпо-

дарська криза спричинила ся в значній мірі і до загострення політичних відносин поміж Австро-Угорщиною та Сербією і її патроном Росією.

Сей політичний конфлікт, що викликав таке занепокоєне в цілій Європі вартий того, щоб його розглянути більш детально. Я не буду спиняти ся на причинах конфлікту поміж Австро-Угорщиною і Росією, перше через те, що аналіз сих причин не належить до теми, а по друге тому, що сі причини переважно існують не в дійсности, лише в головах панславистів з кругів „Нового Времени“, „Утра Росії“ і т. п., а я хотів би обмежити ся аналізом дійсности, і тут ми бачимо, що австро-угорський уряд не може з чистою совістю умити руки, готуючись до рішучих кроків проти Сербії. На совісти австро-угорського уряду є багато гріхів і зовнішних і внутрішніх в відносинах до Сербів. Не треба звичайно бути занадто суворим, осуджуючи сей уряд; правда, що австро-угорський уряд зменьшив до мінімуму вивіз худоби з Сербії і тим викликав цлову війну з Сербією і дорожнечу в своїй державі, але щож може робити уряд, коли австро-угорські аграрії йому милійші не лише від Сербів, а і від цілого голодного населеня монархії. Правда також, що сей уряд здавив полудневих Славян і посадив на карк Хорватам Цувая, але щож може зробити уряд, коли угорська ірригента йому страшнійша від полудневославянської, а особливо в теперішні небезпечні часи. До того-ж Сербо-хорвати і недоцінюють опіки австро-угорського уряду над ними; в Босні напр посадили їм вже не мадьяра, а Поляка Білінського, але Серби всеж незадоволені тим, що Білінський по східно-галицькому звичаю не пускає представників місцевої людности на висші посади, і талановиті місцеві „Пашічі“ не можуть дістати ся навіть на посаду секційного шефа. Окрім того Боснякам не подобаєть ся система „польського господарства“ в їх фінансах. Коротко кажучи австро-угорському урядови рішуче не щастить в відносинах до Сербо-хорватів, а се звичайно не вигідно впливає і на відносини до Сербії. Сербія ще не забула анексії Боснії і Герцеговіни, а до тогож Австро-угорська дипломатія поповнила декільки тяжких помилок на Балканськім півострові і то не лише в відносинах до Сербії, а і до цілого балканського союзу. Австрійська дипломатія, маючи своїх консулів майже в усіх більших, а навіть менших містах півострова, не зорієнтувала ся в дійсних відносинах сил, нероцінювала сили Туреччини і недоцінювала сили союзників. Висловившись за status quo на Балканськім півострові австрійська дипломатія зробила не більшу помилку аніж інші, але наслідки сього політичного промаху були для Австро-Угорщини тяжші ніж для інших держав, бо їй більше ніж иншим залежало на симпатіях союзних держав. Після перших побід союзників політичні круги Австро-

Угорщини і преса дуже скоро зрозуміли свою помилку, і не зважаючи вже на Туреччину, почали висловлювати свої симпатії її противникам, але вже було запізно; Сербі вже недоцінювали і неутральність Австро-Угорщини при занятю Санджака, і залізни висловлення австрійських симпатій, і змагалися лише захопити можливо більші простори турецької території. Та коли вони захопили і частину Альбанії, показуючи недвозначний намір проковтнути цілий край, то цього не витримали і австрійські офіційні „симпатії“ до Сербів; коли-ж до цього ще приєднала ся нещаслива історія з австро-угорським консулом Прохазкою, то Угрон мусів вже рішучо зацітати білгородський уряд і про наміри його в справі адрійських пристаней і про долю Прохазки. Сербський уряд рішив грати ролю мовчазного сфінкса до помирення з Туреччиною, і се викликало дуже нервовий настрій в австро-угорських політичних кругах. Для того, щоб зясувати собі сей настрій австро-угорських сфер і громадянства, треба звернути увагу на те, що Балканський півострів і Мала Азія стали головним ринком збуту виробів австро-угорського промислу; балканська війна завдала тяжкий удар промислові і торгівлі придунайської монархії і разом з небезпекою війни для самої держави викликала тяжку господарську кризу в Австро-Угорщині: безмежне понижене ціни паперів найбільших підприємств, руйна сотень торговельних і промислових підприємств, мара безробіття і дорожнечи разом з підготованем держави до війни зробили настрій не лише уряду, а і громадянства дуже піднесеним. Вигідна економічна ситуація на Балкані, се питане життя австро-угорського промислу і торгівлі, і розв'язане цього питання залежить в значній мірі від Сербії, але сфінкс сербського уряду уперто мовчить і Австро-Угорщина втративши надію здобути Санджак, не знає навіть, чи буде їй забезпечений Сербією вільний торговельний шлях до Сальонік, а значить і на цілий балканський півострів і Малу Азію. Не менше того цікавить Увстро-Угорщину і питане про адрійські пристані і албанські справи.

Побачивши, що самими висловленнями симпатій до балканського союзу досягнути багато не можна, австро-угорський уряд уживає цілий ряд заходів, котрі австрійська преса назвала „способами виховання“ Сербів; ці способи можна поділити на внутрішні і зовнішні: до перших належать більш або менш загрожуючі австро-угорські воєнні демонстрації в напрямі до східних кордонів і цілий ряд воєнних законопроектів в обох парламентах держави, та відповідні урядові розпорядження, включно до заборони вивозити коний з держави. А поза межами держави відбувають ся в тім часі воєнні паради зі союзниками: австро-угорський престолонаслідник їде до Берліну, і незабаром після того їде туди і шеф генерального штабу Шемуа, в Букарест приїздить відомий Конрад-фон-Гет-

цендорф, таким робом сі держави маніфестують свою єдність в небезпечні часи. Незабаром після того мала місце і промова Бетмана Гольвеґа в німецькім парламенті, в котрій він урочисто заявив, що в разі небезпеки Німеччина стане на боці Австрії. Се, правда, і без промови німецького прем'єра давно вже було відомо, і хоч промова Бетмана-Гольвеґа заспокоїла трохи австрійське громадянство, але німецькі акції всеж таки упали. Німеччина не обмежила ся самою заявою сього прем'єра, і в відповідь на відомости про російсьву мобілізацію німецькі війська автоматично посунули ся до російського кордону, і также автоматично посунула Франція своє військо до німецького кордону. Настрій, що запанував тоді в Європі, найліпше характеризуєть ся психологічним станом того французького жандаря, що не розібравши добре справи змобілізував в ночи на власну руку з сел біля Нансі, але сей комічний випадок не витверезив на жаль Європи.

Було-б наївно думати, що самі альбанські пристані, що так сподобали ся Сербам, могли утворити таку напружену політичну атмосферу в Європі, але балканське питане було завсігди болючим місцем європейської політики, а тепер його треба розв'язати скорше, ніж того чекали європейські дипломати і стратеги, які гадали, що балканська війна протягнеть ся що найменше декілька місяців. Найновіша і давно вже неуживана зброя давить європейських мілітаристів. Правда, що найменшого casus'a belli в Європі, властиве кажучи, немає, а відносини поміж континентальним і морським велетнем Європи так добрі, що цісар Вільгельм збираєть ся навіть подорожувати до Лондону. А про те поміж європейськими сусідами завсігди лишають ся такі нескінчені рахунки, як напр. Ельзас-Льотарінґія, або Галичина, і в Петербурзі є напр. такі завзяті панслависти, що на славянських вечірках радять не тільки забрати Галичину і Буковину разом з цілим „російським“ населенем їх, а і подарувати рівночасно вже і Сербам Босню і Герцоговину.

Але я не хочу втручати ся в область психіатрії, говорячи про сих непомірованих панславистів, і звертаю ся знов до Європи, яка все ще не поборолла мари війни, і тут треба зазначити дві визначні події, з котрих перша безперечно послужить ділу мира, а друга може або запобігти війні, або побільшити її до нечуваних розмірів загально-європейської війни: я маю на думці антимілітаристичну маніфестацію інтернаціонального робітництва в Базелі і відновлене тридержавного союзу.

Перша подія має на жаль більше моральне, ніж політичне значіне, хоч на базельськім конгресі і був зазначений шлях, ідучи по котрому Европа зможе досягнути вічний мир. Базельський парох на конгресі в катедральній церкві підносив, що ідея мира стане могутчою лише тоді, коли вона виникне з рядів працюючого люду, звідкіля вийшли і інші великі

духові течії Європи. І се зовсім справедливо, що проблему європейського мира може розв'язати лише соціальний принцип, також як балканську проблему може розв'язати лише національний принцип, що мусить служити основою політичної будівлі Балкану. Знаменита ж європейська рівновага може лише відсунути, а не усунути цілком небезпеку війни.

В усякім разі ся рівновага знов скріплена відновленем тридержавного союзу. Сей рік кінчить ся відновленем австро-італійської приязни, хоч в початку року тридержавний союз і був ослаблений італійсько-турецькою війною. В сій війні Австрія мусіла ділити свої симпатії поміж приятелькою — Туреччиною і союзницею — Італією, і терпіла торговельні втрати через триполітанську війну перенесену на Егейське море. Потім італійсько-турецька війна скінчилась досить несподівано, спричинившись до страшної пожежи на Балкані, але і балканська війна кінчилась завішенем зброї, і Туреччина змагаєть ся оборонити останки своїх земель перед побідниками. Австро-Угорщина не потребує вже ділити своїх симпатій поміж Туреччиною і Італією, вони належать тепер цілком Італії, до тогож у союзниць знайшло ся багато спільних інтересів на Балкані, а властиве в Альбанії. І се безперечно прискорило відновлене тридержавного союзу. Одна із італійських часописий пустила вже навіть чутку на страх ворогам, що тридержавний союз готуєть ся послати 90.000 війська для оборони альбанської автономії, та що в італійських портах наготовлені вже транспортні кораблі на 30.000 італійського війська. Правда в усякім разі, що італійський уряд повідомив Грецію, що ніколи не згодить ся на те, щоб бухта Вальони або острів Сазено належали Греції. Також сама заява мусіла бути передана і сербському урядови, що до Дураццо. І можна сподівати ся, що заходами тридержавного союзу автономія і неподільність Альбанії будуть таки урятовані, для кого — се вже питання инше.

Але і без альбанського питання є багато причин, що примушують Італію тримати ся тридержавного союзу. Після анексії Триполітанії не бракувало в Європі дипломатичних пророків, котрі казали, що діставши при допомозі союзників Триполітанію, Італія залишить їх і вступить в ближші зносини з членами тридержавного порозуміння, але зусилля французького посла в Римі — Барра і заходи російських дипломатів не мали найменшого успіху в сім напрямі. Непорозуміння з Францією в часі анексії Лібії і порозуміння поміж Англією і Францією відносно Середиземного моря, яке мало, наслідком концентрації французької флоту в сім морі, нагадати Італії, що вона мусить обороняти свою африканську провінцію і тримати ся своїх старих союзників.

Се завчасне відновлене тридержавного союзу має велике значіння і для двох його інших членів — Австро-Угорщини і Німеччини. В те-

перші неспокійні часи тридержавний союз зможе з більшою певністю провадити свою одноцілну тактику в балканським питаню. Кінець кінцем ми сподіваємось, що новий лад на Балканським півострові зменшить залежність його від великих держав, але упорядковане балканських справ всеж таки неможливе без їх часті, чи в формі європейського конгресу, чи в формі переговорів поміж тридержавним союзом і тридержавним порозумінням. Той хто вірить в силу релігійних і расових звязків, міг би думати що побіди союзників над Туреччиною сильно зміцнять вплив Росії, а значить і цілого тридержавного порозуміння на балканським півострові, але расовий і релігійний моменти з часів хрестових походів вже трошки перестаріли, і на місце їх прийшли господарські зносини і політична ситуація. А що до сих останніх, то Австро-Угорщина транспортує на балканський півостров приблизно в 6 разів більше аніж Росія, торговельні зносини Австро-Угорщини з Балканом зростають що року і зростатимуть ще скорше з господарським розвитком півострова після війни. Правдоподібно на ґрунті сих господарських зносин тридержавний союз спроможеть ся утворити і добрі політичні відносини з балканськими державами. А переважаючий політичний вплив на балканським півострові Австро-Угорщина може мати вже і тепер, через добрі відносини з Румунією та відновивши такі-ж відносини з Туреччиною. Скріплений тридержавний союз може провадити одноцілну господарську і політичну тактику на Балкані, тоді як такої тактики тридержавне порозуміння не має вже через те, що Англія сидить поміж двома стільцями — магометанським і християнським, а російський капітал на Балкані в порівнянню з французьким рівняєть ся нулеви. Безперечно, що відносини сил обох ґруп великих держав матимуть певного рода значіння для сотворення нових соціально-політичних відносин на балканським півострові, а льондонська мирна конференція і наради послів показують, що балканські противники зовсім без Європи не можуть собі дати ради.

Можна думати, що в Лондоні буде зроблений перший крок до миру, хоч наради послів і не мають обовязуючого характеру, а праці мирної конференції стрічають дуже багато перешкод. Правда, балканська війна рішена лише на половину, і Туреччина, охоронена від союзників фортецами Чаталоджі, лишаєть ся все ще упертою, а союзники домагають ся і тих фортец, котрих вони ще не взяли, а до тогож сварять ся поміж собою. Тепер ще трудно не тільки означити будучі границі балканських держав, а навіть зазначити прінципи, на яких буде заключений мир. Саме істноване балканського союзу після війни знаходить ся під знаком запитаня. Не виключене і те, що мирна конференція розібеть ся і знов вибухне страшна балканська війна, що зруйнує навіть і намічені висше тенденції розвитку господарських і політичних відносин балкан-

ського півострова. Але будемо принаймні надіяти ся, що льондонські наради в усякім разі спричинять ся до зльокалізованя балканської війни. Доброю ознакою може служити між иншим і те, що ініціатива мирної акції належить Англії. Англія хоч і належить до тридержавного порозуміння, але вона ніколи не йшла рабськи слідком за Росією, як се робить останніми роками Франція. Хоч суперництво з Німеччиною і примусило Англію до приятельських відносин з її азійською сусідкою, але вона зберегла ще частину своєї гордої незалежности в концерті європейських держав, окрім того мільони магометанських підданців Англії урівноважують симпатії англійського громадянства до Славян з симпатіями англійського уряду до Туреччини і сер Е. Грей може бути порівнюючи найліпшим мировим посередником поміж балканськими противниками.

По останнім відомостям і сербо-австрійський конфлікт наближаєть ся до свого мирного розв'язаня. Сербія вже не протестує проти автономії Альбанії при тій умові, що Сербія дістане одну пристань на альбанським березі для вільного користованя. Навіть афера з консульом Прохазкого майже розв'язана. Отже можемо потроху сподівати ся, що і в Європі на політій кровю землі Балкана зананує нарешті мир, хоч славити за се європейську дипломатію не маємо і найменшої причини.

Бібліографія.

Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Книга X.
Київ, 1912, ст. 164.

От уже й десяту книжку випустило київське Наукове Товариство, так що моя замітка матиме характер ніби ювілейної. Приємно констатувати безнастанний розвиток Товариства, мило ствердити факт невпинного його поступу й поширення діяльності. Ще так недавно „пусто і голо було навкруги“... Облогом лежала наша наука на російській Україні і тільки ясне огнище львівського Наукового Товариства ім. Шевченка свідчило, що наука наша живе, розвиваєть ся, що вона „не вмере, не загине“. Аж ось настала змога і в матери городів наших розложити огнище рідньої науки і воно заясніло й все більше та більше набирає сили, розростаєть ся та міцніє, збираючи коло себе й старих орачів і молодих товаришів та наступників їхніх.

Десята книжка, про яку мова, складена так само цікаво й ріжнородно, як і давнійші. І історик нашого громадського життя, й історик літератури, і економіст та соціолог знайдуть у ній для себе цікавий матеріал. Відкриваєть ся книжка інтересним біографічним нарисом д. В. Щербини, Памяти Якова Шульгина (1851 — 1911), що лишив по собі світлу пам'ять як педагог і дослідуюч історії України. Д-ій Щербина близько знав покійного з дитинства і тому спомини його мають для нас особливу цінність, тим більше, що написані вони в живій, легкій формі.

Замітка проф. М. Грушевського „Сучасна вірша про неволю Вишневецького“ подає нам невідому польську віршу з записника проф. краківського університету Мацея Пьонтка (XVI в.). Вірша походить з рр. 1562 — 1564, особливими прикметами не відзначається, але цікава для нас, як доказ того, з яким інтересом сучасне громадянство стежило за плявами й подвигами славного лицаря. В слідуючій статі „Київські списки повісти „Александрія“ подає д. С. Гаєвський огляд тих списків славнозвісної повісти, які переховують ся в київських бібліотеках. На початку статі знайомить нас автор коротенько з історією сеї повісти й повстанем її перерібок. Далше в статі „Варіант пісні 18-го віку про земляні роботи“ аналізує д. Л. Добровольський записану ним цікаву пісню про „каналські“ роботи та подає історичний коментар до неї. До статі додана також мелодія пісні.

З великим інтересом читається живо, як повість, написаний нарис заслуженого працьовника над старим нашим побутом, д. Ореста Левицького „Церковна справа на Запоріжі в XVIII ст.“ Запороже користувало ся повною автономією в церковних справах і енергічно боронило ся від втручання до неї висшої церковної ієрархії (київського митрополита). На тлі одної, видобутої з актів, історії подає д. Левицький яскраву картину такого далекого — недавнього життя на землях „Вільностей Війська Запорожського“. Серед широкої публіки у нас побут сей на жаль мало відомий, і тому з тим більшою охотою поручаємо любителям рідної історії інтересно написаний нарис д. Левицького.

Заслужений діяч на ниві історії нашої літератури проф. М. Петров публікує з коротеньким вступом „Пасхальну віршу, говорену ніби Запорожцями свому Гетьманові р. 1795“. Вірша ся уже знає й давніше, але варіант її, який подає проф. Петров, має особливу цінну через свою давність та різні відміни супроти досі відомих. У вступній замітці висловлює проф. Петров зовсім імовірний здогад, що саме сю віршу мав на думці Лобшевич, коли в своїм відомім листі до Георгія Ковиського прохав його прислати вірші Танського в стилі Плавта писані. Повторяю, здогад зовсім правдоподібний і розв'язує заплутану справу з сими віршами.

Оглянувши відповідний матеріал подворної переписи, переведеної Полтавською губ. земською управою в 1900 р., приходить д. С. Драгоманів в своїй студії „Дрібне землеволодіння на Полтавщині“ до того висновку, який а priori можна було передбачити, а саме, що „зі всіх тих, що володіють дрібною земельною власністю на Полтавщині, найбільш забезпеченими польовою ораною землею будуть привілейовані верстви, за ними йдуть козаки, потім інші непривілейовані верстви (крім козаків і селян), а останнє місце займають селяне“.

Наукову частину книжки замикає широка й докладна праця д. М. Порша (ще нескінчена тут) під заг.: „Робітництво України. Нариси по статистиці праці“.

М. Порш широко закріпив свою повну глибокого інтересу роботу присвячену українському пролетаріатові, але що в сій книзі маємо що й на початок її, тому докладніше на ній не спинаємо ся, дожидаючи закінчення цілої розвідки. Одно поки що можемо сказати тут з приводу сеї роботи: широке й ґрунтовне опрацювання нагромадженого досі статисти-

стичного матеріалу давно вже є пекучою потребою і вашої науки, і вашої практичної політики, отже такі праці як отся Порша, а перед нею Стасюка та інших відповідають як найбільше сій потребі. Треба бажати, щоб таких ґрунтовних і поважних робіт було у нас як найбільше.

В кінці книжки маємо хроніку Товариства, котра подає опис діяльності його в минулім році.

Вол. Дорошенко.

Збірник природничо-технічної секції Українського Наукового Товариства в Києві. Редакційний комітет: *Петро Холодний, Іван Чолівський.* Книга 2. Київ 1912, стор. II + 156. Ціна 1 р. 50 коп.

Рухлива природничо-технічна секція Укр. Наук. Товар. в Києві збагатила нашу наукову літературу другою інтересною книжкою (про першу книжку гл. Літ. Наук. Вістник кн. XI, 1911 р.). Видавництво київське можна вважати доповненням до видавництв мат. прир. лік. секції Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, бо коли львівські видавництва мають більше теоретичний характер, то київське видавництво присвячене в першій мірі практичним природописним питанням. Як вже референт першої книжки зазначив, звертає українська природничо-технічна секція головно увагу на українську територію і се надає її видавництвови своєрідний, національний, дуже симпатичний кольорит.

Нинішня книжка обіймає 8 розвідок і продовжене словара технічних виразів.

В першій статі (ст. 1—12) подає редакція посмертну згадку про визначного українського діяча і технольога Михайла Василева, що дуже заслужив ся для розвитку цукроварного промислу на Україні; покійний полишив по собі багато технічних розвідок (на жаль усі друковані в російській мові).

Друга праця В. Різниченка (ст. 13—22) обговорює „рубіжні форми лісу на висотах Полудневого Алтая“, розвідка інтересна для ботаніва і географа, тим цікавіша, що прикрашена прекрасними фотографічними знімками (в числі 16), які поробив автор в часі своїх екскурсій в Алтай. Назву „рубіжний“ може би ліпше було заступити терміном „граничний“ або „прибережний“.

О. Любченко розглядає в статі „Культура бавовняника на Україні“ (ст. 23—34) можливість культури сеї хосенної рослини на українській території і на основі дослідів доходить до висновку, що ся культура має свою будучність (особливо на Донщині), коли вдасть ся побільшити довжину волокон і упорядувати відповідно вимоги температури.

Інж. І. Ганицький піддає в дальшій розвідці (ст. 35—50) критичні погляди Ф. Вейса на процеси, що виступають в кондензаторах парових машин; сі погляди виложив Weiss в книжці п. з. „Kondensation“, що вийшла до тепер кількома виданнями. Статя чисто технічна, інтересна для фахових інженірів; автор статі виказує цілий ряд неточностей і суперечностей в теорії Вейса.

Чисто технольоґічні є дальші статі О. Вілінського „Спроби над одноцївковою системою водного ogrівання“ (ст. 50—65) і заслуженого редактора сего збірника Ів. Чолівського „Цементування заліза“ (ст. 66—84); д. Чолівський ділить свою статю на дві часті, в першій пояснює сам процес цементування заліза, в другій експериментальній подає свої влас-

ні досліді і помічання над сим процесом. Обі статі спеціальні, тож обмежу ся лиш на згадці про них.

України тикають ся дві слідуючі розвідки. В першій з них інж. З. Кошель (Ст. 85—108) займаєть ся українським глиняним промислом і можливістю фабрикації препаратів алюмінія з українських каолінів; автор займаєть ся справою двигнення занедбаної поки що керамічної промисловости на Україні і приходить до висновку, що мінеральне багатство української території дало би ся в будучности використати в далеко більшій мірі, як тепер. Сей погляд стверджує практичними рахунками. Н. і О. Яната подають (ст. 109—154) спис рослин, зібраних д. Громегою в Черкаському повіті на Київщині; статя для пізнання флористики України вельми цінна.

Книжку кінчить словар технічних виразів (ст. 155 і 156); тут можна би розвести і з редакцією і з авторами полеміку на се, чи сей або другий термін є відповідний; годі пр. згодити ся на такі терміни, як вільготь (польск. wilgoć, гатунок gatunek), електрична течія і т. д. Думаю що в інтересі української науки було би дуже вказане, аби оба наші українські наукові товариства, в Києві і у Львові, перевели над тою темою спільну дискусію і упорядчили нашу термінологію; се тим конечнійше, що наша наукова природописна література що раз більше й красше розвиваєть ся, то-ж спільна термінологія є необходимо потрібна. Вихідною точкою могли би служити ті термінологічні збірники, які у нас вже є, пр. Верхратського, Рудницького, підписаного рецензента і т. д. Така спільна дискусія фахових людей з обох боків кордону принесла би неоцінені прислуги для української науки.

Зверхне видане книжки дуже старанне і хороше; похибок дуже небагато (є їх кілька в німецькій змісті книжки), тож наше громадянство може справді почванити ся, що й у нас природописні науки, які до недавна стояли позаду иньших дісциплін, що раз красше розвивають ся. Українському видавництву і його впорядчикам можна лиш побажати щастя до дальшої хосенної праці.

Др. В. Левчицький.

Jan Rokyta (Adolf Černý): Prokop Rybař. Roman česke duše (Veršem). Psano v letech 1905—1911. Praha 1913. st. 158—8°.

Автор — Адольф Черни — відомий чеський слявіст, видавець журналу „Slovansky Přehled“, який прихильно відносить ся до українського культурного життя і дає постійно багаті про нього інформації. Під псевдонімом Яна Рокити видав він ряд поетичних праць і збірок, які дають йому право на визначне місце в сучаснім чеськім парнасї. З тих причин варто тут буде згадати про останній його поетичний твір, віршований роман „Prokop Rybař“. Твір вартий уваги не лише з огляду на автора самого, який показує тут тахімум свого творчого талану, своєї сили, виявляє свій світогляд і свою душу не лише творця але й людини, він важний ще більше може як документ, що показує, якими дорогами йшов розвій сучасної чеської культурної думки, відки почав ся рух до її відродження. Бо се дійсно: не лише роман Прокіпа і Еви, але „роман чеської душі“.

Автор не дає ніяких вказівок про тло історичне і не означає докладно часу, в яким відбуваєть ся подія. Читач може міркувати тільки сам на підставі оповідання про героя. То була доба, коли в чеськім житю дихнуло свіжим повітрям, коли буйно почали відростати зі старих

пнів нові, зелені парістки, коли „з усіх країв світа“ почало вливати ся нове жите і нові думки, — одно слово, коли прийшло нове покоління, яке захотіло відбудувати давню славу Чехії і дати її культурному життю нові підвалини. Прокіп — типічний репрезентант тої генерації, її символ. Новатором в дійснім слова значіню його назвати не можна: навпаки — він виріс на давніх історичних традиціях і вони, т. є. їх відновлене, пруть його до діяльності; але новою тут єсть та сила і молодецький, безоглядний запал, з яким він приступає до праці. Він був вихованцем духовного семинара, далі студентом фольософії, і стає відтак учителем гімназії, — нарешті журналістом. При тім всім се поетична натура, навіть поет, з психікою ніжною, чутливою, що прагне правди в житті. Внутрішню щирість своїх почувань він хоче привести до гармонії з житем — тут початок його конфліктів, які стають завадою в його праці. Його совість і чистота почувань, його любов до ближнього і стремління до висшої правди життя виганяють його з семинара, він рішає йти сам шляхом самодосконалення, сам рішити найважніші житеві проблеми, заспокоїти свою тугу пізнання. В кожнім разі не за помічю ректора, а прислухуючись до науки таких геніїв як Епіктет, Гус, Вольтер, Ренан, Маркс, Толстой. Ті імена, якими захоплював ся молодий Прокіп, показують шлях розвою його душі. Вони захистили його від всякого фарисейства, зєднали з гуртом щирих товаришів, дали зброю проти зла і звернули його увагу в той бік, де не звертали її ті, що іменують себе слугами Христа. — І тут вихідна точка для педагогічної діяльності Прокопа, але з другого боку причина його різкого розриву з „властю“, особливо попівською, яка кладе свою руку на його працю. Він зриває тоді з церквою, як зірвав колись „еретик“ Гус, — але мусить покинути становище учителя. Тимчасом здоровле його нищить ся серед тої вічної боротьби та інтриг, він їде ратувати його на село, на лісничівку. Тут нарешті усміхаєть ся йому промінь щастя особистого — неначе осінне сонце: стрічає Єву, яку любив від давна, але носив свою любов як рану, бо Єва була жінкою другого. Їх душі еднають ся і вона бадьорить його до дальшої боротьби і праці, готова з ним йти разом.

Акордом щастя кінчить ся роман, але чути в нім, як-би який здавлений, глухий смуток, тон розигнації. В тім тоні видержане ціле оповідане — але він виходить не зі світогляду самого автора, а з теми самої. Хто говорить про біль душі, про боротьбу і трагічні конфлікти, — не може говорити иншою мовою ані добирати иншого тону. Можна хіба кинути таким тихим героям, „каменярам“ поступу, як Прокіп, кілька пахучих квіток, освітити їх промінем ясного сонця — і се автор зробив. Взагалі поема покоряє і здобуває собі всю симпатію читача своєю м'якістю, якоюсь неначе ласкавістю та добротою в викладі; бачить ся велике розумінє шляхів, якими їде жите, чуєть ся стукіт серця.

М. Євшан.

Ялинка. *Як упорядкувати дитячі свята.* За Є. Смирновим упорядкував С. Черкасєнко. Вид. „Український Учитель“ Київ 1912 р. Стор. 416. Ц. 80 коп.

З наближенням різдвяних свят чимало клопоту надає учителеви справа з упорядкованем ялинки для дітей. Коли учитель справді хоче щоби діти мали змогу провести час разом із ними, побавитись і мати з тої забави хоч маленьку користь — перед ним стає два питання: 1) як

упорядкувати зо внїшнього боку свято і 2) який зробити зміст сього свята. Звичайно, коли школа має кошти, то перше (зовнїшня сторона) улаштується ся дуже легко. Учитель, чи попечитель, купує ялинку, подарунки дітям, прикраси на ялинку і справа улаштована. Коли-ж школа не має коштів, то справа приймає характер инший і учителеви справді є над чим попрацювати, щоб найдешевше і найкрасше улаштувати ялинку. Не менше праці вимагає і друга сторона сеї справи, а власне, який надати характер чи зміст святови. Се вже не залежить в великій мірі від коштів, а більш від хисту і свідомости самого вчителя. Він мусить обставити вечір так, щоб діти винесли з його як найкрасше вражінне і прийняли в душу зерна здорового і розумного; мусить він скласти програму свята і вокальну і літературну, а коли можна то й музичну. От тут і виникає питання, з чого взяти матеріал придатний і змістом і з педагогічного боку для дітей. Доводить ся копатись в зошитах нотних, в збірниках літературних, а се вимагає і часу і праці, та й трудно винайти все, що потрібно в бібліотеці шкільній. Певне, маючи се на увазі і видало видавництво „Український Учитель“ книжку під назвою „Ялинка“. Книжка ся складаєть ся з цілого ряду практичних порад про те, як упорядкувати не тільки свята ялинки, а ще й свята присвячені де-яким визначним діячам нашого краю. Так крім ялинки маємо: святкування пам. Т. Шевченка, Леонїда Глібова, Бориса Грінченка і Миколи Лисенка. До кожного свята подає укладчик книжки поради і житєпис того, кому має присвятити учитель вечірку. Сї біографії в книжці „Ялинка“ на нашу думку являють ся особливо цінними. Автор вклав в них свою любов до тих про кого писав, написані вони щиро сердечно і просто, і ціла перша частина книжки заслугоє щирої подяки. Крім порад практичних та біографій книжка має великий відділ матеріалу придатного для читання на святах, і на нашу думку, занадто великий і не відповідаючий в цілости завданню автора. Перш за все укладчик очевидно не з бажаною обережністю відніс ся до вибору поезій і набрав досить багато таких, що мало підходять до дитячого розуміння. Друге, і се найважнїйше—уміщено за надто велике число поезій. Деякі автори представлені майже в половині того, що вони написали за свій вік. Се тільки збільшило безпотрібно обсяг книги а разом з тим і ціну.

Загальне-ж вражінне лишає книга дуже приемне і безумовно потрібна вона в кожній шкільї на Україні.

Юр. Сїрий.

А. И Ярошевичъ. *Очерки экономической жизни Юго-Западнаго края.* Вып. V. Крестьянскія плянтаці сахарной свеклы. Киевъ 1912 стр. 42. Цѣна 25 коп.

Селянські плянтації цукрового буряку, безперечно, заслуговують на пильну увагу за-для свого значіння в господарському життїю. Вони зростають і абсолютно і відносно, і відиграють де далі то більшу роль як для промисловости, так і для селянського господарства: після відомостей „Общества Сахарозаводчиковъ“ селянські плянтації займали в цілій державі в 1904 р. 5 .090 дес., в 1910 р.—129 562, себто в 1904 р. 14,6% а в 1910 р. 21,2% усїєї площі, засїяної буряком. Ось через що, місцеве „Товариство економистів“ (при Київському Комерційному Інституті) впорядкувало в 1909 році з ініціативи д. Ярошевича доволі широку анкету про культуру цукрового буряку у селян. Оіробка, головне, матеріалів сїєї анкети для Правобережа д. Ярошевичем і складас зміст пля-

того вельми цікавого випуску „нарисів“ економічного життя Правобережної України.

Перш за все анкета показала, що, хоч селянські бурякові плянтації зявляють ся на Правобережній Україні майже з часів народження цукроварної промисловости, та тільки за останні часи заводи все більше почали удавати ся до селянських плянтацій. Ще в 1904/5 рр. селянських плянтацій було тут 30.000 дес., в 1910/11 рр.—78.425 дес., або в 2,6 рази більше ніж в 1904/5 рр. Богато причин примушує заводи користувати ся селянськими плянтаціями—і насамперед перетворення цукроварень в самостійні промислові підприємства, відокремлення їх од великих земельних маєтків. Через се а надто під впливом переходу панських маєтків до селян, повинно було зрости значінне селянських плянтацій, подекуди навіть до тієї міри, що існування сахарні залежить від їх. Велико вплинув на се і надзвичайний та невпинний розвиток цукроварної промисловости за останні роки : в 1904/5 рр. було 232,2 тис. дес. плянтацій буряку, в 1910/11 рр.—345 тис. дес. Поширене виробництва заводів примушувало шукати сировину за всяку ціну, заохочувати селян до культури буряку. Тим більш, що зі зміною загальної економічної конюнктури в сільському господарстві змінили ся і відносини заводів до великих плянтаторів, землевласників чи арендаторів. В останні 10 років покращали умови ринку для збіжа, зростає заробітня плата і через се залежність плянтаторів од заводів, котра склала ся в 90-х роках минулого віку, в часи сільсько-господарської кризи, обтяжала їх дуще. Вимагання плянтаторів висшої ціни на буряки примусили заводчиків дбати про поширення селянських плянтацій, користувати ся селянським буряком, котрий до того ще і був дешевший ніж у великих плянтаторів. Нарешті, аграрний рух і страйки робітників, що значно підвищувало ризик і видатки плянтаторів, а також ліквідація частини великих маєтків, знов таки примушували цукроварів переходити на селянські буряки.

Яку, що далі то більшу, вагу для цукроварень мають селянські плянтації, показує от ся порівнююча таблиця :

Групи заводів.	Число заводів.			
	1905/6 рр.		1908/9 рр.	
	абсол.	в %	абсол.	в %
Без селянських плянтацій	17	12,5	13	8,7
до 10% „ „ „	33	24,3	32	23,0
10—25 „ „ „	40	29,4	34	24,5
25—50 „ „ „	28	20,6	42	30,9
більш 50% „ „ „	5	3,7	14	10,0
Немає відомостей	13	9,5	4	2,9

Найбільше розповсюджені селянські плянтації на Київщині, чимало їх, хоч вже значно менше, на Поділлію і дуже мало на Волині. Та поза всім тим селянські плянтації ще мало розвинені так: після відомостей земської анкети, в 1908 р. тільки невелика частина сел на Київщині лиш коло $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ плекала буряки на своїх нивах, а бурякові плянтації в 1910 р. займали тільки 2% всієї площі селянської земельної власности, і рівночасно 8% на землях приватних власників.

Погляньмо тепер слідом за автором, як організують ся селянські плянтації та які складають ся відносини між заводами і селянами-плянтаторами.

Організує селянські плянтації переважно заводська адміністрація. Видавши насінне та грошеві аванси, вона сама доглядає за виконанням

договорів селянами, за посівом, обробкою та приставкою на завод буряка, і для того удержує спеціальних служащих, витрачаючи на сей догляд близько 10—12 коп. на берковець селянського буряка. Рідше порядкують організацією плянтацій посередники. Се спекулянти, часто глитаї-селяни, урядники, економи, одставні писарі, але найчастійш, особливо великі посередники,—євреї. Посередництво зростає на ґрунті розднання дрібних плянтаторів-селян, що живуть часто дуже далеко від цукроварень. Посередники полекшують заводчикам справу—єднаюгь селян, організують плянтації, доглядають за совісним виконанням договору, правлять борги з селян, беруть на себе матеріальну відповідальність. Розвиток кооперації на Україні витворив і нову форму посередництва, посередництво кредитових кооперативів та сільськогосподарських товариств.

Плата за селянські буряки складаєть ся з грошевої та натуральної (жом і меляс). Грїшми селянам платить ся пересїчно 12₂ коп. за пуд, тим часом коли великі плянтатори дістають 13₅ коп., натурою-ж—пересїчно 4 ф. меляса і 4 пуди жому на кожній 12 пудовий берковець приставлених буряків, тим часом коли великі плянтатори дістають значно більше.

Для засїву плянтацій заводи дають коло 1₅—3 п. насїння на кожну десятиву, дурно сїялки для користування, та мїнеральні туки. Для того, щоб забезпечити свої інтереси, заводи роблять писанї умови, посвідченї в волостї, при чому, яко гарантїю виконання умови, беруть векслї за виданї аванси (25—70 руб. на 1 дес.), вимовляють неустойки, вимагають кругової поруки. Взагалї кажучи селяни кепсько виконують принятї на себе умови—не засївають законтракованої площї, не акуратно здають буряки, виннї дуже багато грошїй заводам (по 50 заводами 340 595 карб., або пересїчно 12 карб. 28 коп. на 1 дес.). Чималї грошеві борги заводам утворили ся через неврожаї, купівлю селянами землї. Через неакуратнїсть селян культура не робить ся сталим елементом селянського господарства, а склад плянтаторів дуже відмінюєть ся.

Характеризуючи селян плянтаторів з погляду економічного, д. Ярошевич на підставї того, що, після анкети, пересїчні розміри селянських плянтацій сягають 1₁₅ дес., приходить до висновку, що плянтаторами суть більш забезпеченї землею, нїж пересїчно на Превобережю, селяни, що культура буряку вимагає певної заможности, певного живого і мертвого інвентарю. Особливо розвиваєть ся культура буряку у селян, що покупили панську землю, та у хуторян, бо як казав один хуторянин „буряк приносить грошї“ в хазайство. Зрозумїлим є, що, при сучасньому становищі селянського господарства, селянська культура буряку не є зразковою, найголовнїйші хиби її, се неглибока і невчасна оранка, невчасна і неохайна обробка рослини. Звідсі і менша урожайнїсть буряку на селянських плянтаціях супроти завідських та панських плянтацій. Що-ж до якости селянського буряку, то відповідї анкети теж не на користь селянам. Нарештї останнє питаннє анкети—се вплив культури буряку на селянське господарство. Відповідї на се питаннє розбили ся: в одних визнаєть ся позитивний вплив, в других—негативний. Але, щоб там не було, дякуючи буряковій культурі, до селянського господарства прибувають грошеві кошти та харч для скоту.

Кінчає автор свою працю вказівками на громадські завданнї що до селянських бурякових плянтацій, на потребу агрономїчної допомоги се-

лянському господарству та організації продажі буряків за поміччю кооперативів.

Новий випуск „нарисів економічного життя“, д. Ярошевича, написаний на основі цікавих і свіжих матеріалів анкети, дає добрий аналіз надзвичайно важного господарчого явища в життю нашого краю, явища, котрому судило ся грати велику роль як для цукроварства, так і для селянського господарства. Виявляючи всі хиби сучасного становища бурякової культури нашого селянства, пановний автор показує й певні шляхи, якими треба направити нові течії в селянському господарстві, певні засоби, яких треба взяти для раціональної постанови бурякової культури.

Таким чином нова праця д. Ярошевича має не тільки теоретичний, але і практичний інтерес. М. Порш.

Книжки надіслані до редакції.

М. Сениця: Музичні твори до слів О. Олеся для співу з проводом фортепяна 1) „Погасло сонце“ для баса—40 коп.—2) „Душа моя пуста“ для баса—40 коп.—3) „Місяць закоханий в ніч“ для тенора або сопрана—40 коп.—4) „Пісня сліпих“ дует для баса та тенора—60 коп.

Сяйво — багато ілюстрований літературно-мистецький місячник. Виходить в Києві. Бульварно-Кудрявська № 31. Редактор О. Корольчук.

Вістник культури і життя. — ілюстрований тижневик. Близшу участь в редагуванні приймає Гнат Хоткевич. Київ. Влад.-Либедська, 13.

Маяк—українська щотижнева газета для селянської і робітничої інтелігенції виходить у Києві. Тургенівська вул. № 9. Редактор З. Шевченко.

Беларуські календар „Нашай Нівы“ на 1913 год. Вільна 1913.

Jan Rokyta (Adolf Černy): Prokop Rybař—Roman české duše (Veršem) V Praze 1913. ст. 158.8⁰. Ціна 1.60 к.

Adolf Černy: Lužice a lužičtí Srbové („Česká knihovna“ Č. XXVIII). Прага 1912. ст. 240.8⁰. Ціна 2.40 К.

Сильвестер Яричевський: Княгиня Любов. Староукраїнська драма-дума в трех діях. ст. 59. 16⁰. („Загальна бібліотека“ ч. 92).

Олександр Барвінський. (Спомини з мого життя). Перша часть. Образки з громадського і письменського розвитку Русинів в 60 рр. XIX ст. з додатком переписки Ст. Новаковича М. Лисенка і П. Куліша) з 10 портретами і 2 картинами. Львів 1912. ст. 336 16⁰.

Запорожець. Календар для народа на рік звичайний 1913. Уложили др. К. Трильовський і Іван Чупрей. Коломия 1912.

Віктор Гіго: Ватерльо. З французької мови переклав Іван Франко. Львів 1912. ст. 64. (В-во „Просвіта“ ч. 366).

Кустарная промышленность въ кievской губернии. Итоги анкетного и мѣстнаго обследованія, произведеннаго Кіевской Губернской Управой; 1912 годъ. Київ 1912. стор. 320+214+34+5 картин.

О. Синявський: Про що співають кобзарі. Харків 1912. ст. 66 ціна 10 коп.

В. Гайф: Казки кн. П. (З малюнками Ів. Бурячка). Переклав О. Олесь. Бібліотека „Лан“ серія для дітей № 13. ст. 56. Ціна 25 коп.